

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№2 (527)
березень-квітень
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджеї Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Таїрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №4 від 24.03.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2598
Підписано до друку 28.04.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smoliy. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

Тельвак В.В. (Дрогобич). П'ять ювілеїв Михайла Грушевського	4
Гирич І.Б. П'ятдесятитомник творів Михайла Грушевського: концепція, здобутки, перспективи	51
Шелудякова Н.А. М.Грушевський – колекціонер	69

Бовгиря А.М. Образа честі гетьмана у XVIII ст.	87
Руккас А.О. Українські емігранти в польських школах підхорунжих (1926–1939 рр.)	97

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Касьянов Г.В. Історична пам'ять та історична політика: до питання про термінологію й генеалогію понять	118
Верменич Я.В. Історична регіоналістика: нові парадигмальні орієнтири	138

ПУБЛІКАЦІЇ

Техногенна катастрофа 1986 р. в документах КДБ УРСР (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС) (<i>вступна стаття й публікація О.Г.Бажана</i>).....	163
---	-----

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Компан О.С. Кипень у «казані історії» (до 100-річчя від дня народження автора статті – Олени Станіславівни Компан) (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>).....	198
--	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Коваленко О. Полтава XVII–XVIII століть (<i>Т.С.Водотика</i>)	222
Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір (<i>В.І.Наулко</i>)	225

ХРОНІКА

Булгакова О.В., Безлюдна І.В. Круглий стіл «Атомна революція»: екологія політики, дифузія настроїв, санація свідомості (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС)» 230

ЮВІЛЕЇ

Любовець О.М. До 70-річчя доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України В.Ф.Солдатенка..... 233

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ 238

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Жиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 150-річчя від дня народження М.С.Грушевського

2016-го виповнюється 150 років від народження видатного історика та громадсько-політичного діяча Михайла Сергійовича Грушевського (1866–1934 рр.). «Український історичний журнал» традиційно багато уваги присвячує грушевськознавчим студіям. На шпальтах нашого видання відзначалися 130-річний і 140-річний ювілеї цього непересічного вченого. Із поточного числа редакція започатковує спеціальну підрубрику, в якій уміщуватимуться різноманітні дослідження та джерелознавчі матеріали, присвячені життю й діяльності М.С.Грушевського.

УДК 94 (091) «18/19»

В.В.ТЕЛЬВАК *

П'ЯТЬ ЮВІЛЕЇВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

Реконструйовано ювілейну грушевськіану першої третини ХХ ст. З'ясовано, що сучасники видатного історика п'ятиразово вишановували його. Відтворено процес підготовки та перебіг ювілейних заходів. Виявлено ставлення до ювілеїв М.Грушевського з боку представників різноманітних ідейних і партійних середовищ. Узагальнено викликану ювілейними подіями історіографічну рецепцію.

Ключові слова: *Грушевський, ювілеї, ушанування, грушевськіана, рецепція.*

Ювілейні тексти в історії науки мають особливе значення, фокусуючи ставлення суспільства до свого видатного сучасника в певний, зазвичай піковий, момент його творчої біографії. Незважаючи на притаманну їм здебільшого глорифікаційну специфіку, вони спонукають до посиленої рефлексії не лише прихильників, але й опонентів ювіляра, котрі загалом висловлюють власне ставлення у приватний спосіб (епістолярій, щоденники, мемуари). Тож на відміну від занурених у тогочасні події діячів, сучасні дослідники отримують можливість реконструювати більш збалансований образ ювіляра в контексті його доби.

* Тельвак Віталій Васильович – доктор історичних наук, професор кафедри давньої історії України та спеціальних історичних дисциплін Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка
E-mail: telvak1@yahoo.com

Важливими ювілейні дати були й у творчій долі Михайла Грушевського. Попри згадану традицію ювілейного славослів'я, саме викликана святковими заходами різнопланова література вперше фіксувала етапи його сходження на національний Олімп, але водночас виявляла міжособистісні та міжпартійні непорозуміння у середовищі української еліти, помітно нюансуючи публічні оцінки. Зазначимо, що вагомість ювілейної грушевськіани в осягненні феномену М.Грушевського як національного діяча була відзначена вже його сучасниками, котрі відгукнулися на шістдесятиліття вченого. Так, М.Кордуба твердив, що власне ювілейне святкування «кладе на наше громадянство обов'язок призадуматися над діяльністю сього небуденного діяча і вченого, здати собі бодай приблизно справу зі сього, чим став і є для нас Грушевський»¹.

Попри наведене спостереження, як і зрозумілу важливість для грушевськознавства різнопланових текстів, створених у річищі ювілейних святкувань, досі ця проблема залишається маловивченою, свідченням чого є надалі поширювані в літературі численні фактологічні й інтерпретаційні непорозуміння. Наприклад, ювілей 1906 р. найчастіше сприймається чомусь як відзначення десятиліття не приїзду М.Грушевського до Галичини, а як десятиліття його головування в НТШ², сорокаліття від дня народження (хоча святкові заходи відбулися в лютому!)³ або навіть двадцятиліття наукової праці (?)⁴. Малознані й обставини відзначення українською громадськістю півстолітнього ювілею вченого, котре припало на буремні роки Першої світової війни, коли він перебував на засланні. І навіть найбільш вивчене на сьогодні вшанування М.Грушевського з нагоди його шістдесятиліття сфокусоване винятково на київських подіях. Тож нижче спробуємо реконструювати як організацію та хід кожного з ювілеїв, так і відтворити викликану ними рецепцію в тогочасній літературі.

Десятиліття праці в Галичині (1904 р.)

Перша ювілейна дата, котрою українська громада вирішила вшанувати М.Грушевського, мала виразно регіональний, західноукраїнський, характер. Ідеться про відзначення десятиліття переїзду вченого до Галичини – події, що, за загальним переконанням сучасників, стала поворотним пунктом в історії краю. Генезу реалізації цього задуму ініціатори святкування змалювали в передмові до виданого на пошану вченого «Наукового збірника»:

«В 1904 р. зродилася між бувшими учениками професора Михайла Грушевського така думка, щоби прилюдно пошанувати того Учителя за його дотеперішню професорську й наукову діяль-

¹ Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – Т.91. – Л., 1926. – С.346–347.

² Див., напр.: Катренко А.М., Катренко Я.А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали та любов до України і її народу (Листи І.Л.Шрага М.С.Грушевському). – К., 2009. – С.60.

³ Малик Я.Й. Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму. – Л., 2012. – С.49.

⁴ Заруба В.М. Грушевський і Д.Багалій // Його жс. Постаті. – Кн.2. – Дніпропетровськ, 1993. – С.66.

ність у Галичині. Саме в тім році минуло 10 літ, як в австрійську Україну прийшов він, майже не знаний тут молодий чоловік, щоби займати урядове становище професора всесвітньої історії з українською викладовою мовою на львівському університеті, й одночасно з тим розпочався тут, за його ініціативою, живий, не знаний доси в Галичині науковий рух. По порозумінню з ширшим гуртом його прихильників вибрано форму сієї почести – виданне збірної книжки статей з поля історії, літератури, етнографії і т. д. Зложився комітет, що запросив до участі в виданню учеників Михайла Грушевського і прихильників його наукової та громадської діяльності. В результаті отся книжка»⁵.

Збір текстів і видання самої книги затяглося на понад рік. Упродовж цього часу представники складеного з п'яти осіб оргкомітету звернулися до багатьох приятелів та учнів М.Грушевського з пропозицією надати свої статті для запроєктованого збірника. У виконаному друкарським способом запрошенні, зокрема, ішлося: «Бажаючи ушанувати десятилітє наукової і громадської праці М.Грушевського в Галичині, задумали ми видати в 1905 році науковий збірник, зложений з праць учеників і прихильників шан[овного] професора і маємо честь запросити отсим і Вас до участі в тім виданю»⁶. За задумом оргкомітету, збірка мала складатися з трьох частин: перша містила б публікації, що висвітлювали різнопланову діяльність самого ювіляра, характеризуючи «ту духову атмосферу, яку витворив довкола себе проф. Грушевський»⁷; друга призначалася для історичних праць; третя частина – для розвідок історико-літературного характеру.

Як свідчить розлоге листування секретаря оргкомітету В.Гнатюка, запрошені особи з великим ентузіазмом відгукнулися на заклик ушанувати львівського професора. Особливо гаряче згадану пропозицію сприйняли представники львівської історичної школи М.Грушевського, котрі були безпосередніми свідками різнопланової праці свого вчителя. Примітно, що в їхніх листах проглядає розуміння відповідальності за якість підготовлених текстів, адже йшлося про вшанування близької людини. Наприклад, відгукуючись на зроблену від імені оргкомітету пропозицію С.Томашівського, Д.Коренець відповів: «Признання з боку Вашого ще і тому тішить мене, що то розвідка присвячена нашомулюбому пану товаришу, залежало мені проте дуже на тім, щоби нею справді причинитись до його звеличання»⁸.

Деякі з учнів М.Грушевського, з огляду на визначену структуру збірки, запропонували редакції на вибір декілька можливих тем. Так, у відповідь на запрошення В.Гнатюка, О.Сушко відповів, що «до участі зголошуюсь як найохотнійше»⁹, і запропонував редакційному комітету на вибір два тексти: «Мої спомини про його (М.Грушевського – В.Т.) розмови, його вплив та

⁵ Передмова // Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). – Л., 1906. – С.У.

⁶ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.66.

⁷ Там само.

⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.368. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.2 зв.

⁹ Там само. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2282. – Арк.90.

популярність не лише між своїми учениками, але й між нашою молодіжню взагалі» та «Смерть Дмитра Самозванця: Історичний нарис»¹⁰.

Утім, незважаючи на тривалий підготовчий період, не всі зголошені до участі у виданні автори встигли підготувати обіцяні статті. Наприклад, так і не надіслав жодної з розвідок згаданий О.Сушко. Очевидно, не один він виявив неорганізованість, адже самі ініціатори видання в передмові до нього мимохідь згадали «численних прихильників», що «зادля злости дня не могли докинути своєї частини»¹¹.

Унаслідок тривалої підготовки, «Науковий збірник» вийшов друком тільки на початку лютого 1906 р. А в неділю, 25 лютого, у львівському готелі Л.Штадмілера було влаштовано урочистий банкет («комерс») з ушанування М.Грушевського. У ньому, як зазначала газета «Діло», «взяло участь кількадесять мужчин і пань зі Львова і з провінції»¹². За свідченням присутнього на святі члена оргкомітету В.Гнатюка, загалом зібралося близько 50 осіб, серед яких були й гості з Коломиї, Перемишля, Бережан та інших галицьких осередків.

Після врочистої вечері першим слово на святі взяв найстарший член оргкомітету І.Франко, котрий у своїй проникливій, за оцінками присутніх, промові змалював епохальність наукової праці українського професора для Галичини, згадавши також про численні перешкоди, котрі довелося у своїй діяльності долати М.Грушевському. Зазначимо, що про зміст виступу І.Франка ми на сьогодні знаємо лише зі слів В.Гнатюка, тож наведемо розлогу цитату:

«Він (М.Грушевський – *В.Т.*) став у нас не тільки репрезентантом української науки на університетській кафедрі, не тільки організатором наукової праці в семінарії та в секціях Наукового тов[ариства] ім. Шевченка, не тільки центром оживленого наукового і літературного руху на нашій частині України. В ньому ми шануємо ще щось більше, бо чоловіка ясної, критичної думки та чистого і незломного характеру. Він із сього погляду став учителем нашого молодого покоління і замітним чинником у нашій громадській розвою. Він зумів злучити біля наукової праці людей ріжних таборів і напрямів; своїм критичним умом він сильно протиділав розвою славної галицької бляги (базікання, балаканина – *В.Т.*) та фразеології, а від його правого характеру відскакувало все дволичне, безпринципне та безхарактерне. От тим то поява і діяльність проф. Грушевського цінна і дорога нам подвійно, особливо як задаток кращого розвою тих генерацій, що виростатимуть під його впливом»¹³.

Після закінчення свого виступу промовець передав М.Грушевському розкішно оправлений примірник «Наукового збірника», бажаючи при цьому дочекатися наступного ювілею, коли весь український загал зможе віддати данину поваги

¹⁰ Там само. – Арк.91.

¹¹ Передмова. – С.V.

¹² В честь професора Мих. Грушевського // Діло (Львів). – 1906. – Ч.35. – С.3. Див. також передрук: Свято в честь проф. М.Грушевського // Громадська думка (Київ). – 1906. – №44. – С.3; Киевская старина. – 1906. – Т.XCII. – С.30–31.

¹³ В. [Гнатюк В.]. Честь праці! // ЛНВ. – Т.33. – Л., 1906. – С.556.

його заслугам. За свідченнями кореспондента «Діла», Франкові слова справили сильне враження на учасників свята і навіть «зворушили ювілята до сліз»¹⁴.

Від імені університетських вихованців М.Грушевського слово взяв учитель української гімназії в Перемишлі та один із найстарших представників галицької історичної школи Д.Коренець. У своїй промові, опублікованій на сторінках львівського журналу «Учитель», він, як і попередній виступаючий, указав на масштабність розгорнутої професором у Галичині діяльності: «Яко учитель і друг молодіжи, провідник і організатор наукової роботи в Науковім товаристві ім. Шевченка, учений автор дуже численних праць наукових проф. Грушевський розвів таку діяльність широку і пребагату в наслідки, що прямо трудно й подумати, як на се стало сил одного чоловіка»¹⁵. Цікавою особливістю виступу Д.Коренця була згадка про наступний, очікуваний українською громадою, ювілей М.Грушевського. Указавши на численні труднощі, котрі спіткали вчителя в його роботі на галицькій землі, історик висловив оптимістичне передбачення: «Чей 25-літній ювілей високоповажаного нашого професора доведеться нам святкувати вже серед красших обставин!»¹⁶.

Після згаданих промов В.Гнатюк зачитав понад двадцять привітальних телеграм, надісланих із Києва, Перемишля, Станіслава, Бережан, Рогатина, Снятина, Кракова, Праги, Відня. Останнім слово на святі взяв сам його виступач, котрий, як звітувала газета «Діло», «подякував в довшій промові, повній глибоких гадок, учасникам за честь, котру ему віддали, прирікаючи, що й на будуче, як дотепер, присвятить свою улюблену працю»¹⁷. У згаданому виступі М.Грушевський, зі слів В.Гнатюка, наголосив, що у влаштованому на його честь святі вбачає вшанування праці всього об'єднаного довкола нього кола співробітників,

«згрупованого на службі тій ідеї [...] – піднести українську народність понад рівень простої етнографічної відміни, якою була вона в очах багатьох, уважаючися лише прищипкою, провінціалізмом, засудженням на те, аби безвихідно тягтися в хвості чи то російської чи то польської культури, – навчити саму українську суспільність дивитися на себе як на націю й міряти свої потреби мірою сучасної культурної нації й ставити до себе самої такі вимоги»¹⁸.

Ювілей 1906 р. знайшов також деяке відбиття в епістолярії М.Грушевського. У багатьох листах його вітали найближчі колеги та учні, головним чином виправдовуючи власну відсутність на святі. Наприклад З.Кузеля писав: «Висилаючи сей перший лист по святкуванню ювілея Вашої десятилітньої діяльності, я ще раз прошу приймати від мене найщиріші бажання; мені дуже жалко, що мій стан здоровля і мое заняття не дозволили мені особисто заявити

¹⁴ В честь професора Мих. Грушевського. – С.3.

¹⁵ Коренець Д. Ювілей науки // Учитель (Львів). – 1906. – Ч.2. – С.143.

¹⁶ Там само. – С.144.

¹⁷ В честь професора Мих. Грушевського. – С.3.

¹⁸ В. [Гнатюк В.]. Честь праці! – С.557.

Вам мою глибоку пошану для Вашої особи і Вашої научної діяльності»¹⁹. Деякі приятелі М.Грушевського, із запізненням вітаючи його з першою ювілейною датою, нарікали на київських українців, котрі не поінформували широку громадськість про львівський «комерс»²⁰. Саме святкування залишило у М.Грушевського до певної міри амбівалентні враження. Так, доволі скептичними виявилися безпосередні рефлексії ювіляра стосовно організації та перебігу заходу. У своєму щоденнику він занотував:

«О 6 [год.] були засід[ання] секції й археогр[афічної] комісії, потім пішли на комерс. Нічого собі, але промови не були роздані, і другого дня Джиджора поясняв, що слухачі, молодіж були недоволені з промови Корінця [...]. Гарною була промова Франка, телеграми з Києва – ліпше б їх не було. Взагалі я того комерсу не дуже мало надіявся, й мав по нім не дуже милий смак, особливо на перших порах. Треба б було зробити ще в тіснішій кругу»²¹.

Натомість із дещо пізніших спогадів М.Грушевського дізнаємося, що він був приємно вражений такою увагою галицької громади до своєї особи. Особливо припав йому до душі розкішно виданий збірник праць. У написаній того ж 1906 р. з нагоди сорокаліття «Автобіографії», історик відзначив:

«Велика честь і утіха в тім часі стріла мене зі сторони моїх учеників і прихильників, що з нагоди десятиліття моєї наукової й громадської праці в Галичині пошанували мене виданням розкішного збірника; задуманий він був в осени 1904, коли десятиліття скінчилося, а вийшов в лютім 1906 р. і на комерсі в тіснішій кружку учеників і товаришів був міні доручений»²².

За декілька днів після свята – 28 лютого 1906 р. – на засіданні президії («виділу») Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) М.Грушевського у вузькому колі привітали його колеги по інституції. За інформацією «Хроніки НТШ», «на внесенє д. В.Гнатюка постановив виділ причинитися від себе до пошанованя праці голови проф. М.Грушевського в товаристві з нагоди святкування десятилітньої її річниці і покрити частину коштів виданя “Наукового збірника”, виданого окремим комітетом»²³. Рукописний варіант протоколу засідання виділу деталізував інформацію часопису: ішлося про те, щоб «почислити друк “Наукового збірника”, виданого комітетом, по коштах продукції, а крім того покрити 33% коштів накладу»²⁴. Завершили своєрідне вшанування професора студенти, котрі 1 березня перед лекцією М.Грушевського влаштували йому овацію в університетській залі.

¹⁹ Листи Зенона Кузелі до Михайла Грушевського / Упор. В.Наулко, В.Старков. – Запоріжжя, 2005. – С.30.

²⁰ Катренко А.М., Катренко Я.А. Їх об'єднували сповідувані демократичні ідеали... – С.40.

²¹ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.105.

²² Грушевський М.С. Автобіографія, 1906 // Великий Українець: Матеріали з життя та діяльності М.С.Грушевського. – К., 1992. – С.213.

²³ Засідання виділу // Хроніка НТШ. – Ч.26. – Л., 1906. – С.2.

²⁴ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2204. – Арк.75 зв.

Зазначимо, що якщо саме свято фактично не вийшло поза межі Східної Галичини, то значно більший резонанс отримав виданий «Науковий збірник», в якому взяли участь усі найпомітніші представники тогочасної української гуманістики, а серед них – майже половина університетських вихованців М.Грушевського. У передмові до книги, котру підписали В.Гнатюк, Д.Коренець, І.Кревецький, С.Томашівський та І.Франко, прозвучали перші узагальнені оцінки наукової праці М.Грушевського. Його приїзд до Галичини було названо «історично-важним фактом». Діяльність ювіляра автори передмови характеризували «головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні й нові сили». Унаслідок їхньої солідарної праці «українська історія, література, етнографія й етнологія, а за ними інші науки, навіть природописні, перестали лежати облогодом, або ледви примітивно обробленим полем, як було доси». Не менш вагомим, твердили автори передмови, був вплив М.Грушевського на громадське життя: «Значінне його тут можна звести до двох напрямів: звороту до української історичної традиції, доси у нас дуже а дуже мало відомої, та удержування й оживлювання фізичних і моральних зв'язків між австрійською й російською Україною». Піднесли представники оргкомітету й національне значення «Історія України-Руси», що була названа «величавою основою української історичної науки і невичерпаним жерелом національно-політичного і соціально-культурного самопізнання й освідомлення, що вводить нас дійсно вперше в сім'ю європейських народів»²⁵.

Попри молодість самого ювіляра (неповних сорок років!), було здійснено й спробу визначити його місце в українському пантеоні. Тут автори передмови вперше співвіднесли діяльність М.Грушевського із національною працею Т.Шевченка та М.Драгоманова. Зауважимо, що саме з їхньої легкої руки надалі – практично аж до поразки визвольних змагань – позиція М.Грушевського в національних «святцях» поряд із Т.Шевченком і М.Драгомановим лише зміцнювалася та ставала загально визнаною не тільки в патріотичних колах, але й у середовищі зацікавлених українським рухом представників інших народів.

Вихід «Наукового збірника», котрим, як у своєму огляді книги писав дописувач «Діла», «ушановано нашого героя праці»²⁶, було помічено далеко за межами Львова – у наддніпрянській, західноєвропейській і російській публіцистиці, що привернуло увагу до різнопланової діяльності М.Грушевського. На шпальтах української періодики, котра видавалася у межах Російської імперії, подібно, як це було й у Галичині, указувалося на непроминальність дослідницької та громадської праці львівського професора для поступу українства на рубежі століть. Так, підносячи всебічність національного служіння М.Грушевського, Д.Дорошенко в полтавському «Рідному краї» підкреслював:

«Пр[офесор] Грушевський – зовсім не сухий кабінетний вчений, що замикається в своїй науковій роботі; навпаки – він самий енергійний громадський діяч в найкращім розумінню сього

²⁵ Передмова. – С. VII.

²⁶ В.В. [Рец.]. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Діло. – 1906. – Ч. 58. – С. 1.

слова. Він бере живу участь в громадських справах, пильно стежить за всіма проявами життя на Україні й відгукується на них, завжди подаючи розумну думку та пораду. Його велике обзнайомлення з минулою долею нашого народу дозволяє йому мати самий широкий погляд на сучасні справи, погляд опертий на глибокому розумінню громадських потреб і відносин, без усякої партійности чи якої однобічності»²⁷.

Найбільшою аналітикою, на нашу думку, був позначений допис Б.Грінченка в київській «Новій громаді». На початку своєї статті він слушно зауважував, що вже сама незвичність відзначення десятиліття праці М.Грушевського (за словами автора, «неповні ювілейні літа») говорить про винятковість його впливу на тогочасне українство. Насамперед Б.Грінченко торкнувся національної значущості наукової праці ювіляра, виправдано фокусуючись на феноменальності «Історії України-Руси». Три прикмети, за його словами, роблять її визначним явищем українського інтелектуального життя на зламі століть: реконструкція нашого минулого «з самого його початку», розуміння української історії як буття нації та, зрештою, сама українська мова видання. Не оминув Б.Грінченко й вагомості науково-організаційної діяльності ювіляра, підкресливши, що за роки його керівництва, НТШ «виявило таку щирю, енергичну діяльність, на яку не завсіди щастить і далеко багатчим на наукові сили й матеріальні засоби ученим інституціям»²⁸. Не менш вагомим наслідком науково-організаційної діяльності М.Грушевського у Львові було названо виховання нової генерації істориків. Саме Б.Грінченко вперше серед українських оглядачів указав на появу нового феномену вітчизняної гуманітаристики: «Проф. Грушевський вивторив круг себе цілу школу людей, що поважно працюють тепер коло історії і зв'язаних з нею наук». У підсумку, підкреслював автор допису, саме працею таких особистостей, як ювіляр, «держиться й процвітає життя нації»²⁹.

Відзначення першої ювілейної дати М.Грушевського відкрило для нас певні тертя між львівським професором та його наддніпрянськими колегами з українського табору. Так, не всі наддніпрянські видання погодилися поінформувати свого читача про вшанування М.Грушевського у Львові та появу виданого з цієї нагоди «Наукового збірника». Наприклад «Громадська думка» відкинула огляд ювілейної збірки авторства С.Томашівського, пославшись на малозрозумілий наддніпрянцям галицький правопис львівського історика. Крім того, у редакційній примітці йшлося: «До того ж селянинові зовсім не інтересний той довгий реєстр заголовків з великої наукової книги, який ви подаєте наприкінці статті»³⁰. Така позиція редакції, артикульована Б.Грінченком, викликала певне напруження у взаєминах між наддніпрянцями та галичанами³¹.

²⁷ Д. Д-ко [Дорошенко Д.] [Рец.]. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Рідний край (Полтава). – 1906. – Ч.16. – С.19. Див. також: Дорошенко Д. Наукове товариство імені Шевченка у Львові // Україна. – Т.1. – Кн.3. – Ч.2. – К., 1907. – С.167.

²⁸ П. В-й [Грінченко Б.] Свято у Львові // Нова громада (Київ). – 1906. – №2 (лютий). – С.118.

²⁹ Там само.

³⁰ Д-ві С.Томашівському / Відповіді редакції // Громадська думка (Київ). – 1906. – №55. – С.4.

³¹ Див. докл.: Листування Михайла Грушевського. – Т.5: Листування Михайла Грушевського

Останні сприйняли позицію «Громадської думки» як вияв шкідливого для національного єднання наддніпрянського партикуляризму та, як написав С.Томашівський до вчителя, небажання робити особу львівського професора у середовищі російських українців «популярнішою»³². Дещо пізніше німецькомовний переклад згаданого огляду «Наукового збірника» С.Томашівський опублікував на шпальтах «Ukrainishce Rundschau»³³.

Свято українського історика помітили й польські інтелектуали, котрі, попри наростаюче загострення міжнаціональних стосунків у Галичині та дедалі безкомпроміснішу критику суспільно-політичної практики М.Грушевського, спромоглися на загалом об'єктивну оцінку його заслуг перед українським суспільством. Краківський історик Т.Грабовський наголосив, що ювіляр своєю «бenedиктинською працьовитістю» створив «руський науковий світ», «цілу школу», ба навіть більше – цілість українського суспільно-політичного й культурного життя³⁴. Звернувши увагу на домінування серед автури збірника університетських вихованців автора «Історії України-Руси», оглядач уперше в польській історіографії відзначив появу нового явища в українській гуманітаристиці, указавши, що «проф. Грушевський постає в оточенні цілої школи»³⁵.

Не менш піднесеними були й оцінки М.Грушевського російськими колегами. О.Яцимирський, наслідуючи логіку авторів передмови «Наукового збірника», в академічному друкованому органі співвідніс вагу внеску ювіляра до скарбниці української культури зі значенням спадщини його видатних попередників:

«Нам здається, немає надмірного перебільшення у порівнянні значення ювіляра для національно-культурного розвитку галицької України другої половини минулого століття зі значенням Шевченка та Драгоманова. Ці три імені поєднує моральний зв'язок: діяльність першого мала національно-літературний характер, другого – соціально-політичний, М.Грушевського – національно-культурний. Й дійсно, в останнє десятиліття гуманітарні праці українських учених – головним чином з історії, етнографії, етнології, критичної літератури та ін. – стали на серйозній та твердий ґрунт. Особливе значення має багатомна «Історія України-Руси» Грушевського, недавно допущена впрешті в Росію»³⁶.

та Євгена Чикаленка / Упор. І.Старовойтенко, О.Тодійчук; ред. Л.Винар, І.Гирич, С.Панькова. – К.; Нью-Йорк, 2010. – С.178–180.

³² ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.792. – Арк.214.

³³ К. [Рец.]. Naukowyj Sbirnyk eine wissenschaftliche Sammlung, gewidmet dem Professor Mychajlo Hruschewskij von seinen Schülern und Freunden aus Anlass seiner zechnjährigen wissenschaftlichen Tätigkeit in Galizien, Lemberg, 1906 // Ukrainishce Rundschau. – 1906. – №4. – S.159–160.

³⁴ Див., напр.: *Tad. St. Gr. [Grabowski T.S.]* [Рец.]. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Świat Słowiański. – Roczник II. – Czerwiec. – Kraków, 1906. – S.440–442.

³⁵ *Ibid.* – S.441.

³⁶ *Яцимирский А.И.* [Рец.]. Науковий збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському учениками і прихильниками з нагоди Його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906 // Известия Отделения русского языка и словесности Императорской академии наук. – Т.ХІ. – Санкт-Петербург, 1906. – С.428.

Уже сама змістова насиченість збірника, за влучним спостереженням О.Яцимирського, стала промовистим свідченням тих значних зрушень в українській науці, що їх удалося домогтися ювіляру, адже «поява такої цінної та різнохарактерної книги близько десяти років тому була би рішуче немислимою»³⁷.

Відгукнулися вітальною адресою на ювілей М.Грушевського й представники білоруської інтелігенції, об'єднані в редакції газети «Наша нива». У надісланому українському діячеві листі, підписаному, серед інших, І. та А. Луцкевичами, а також І.Загурським, зокрема, ішлося:

«Високоповажний пане, в двадцять п'яту річницю Вашої тяжкої, але великої та славної праці для рідної Вам України, – праці над будовою української науки та над розвитком національної душі українського народу, для нас, білорусів, найбільш близького серед слов'янських племен, – редакція “Нашої ниви” щиро вітає Вас і бажає Вам сил та енергії славно вести надалі так корисну для Вашої Батьківщини працю»³⁸.

Відзначення ювілею М.Грушевського, щоправда, із деяким запізненням, привернуло увагу й чеських фахівців. У розлогій статті на шпальтах празького часопису «Slovanský Přehled», прикрашеній портретом М.Грушевського, спробу узагальнити його різнобічну діяльність здійснив К.Кадлець³⁹. Пояснюючи читачеві мотиви свого звернення до постаті автора «Історії України-Руси», він наголосив: «Михайло Грушевський перший розвинув українське питання у цілому його обсязі, перший виступив із науковим обґрунтуванням устремлінь українського народу та почав організацію українського руху. Уже тільки цієї праці достатньою для того, щоб його ім'я стало безсмертним серед українського народу»⁴⁰. На переконання чеського автора, його український колега «належить до найплодовитіших і найґрунтовніших слов'янських дослідників», адже його організаційному хисту завдячує своїм швидким поступом львівське НТШ та київське Українське наукове товариство (УНТ); саме завдяки М.Грушевському українці нарешті отримали свою історичну метрику⁴¹. Окремо К.Кадлець зупинився на науково-організаційній діяльності ювіляра, наголосивши, що під його керівництвом постала перша в українській культурі наукова історична школа.

Поряд із такою масштабною дослідницькою та науково-організаційною діяльністю, увагу К.Кадлеця привернула також громадсько-політична активність львівського професора, де він уже на практиці реалізував своє переконання щодо права українського народу на вільний культурний і громадський розвиток. Захоплюючись ідеями суспільно-політичної публіцистики автора «Історії України-Руси», чеський дослідник наголошував, що на її сторінках «не лише інформується читачів про стан українського питання, але багато місця відведено також проблемам його вирішення, при цьому наголошується, що єдине розв'язання українського питання і загалом національних проблем у Росії

³⁷ Там же. – С.439.

³⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.23.

³⁹ Kadlec K. Mychajlo Hruševskij // Slovanský Přehled. – 1909. – №11. – S.163–167.

⁴⁰ Ibid. – S.163.

⁴¹ Ibid. – S.163–167.

можливе тільки на підставі національно-територіальної автономії і широкої децентралізації, проведеної в усіх областях Росії з огляду на всі її народи». У цілому поділяючи висловлені в передмові до «Наукового збірника» оцінки, К.Кадлець також відзначив співмірність внеску М.Грушевського в розбудову українського життя поряд із його великими попередниками – Т.Шевченком і М.Драгомановим.

Двадцятип'ятиліття літературно-наукової діяльності (1910 р.)

Як і передбачив у своєму дописі Д.Коренець, через чотири роки після львівського «комерсу», приятелі й колеги М.Грушевського відзначили двадцятип'ятиліття літературної творчості вченого, що припало на червень 1910 р. Цього разу шанування львівського професора було помітно масштабнішим: якщо попереднє святкування 1906 р. мало локальний – і за характером відзначеної події, і за святковими заходами – характер, то цього разу воно набуло загальноукраїнського розмаху. Відмінність також полягала в тому, що оскільки сама подія припала на літо, то на ювілей 1910 р. спершу відгукнулися часописи. Події чвертьстолітньої давнини згадав і сам М.Грушевський, котрий занотував у щоденнику: «Був день 25 моєї першої повістки. Прийшло багато телеграм; перша – від Сінявського»⁴².

Цілком очікувано, першим на ювілей свого давнього автора відгукнулося «Діло». У рубриці «Новинки» галицькій громадськості нагадали: «Нині, зглядно вчора – залежно від того, чи числити по старому, чи по новому стилю – минуло 25 літ, як на шпальтах нашого дневника [...], в числі 66 з 15 ст. ст. (27 н. ст.) червня 1885 р. появилася друком перший твір проф. Михайла Грушевського»⁴³. Далі у замітці відзначалося, що поки українська громада вирішуватиме, в який саме спосіб ушанувати свого провідника, «Діло» познайомить читачів із найбільш яскравими сторінками його творчої біографії.

Обіцянку редакції дотримав М.Лозинський, котрий в ювілейній «силуетці», ідучи за автобіографією самого вченого, згадав ключові моменти багатого на події та звершення життєпису львівського професора, підкресливши складність узагальнення його творчої праці – «діяльності такої великої та многосторонньої, що хроніка її виповнила би книгу». Далі автор послідовно розкрив перед читачем здобутки ювіляра на полі організації української науки в Галичині та Наддніпрянщині, його педагогічну й освітянську діяльність, внесок у розбудову українського книговидавництва та журналістики. Поряд із вагомістю цих здобутків для поступу українства, М.Лозинський побачив у них не менш важливу соборницьку складову – постійне намагання М.Грушевського об'єднати поділене кордонами українство. Окремо автор зупинився на характеристиці Грушевського-політика, указавши на його принциповість, послідовність і

⁴² *Грушевський М.* Щоденник / Підг. до друку І.Гирич та О.Тодійчук // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.119.

⁴³ До 25-літнього ювілею літературної діяльності проф. Михайла Грушевського // Діло. – 1910. – Ч.141. – С.6.

самозреченість у відстоюванні національних інтересів, через що вчений часто мав особисті неприємності. Закликавши співвітчизників гідно вшанувати за-слуги ювіляра, М.Лозинський підкреслював: «Отся многостороння діяльність Грушевського, представлена тут тільки в найзагальніших рисах і в найваж-нійших моментах, зробила його тим, чим він є тепер: найвизначнішим між сучасними українськими діячами по обох боках кордону»⁴⁴.

Буковинська Україна привітала М.Грушевського ювілейною заміткою М.Кордуби на шпальтах «Каменярів». У цій публікації зі знанням біографіч-них нюансів видатного вченого учень М.Грушевського ознайомив українську громаду краю з «огромом» його національної праці. М.Кордуба слушно відзна-чив, що «головним нервом» усієї діяльності ювіляра є наукова робота, резуль-тати якої вражають сміливістю історіографічного конструювання та різнобіч-ністю опрацьованих тем. «І коли тепер історія українського народу перестала бути загуменком польської і велико-руської історіографії та стала окремою, самостійною цариною історичної науки, то в сім заслуга Грушевського і нікого іншого, лише Грушевського!», – емоційно наголошував М.Кордуба⁴⁵.

Поряд із науковою надзвичайно плідною виявилася й організаційна ді-яльність довголітнього голови НТШ щодо розбудови багатьох напрямів функ-ціонування товариства. Третьою складовою діяльності вчителя М.Кордуба називав суспільно-політичну працю, що особливо важливі наслідки мала в аспекті ініціатив М.Грушевського з розвитку українського шкільництва – від його нижчої (народні школи) до найвищої (університет) ланки. Підсумовуючи огляд діяльності свого університетського наставника, М.Кордуба підкреслю-вав: «Муравельна трудолюбивість, широке знане, правість характеру, без-оглядність супротив “сильних мира сего” – отсе причини тої загальної попу-лярности, яку з’єднав собі проф. Михайло Грушевський»⁴⁶.

У подібному тоні оперативно відгукнулася й наддніпрянська періодика. У день ювілею М.Грушевського на першій шпальті київської «Ради», прикра-шеної портретом історика, редколегія видання зазначала: «На сумному фоні сучасного українського життя свято 25 літньої науково-літературної діяль-ности проф. М.С.Грушевського являється світлим і відрадним моментом»⁴⁷. Відзначивши колосальність національної праці ювіляра, її співмірність із дра-гоманівським служінням своєму народові, у редакційному дописі підкреслю-валося: «Двадцять п’ять років діяльності Грушевського утворили справжню епоху в історії нашого руху, звязавши найміцнішим звязком живої активної культурної роботи обидві частини української землі, поклавши міцні підвали-ни цій роботі у Галичині і в нас на Україні»⁴⁸.

Огляд літературно-наукової діяльності ювіляра на шпальтах того ж чис-ла «Ради» представив Д.Дорошенко. Подібно до М.Лозинського, він указав на

⁴⁴ Лозинський М. Михайло Грушевський (25-літе його літературної діяльності) // Там само. – С.2.

⁴⁵ Кордуба М. Михайло Грушевський (3 нагоди 25-літнього ювілею літературної діяльності) // Каменярі (Чернівці). – 1910. – Ч.13/14. – С.3.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ До ювілею проф. М.С.Грушевського // Рада (Київ). – 1910. – Ч.134. – С.1.

⁴⁸ Там само.

складність свого завдання: «Говорячи про 25-літній ювілей літературно-наукової діяльності М.С.Грушевського, мусимо насамперед зазначити, що обсяг цієї діяльності й її вага для українського суспільства такі значні, що [...] майже неможливо дати правдивий образ широкої, многобічної і надзвичайно продуктивної праці великого історика, письменника і громадського діяча»⁴⁹. Тільки з певної часової перспективи, переконавав автор, вдасться більш-менш адекватно оцінити заслуги львівського професора перед власним народом. Але їх співмірність із доробком Т.Шевченка та М.Драгоманова безсумнівні. Відтворюючи в руслі «Автобіографії» самого ювіляра головні події його життя, Д.Дорошенко серед особливо важливих здобутків діяльності М.Грушевського в Галичині виокремив стрімку академізацію НТШ і пов'язану з цим підготовку нового покоління українознавців. Також було згадано працю ювіляра над «Історією України-Руси», названу «справжнім монументом, який збудовав собі автор, і який являється солідною репрезентацією української науки перед ученим світом». Солідаризуючись із висловленими в редакційній статті оцінками, Д.Дорошенко назвав ювілей М.Грушевського «одним з світліших моментів сумної й сірої сучасності»⁵⁰.

За кілька днів на сторінках «Ради» від імені старогромадівців, котрі й вивряджали молодого київського магістра до Галичини, М.Грушевського привітав К.Михальчук. Побажавши ювілярові дочекатися наслідків солідарної праці українських діячів ХІХ ст., він указав на генетичний зв'язок свого покоління та молодшої генерації, одним із лідерів яких і став М.Грушевський:

«Маємо деяке право й рацію вважати шановного М[ихайла] С[ергійовича] серед діячів новішої формації, майже безпосереднім і найбільш типичним і вірним спадкоємцем, представником і провідником в життя найдорожчих для нас традицій і принципів, і тим більше од щирої душі зичимо йому довго, спірно й чепко працювати ще для рідної справи на полі нашого громадського життя й культури»⁵¹.

Не меншими суперлативами на ювілей М.Грушевського відгукнулися й інші наддніпрянські видання, загалом наслідуючи риторику згаданих вище публікацій. Окреслюючи масштабність і різновекторність його діяльності, лідерство у справах наукових і громадських, автори дописів наголошували, що «немає питання якого-б він не торкався в своїх численних працях; немає інституції в життю якої-б він не приймав участі то як творець, то як ближчий співробітник; можна сказати, що й немає діла, до якого-б він не приклав своєї працюючої руки [...]. І то тут і там, і в нас і на Україні закордонній»⁵².

Рефреном ювілейних матеріалів став особливий наголос українських оглядачів на соборницькій домінанті культурної та суспільно-політичної

⁴⁹ М. Ж-ко [Дорошенко Д.]. Двадцять п'ять років літературно-наукової діяльності проф. М.С.Грушевського // Там само. – С.2.

⁵⁰ Там само. – С.3.

⁵¹ Михальчук К. Привіт проф. М.С.Грушевському // Там само. – Ч.138. – С.2.

⁵² Проф. Михайло Сергійович Грушевський (з нагоди 25-літнього ювілею) // Українська хата. – Кн. VI. – К., 1910. – С.361–362.

діяльності винуватця врочистостей⁵³. Таке активне життя вченого, його самозреченість задля українства, яке постійно акцентувалося у численних привітаннях, забезпечили йому почесне місце в національному пантеоні поряд із Т.Шевченком і М.Драгомановим.

Російська періодика відгукнулася на ювілей М.Грушевського невеликою згадкою на шпальтах петербурзької «Речи», з якою активно співпрацювали члени української громади столиці Росії. Так, у червневому числі видання було вміщено стислу біографію ювіляра, прикрашену його графічним портретом⁵⁴. Твердячи, що «професор Грушевський має величезну популярність», автор ювілейного допису коротко поінформував російського читача про головні здобутки українського колеги як історика, організатора науки та громадського діяча. Цю замітку згодом передрукував «Исторический вестник»⁵⁵.

Подібно до того, як це було у випадку відзначення попередньої дати, найбільш активні співробітники НТШ, котрі входили до складу його керівних органів, вирішили вшанувати М.Грушевського публічними врочистостями та перед літніми вакаціями обрали спеціальний комітет, якому доручалося здійснити необхідні приготування. Утім на заваді цим планам стали події 1 липня 1910 р., коли внаслідок чергового протистояння польської та української молоді у стінах Львівського університету загинув А.Коцко. Ця подія буквально сколихнула українське суспільство по обидва боки Збруча, нікого не залишивши байдужим.

Сам М.Грушевський надзвичайно болісно сприйняв трагічну смерть одного зі своїх вихованців. У низці публіцистичних виступів він звинуватив польських господарів краю в демонстративному ігноруванні природних прав української молоді на рідномовну вищу школу, що й призвело до радикалізації протистояння польських та українських студентів у стінах Львівського університету. М.Грушевський також виступив із палкою промовою на похороні А.Коцка. Прощальне слово вченого над могилою одного з лідерів українського студентського руху лягло в основу його статті «Над свіжою могилою». У ній, закликаючи українських політичних лідерів рішуче виступити із засудженням кровопролиття в університетських стінах і запобігти таким крайнощам надалі, історик писав: «Останній час схаменутись і заступити молодіж від дальших розстрілів енергійними заходами здобути їй “рідну школу” і вивести з сих старих, зловісних мурів, що грозять стати ареною все нових і нових кривавих жертв»⁵⁶. Тож природно, що в такій ситуації громадського неспокою вчений вирішив відмовитися від будь-якого відзначення свого ювілею.

Попри виразне бажання самого М.Грушевського, на адресу українських видань у Києві та Львові впродовж другої половини 1910 р. безперервно

⁵³ Чепелянський В. Великий учений діяч Соборної України (З нагоди 25-літнього ювілею М.Грушевського) // Світло. – Кн.4. – К., 1910. – С.33–39; Юбилей проф. М.С.Грушевскаго // Киев. – 1910. – №21. – С.2–3; Михайло Грушевський (З приводу 25-ліття його письменської, наукової і громадської діяльності) // Село (Київ). – 1910. – №24. – С.2–3.

⁵⁴ Юбилей проф. М.С.Грушевскаго // Речь (Санкт-Петербург). – 1910. – №172 (1410). – С.3.

⁵⁵ Юбилей проф. М.С.Грушевскаго // Исторический вестник (Санкт-Петербург). – 1910. – №8. – С.707–708.

⁵⁶ Грушевський М. Над свіжою могилою // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.2. – Л., 2005. – С.413.

надходили численні вітальні адреси як від поодиноких українських і зарубіжних діячів, так і від численних організацій, установ, територіальних громад. Про зміст цих привітань своїх читачів оперативно інформували українські видання⁵⁷. Кількість надісланих адрес виявилася настільки значною, що сам М.Грушевський звернувся з подякою до симпатиків на шпальтах української періодики: «Всім, хто пошанував мене своїм привітом в двадцятип'ятиліття моєї першої друкованої праці – товариствам, редакціям і поодиноким землякам пересилаю отцим мою щирю подяку. В тяжкі часи, які переживаємо, почуття нашої солідарности дає неложну втіху і міцну запоруку кращих днів»⁵⁸.

Восени того ж 1910 р., коли гострота липневої трагедії дещо притупилася, ушанування ювілейної дати М.Грушевського, попри його власне небажання, усе ж відбулося силами деяких місцевих українських громад як у Галичині, так і в Наддніпрянщині. Наприклад українці Перемишля 19 грудня зібралися у стінах місцевої української гімназії з ініціативи професора О.Целевича – представника старшої гілки львівської історичної школи. У спеціально декорованій гімназійній залі, прикрашеній портретом ювіляра, учителі та учні виголосили доповіді, в яких зверталися до осмислення різних сторін діяльного життя львівського професора. Свято завершилося виконанням національного гімну та надісланням ювілярові вітальної адреси⁵⁹.

У діяльний спосіб на свято М.Грушевського відгукнулися також українці Харкова. Ініціатором цієї справи виступили викладачі та студенти місцевого університету. Зокрема давній приятель ювіляра М.Сумцов, котрий був очільником Історико-філологічного товариства при університеті, звернув увагу академічної громадськості, що з огляду на надання львівському професорові в 1906 р. ступеня доктора *honoris causa*, доречним було б ушанувати і його ювілейну дату⁶⁰. Ця думка знайшла схвалення у студентському середовищі, тож 23 листопада у стінах університету відбулися врочисті збори Студентської української громади, присвячені двадцятип'ятиліттю літературно-наукової діяльності М.Грушевського. У заповненій залі, прикрашеній портретом ювіляра, спочатку було зачитано привітання від ініціатора заходу – М.Сумцова, котрий «через незалежні обставини» не зміг прибути на свято⁶¹. Згодом В.Чепелянський та Згоральський виголосили доповіді, присвячені провідним напрямам діяльності М.Грушевського, наголосивши у своїх виступах на соборницькій домінанті національного служіння визначного вченого. На завершення свята М.Грушевського було обрано почесним членом Студентської української громади й вислано вітальну адресу ювілярові⁶², в якій, зокрема, йшлося: «На загальних зборах української студентської громади у Харкові, що

⁵⁷ Привітання проф. М.Грушевському // Рада. – 1910. – №134. – С.2; 25-літній ювілей проф. М.С.Грушевського // Там само. – №268. – С.2; 25-літній ювілей проф. М.С.Грушевського // Там само. – №269. – С.3; №287. – С.2; Привітання проф. М.С.Грушевському // Там само. – №296. – С.2.

⁵⁸ Листи до редакції // Там само. – №159. – С.4.

⁵⁹ Ювілей проф. Грушевського в перемиській гімназії // Там само. – №285. – С.2.

⁶⁰ Харківське українське життя // Там само. – №262. – С.3.

⁶¹ З українського життя в Росії // Діло. – 1910. – №278. – С.6.

⁶² Харківське українське життя: Збори, присвячені М.Грушевському // Рада. – 1910. – №270. – С.3.

відбулися 23 листопада 1910 р. і були присвячені вшануванню Вашої 25-літньої діяльності на користь українського народу, усі члени нашої громади одностайно постановили вибрати Вас, високоповажаний професоре, своїм почесним членом»⁶³. Скорочений варіант виступу В.Чепелянського згодом буде опубліковано на шпальтах київського «Світла»⁶⁴. Зазначимо, що вшанування М.Грушевського принесло популярність українській студентській громаді у Харкові та спричинилося до зростання її чисельності⁶⁵.

Ювілейну дату свого постійного порадики відзначили й українці Петербурга. Цій події було присвячено спеціальне зібрання української «Громади», яке відбулося 4 грудня 1910 р. На ньому були присутні як представники старшого покоління, так і численна молодь, котра студювала в російській столиці⁶⁶. По відкритті засідання П.Стебницьким доповіді про наукову, публіцистичну та громадську діяльність ювіляра виголосили М.Славинський, М.Стасюк, С.Петлюра, Ф.Слюсаренко⁶⁷. Розлогий реферат останнього на своїх шпальтах вмістила «Рада»⁶⁸. Простежуючи певну наступність в інтелектуальній історії України, автор зазначав, що через п'ять років після смерті Т.Шевченка народився М.Грушевський, котрий продовжив його національну працю – «сотворив науку нашу і цим самим дав нашому народові те чи інше місце серед західноєвропейських культурних народів»⁶⁹. Переповівши, услід за автобіографією М.Грушевського, головні події його життя й творчості, Ф.Слюсаренко докладніше зупинився на висвітленні наукових ідей ювіляра, викладених в «Історії України-Руси». Поряд із загальною характеристикою всієї праці, він зосередився на її концептуальних засадах, послідовно виявляючи, у чому запропонована українським ученим модель розходиться зі «звичайною» схемою східнослов'янської історії. Поділяючи теоретичні аргументи М.Грушевського, референт доволі докладно відтворив суть його полеміки з російськими колегами довкола проблеми початків українського та російського народів. Чи не вперше в історіографії Ф.Слюсаренко влучно схопив особливість сприйняття російськими дослідниками наукового доробку львівського професора, зауважуючи, що вони визнають «велику наукову вартість твору Грушевського», «ґрунтовність посилок», натомість із кінцевим висновком «ніяк не можуть згодитись»⁷⁰.

Окремо автор зупинився на національній значущості наукової й організаційної діяльності ювіляра, наголосивши, що значною мірою завдяки його зусиллям україністика утвердилася як самостійна галузь європейської гуманітаристики. Підсумовуючи доробок М.Грушевського на тлі поступу тогочасного вітчизняного культурного життя, Ф.Слюсаренко наголошував:

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.29. – Арк.38.

⁶⁴ Чепелянський В. Великий учений діяч Соборної України (3 нагоди 25-літнього ювілею М.Грушевського). – С.33–39.

⁶⁵ Чепелянський В. З академічного життя у Харкові // Рада. – 1910. – №279. – С.3.

⁶⁶ Садовський В. Українство в Петербурзі // Там само. – №277. – С.2.

⁶⁷ Українська «Громада» в Петербурзі // Там само. – №275. – С.3.

⁶⁸ Ф. С-ко. [Слюсаренко Ф.]. Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність // Там само. – №285. – С.2–3; №286. – С.2–3; №287. – С.2–3.

⁶⁹ Там само. – №285. – С.2.

⁷⁰ Там само. – № 286. – С.2.

«Трое імен об'єднують і концентрують рух український в другій половині XIX віку: Шевченко, Драгоманов, Грушевський. Т.Шевченко словом своїм паленим розбудив, відновив і дав сили духові нашого народу; вигнанець політичний з Росії могутне закликав пробуджене громадянство між люде – до світла західноєвропейської культурної думки; Михайло Грушевський своєю "Історією" ввів нас в сем'ю європейських народів»⁷¹.

Незважаючи на небажання М.Грушевського, вирішили відзначити його ювілей і члени Київського українського клубу, звернувшись до українських установ із пропозицією взяти участь у цьому святі. «Програма святкування, – ішлося в листі, – має скластися з викладів про наукову і громадську діяльність М.С.Грушевського, з читання адрес і привітів ювіляту, надісланих і привезених депутатами на цей день до Українського клубу і з витання шановного ювілята під час товариської вечері, яка відбудеться після літературного засідання»⁷². Культурні інституції оперативно відгукнулися на цей заклик. Так, у вересневому протоколі засідання ради УНТ ішлося: «З огляду на лаштування укр[аїнського] громадянства до ювілею М.С.Грушевського, постановлено прийняти участь в святкуванні ювілею, піднести адресу т[овари]ства, сказати промову, доручену О.І.Левицькому»⁷³. Не стояв осторонь і відділ НТШ, надіславши на руки наддніпрянських українців вітальну адресу⁷⁴.

Свято було заплановане на 21 листопада 1910 р. і стало очікуваною подією у житті київських українців. Так, Ю.Тищенко в листі до М.Грушевського повідомляв: «Мене питають багато людей, коли Ви прибудете до Києва. Тут мають святкувати Ваш ювілей, і бажано було б знати, на коли його призначить»⁷⁵. Утім М.Грушевський укотре відмовився від публічного відзначення двадцятип'ятиліття своєї творчої праці, про що було оголошено на шпальтах київської «Ради»⁷⁶.

Попри неодноразово оприлюднені самим М.Грушевським причини небажання відзначати свій ювілей у Києві (пов'язані з трагічними наслідками польсько-українського протистояння у Львівському університеті), укажемо також на наявність певних прихованих від непосвяченого ока непорозумінь між ним і київськими українцями, котрі також стали на заваді проведенню вчистостей у форматі, запланованому наддніпрянцями. Згадані тертя, що їх, як і в попередньому випадку, виявили саме ювілейні приготування, також полягали в конкуренційному ставленні частини київських українських діячів до видавничих проектів М.Грушевського. За свідченням С.Чикаленка, котрий разом із Л.Жебуньовим ходили вітати ювіляра від імені з'їзду Товариства українських поступовців,

⁷¹ Ф. С-ко. [Слюсаренко Ф.]. Проф. Михайло Грушевський і його наукова діяльність. – №287. – С.3.

⁷² Участь Товариства в ювілею проф. М.Грушевського // Хроніка НТШ. – Ч.44. – Л., 1910. – С.16.

⁷³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ ім. В.Вернадського). – Ф.Х. – №32919. – Арк.24 зв.

⁷⁴ Участь Товариства в ювілею проф. М.Грушевського. – С.17.

⁷⁵ Листування Михайла Грушевського. – Т.6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О.Мельник; ред. Л.Винар, І.Гирич. – К.; Нью-Йорк, 2012. – С.225.

⁷⁶ В справі святкування ювілею проф. М.Грушевського // Рада. – 1910. – №222. – С.2.

«він (М.Грушевський – *В.Т.*) дякував за честь, але досить холодно, і нарешті почав висловлюватись, що українське громадянство, як він помічає, відокремлює себе від нього і від того діла, яке він провадить у Києві. Що його вважають за галичанина і його видання – “ЛНВісник” та “Село” – за галицькі і протиставляють свої – тобто “Раду” і “Світло”. Ми завіряли його, що громадянство однодушно цінить його заслуги, що ніякого протиставлення між його виданнями та нашими нема. Але він доводив, що між цими виданнями люди помічають навіть ворожнечу, що проти нас особисто він нічого не має і не помічає ворожого до себе відношення, але серед нашого громадянства є багато людей, що не переносять галицької мови і обвинувачують його, що він обгаличанює справжніх українців»⁷⁷.

Про те, що М.Грушевський мав рацію у своєму баченні проблем у взаєминах між ним і російськими українцями, свідчить також тогочасний епістолярій. Так, П.Стебницький патетично та з певним дотепом запитав Є.Чикаленка: «Як воно несподівано вискочив ювілей Грушевського? І з якої причини? Адже ще недавно, кілька літ тому, теж святкували чи не 25 літ, ще в Галичині, і збірник склали на пошану? Ну та нічого, “да буде ему тріумф” – він того вартий»⁷⁸.

Кількаразові відмови М.Грушевського від пропозицій київських українців відзначити двадцятип'ятиліття його діяльності вочевидь стали причиною небажаних для самих лідерів російського українства поголосок, проявивши особистісний конфлікт в їхньому середовищі. На це в листі до чоловіка звернула увагу Марія Сильвестрівна Грушевська (підкреслення її – *В.Т.*):

«Нині знов прийшло повідомлення до П[авла] Ф[илиповича] від Укр[аїнського] клубу, що 16 с. м., себто в четвер клуб в тіснім кружку буде святкувати твій ювілей. Я думаю, що не випадає і від сього випрошуватись і добре було б тобі вже на той вечір на 16 бути в клубі – але коли Ти приїдиш? Хиба на другу середу – четвер 15–16? Людмила Мих[айлівна] дуже жалкує, що той “великий” ювілей не прийшов до skutku, бо дуже гарно заповідав і дуже багато прийшло привітів. Але я тебе не намовляю до нічого – як хочеш»⁷⁹.

Урешті, незважаючи на згадані непорозуміння й позицію самого М.Грушевського, відзначення його ювілею в Києві все ж відбулося, щоправда дещо пізніше за запланований листопадовий термін, а також у значно скромнішому, аніж передбачалося, форматі. На святкуванні 16 грудня 1910 р., котре відбулося о 21-й год. в будівлі Українського клубу на вул. Велико-Володимирській, 42, був присутній і сам ювіляр. Програму свята було окреслено вже в надісланих від імені керівництва організації іменних запрошеннях: «Старшина клубу збирається шанувати в тіснішому гурті спільною вечерею високошановного професора Михайла Грушевського з приводу 25 літнього

⁷⁷ Чикаленко Є. Щоденник: У 2 т. – Т.1. – К., 2004. – С.133.

⁷⁸ Є.Чикаленко і П.Стебницький: Листування: 1901–1922 рр. / Упор. Н.Миронець, І.Старовойтенко, О.Степченко. – К., 2008. – С.207.

⁷⁹ ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.287. – Арк.110–110 зв.

ювілею його славної наукової діяльності і цим запрошує Вас взяти уділ в тому шануванні. Вечера відбудеться по підписці з платою по 2 карб од персоні»⁸⁰. Вечера супроводжувалася виголошенням промов і зачитуванням надісланих численних вітальних адрес⁸¹.

Зазначимо, що не всі запрошені гості прибули на врочистості до Українського клубу. Наприклад із листа Є.Чикаленка дізнаємося, що він не зміг особисто вшанувати на той час близького колегу: «Хвороба, яка не відпускає мене з дому вже коло двох тижнів, не дала мені змоги бути вчора на спільнім вітанні Вас з Вашим святом, але серцем і душею я був з тими, що висловлювали Вам свої найкращі почуття і повагу до Вас, і страшенно жалкував, що мені не довелося висловити їх Вам особисто»⁸².

Згадаємо також, що ювілей 1910 р. виявився найбільш помітно присутнім у листуванні М.Грушевського, що пояснюється радше кращим збереженням епістолярію за довоєнні роки. До нашого часу дійшло доволі багато привітань львівського професора з чвертьстоліттям літературно-наукової діяльності, надісланих головно його наддніпрянськими приятелями. Сповнені щирих привітань листи М.Біляшівського⁸³, В.Доманицького⁸⁴, Ю.Тищенко⁸⁵, Ю.Сіцінського⁸⁶ та багатьох інших адресатів містили бажання М.Грушевському дочекатися плодів його праці на благо рідної землі та наступну ювілейну дату відзначати вже в незалежній Україні.

М.Грушевський, вочевидь, був вражений масштабністю уваги з боку громадськості до своєї ювілейної дати. Своєрідною подякою вченого співвітчизникам стало видання ним популярної «Ілюстрованої історії України». У передмові до книги автор писав: «Минулого року, бажаючи подякувати українському громадянству, що привитало мене з двадцяти-пятилітнем моєї письменської діяльності, вернувся я до отсього діла і випускаю тепер отсю книгу»⁸⁷.

Примітно, що більшість авторів, котрі відгукнулися на ювілей 1910 р., зичачи його винуватцеві довгих років життя та плідної праці, бажали йому також, як про це вперше прозвучало на шпальтах «Діла», «діждати 50 літнього ювілею своєї праці для добра українського народу»⁸⁸.

Піввіковий ювілей життєвого шляху (1916 р.)

Попри згадане вище побажання, М.Грушевському взагалі не судилося відсвяткувати свій півстолітній ювілей, адже вибух Першої світової війни «подарував» ученому арешт і заслання до російської глибинки, де він не мав можливості повноцінно займатися улюбленою справою. Малознаним є факт, що

⁸⁰ Див., напр.: ІР НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.225. – Од.зб.352. – Арк.1.

⁸¹ Ювілей професора Грушевського // Діло. – 1910. – №264. – С.6.

⁸² Листування Михайла Грушевського. – Т.5. – С.119.

⁸³ Там само. – Т.2 / Упор. Р.Майборода, В.Наулко, Г.Бурлака, І.Гирич; ред. Л.Винар. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2001. – С.86.

⁸⁴ Там само. – Т.3 / Ред. Л.Винар; упор. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К.; Нью-Йорк, 2006. – С.392.

⁸⁵ Там само. – Т.6. – С.211.

⁸⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.746. – Арк.146.

⁸⁷ *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913. – С.3.

⁸⁸ До 25-літнього ювілею літературної діяльності проф. Михайла Грушевського. – С.6.

п'ятдесятилітньому ювілею вченого передували дві дати, котрі попри воєнні негаразди було пригадано його сучасниками. Обидві вони припали на 1915 р. Першою стало двадцятип'ятиліття з дня виходу прем'єрної наукової розвідки М.Грушевського про південноруські господарські замки. Попри війну й арешт самого вченого, на березневому засіданні ради УНТ було вирішено відзначити цю подію: «З приводу 25-ліття з початку наукової роботи М.С.Грушевського збори постановили сей факт одзначити виданням збірника на честь його. Докладне обміркування доручити раді»⁸⁹. Утім далі ідеї ця справа так і не по-сунулася – нам не вдалося віднайти про неї жодних згадок у подальших протоколах УНТ. Чверть століття наукової праці М.Грушевського було пригадано й на шпальтах московського видання київського УНТ – «Українського наукового збірника»: «В лютому сього року минуло 25 років науковій діяльності проф. Михайла Сергієвича Грушевського, рахуючи з часу появи в №2-му київських “Университетских известий” його першої наукової праці “Южнорусские господарские замки в половине XVI века: Историко-статистический очерк”»⁹⁰. Зазначимо, що, окрім наведеної інформації, жодне інше видання не згадало цієї події у житті історика.

Сам М.Грушевський, попри життєві негаразди, також пригадав, що на лютий 1915 р. припадає двадцятип'ятиліття його наукової діяльності. Про це свідчить лист ученого до російського колеги – О.Лаппа-Данилевського. Вітаючи давнього приятеля з двадцятип'ятиліттям наукової праці на той час симбірський бранець писав: «Виявляється, ми з Вами ровесники в науці – в цьому році закінчилося двадцять п'ять років і моєї наукової діяльності – тільки мені, що називається, боком виліз цей ювілейний рік!»⁹¹. До речі, саме в лютому 1915 р. М.Грушевського етапували до першого місця його заслання – Симбірська. Це додало песимізму до тогочасного й без того тривожного настрою вченого. У листі до О.Шахматова він писав: «Так увінчалася моя наукова діяльність, якої двадцятип'ятиліття виповнюється тепер. Можу сказати, що моя діяльність була оцінена не по заслугах високо!»⁹².

Надзвичайно скромною була увага сучасників і до тридцятиліття літературно-наукової діяльності М.Грушевського, котре припадало на червень 1915 р. Через воєнне лихоліття, як і відсутність самого ювіляра на Батьківщині, ця подія фактично пройшла повз увагу оглядачів. Єдиною статтею на шпальтах харківської газети «Утро» на свято тогочасного лідера українців відгукнувся лише колишній співробітник ювіляра по київській редакції «Літературно-наукового вістника» Ю.Тищенко (Сирій). У матеріалі під промовистою назвою «Невідсвяткований ювілей» він звернув увагу читачів на несправедливість замовчування тридцятиліття громадського служіння М.Грушевського. Водночас Ю.Тищенко вказав на об'єктивну сторону такої ситуації – повний розгром українських інституцій і видань у Наддніпрянщині, що призвело до

⁸⁹ ІР НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.Х. – №32919. – Арк.76 зв.

⁹⁰ Ювілей проф. М.С.Грушевського // Український науковий збірник: Видання Українського наукового товариства у Києві. – Москва, 1915. – С.126.

⁹¹ Ссылка М.С.Грушевского / Подгот. П.Елецкий // Минувшее: Исторический альманах: 23. – Санкт-Петербург, 1998. – С.247.

⁹² Там же. – С.228.

завмирання національного життя. Та й про долю самого ювіляра автор написав доволі відверто: «Де, нарешті, той, хто протягом тридцяти років беззавітно віддавав себе своїй батьківщині, хто вів боротьбу за відродження багатомільйонного народу?.. Не за своєю волею у цей важкий час залишив він свою батьківщину»⁹³. Утім згадані негаразди, переконував Ю.Тищенко, не повинні призвести до забуття імені лідера українців попри його фізичну відсутність у рідному краї: «Не віддалить від українського народу проф. М.С.Грушевського й мовчання в рік його ювілею. Є нитки сполучні, над котрими всі попередження та винищення є безсильними. І цими нитками сполучними є та колосальна праця, котру протягом тридцяти років ніс М.С.Грушевський»⁹⁴. Далі автор нарисом стисло познайомив читачів із провідними напрямками наукової, культурно-просвітньої та громадської діяльності М.Грушевського, акцентувавши на її соборницькій доміні.

Значно гучнішим видалося відзначення національною інтелігенцією і в Галичині, і в Наддніпрянщині п'ятдесятиліття М.Грушевського. Сам ювіляр у цей час перебував уже в Москві, куди йому дозволили переїхати у серпні 1916 р. Утім статус політичного піднаглядного, як і зосередженість на численних національних проектах у другій російській столиці, унеможливили та вочевидь і знеохотили самого ювіляра до відзначення півстолітньої дати. Так, у «Споминах», де надзвичайно докладно фіксувалися тогочасні події, М.Грушевський згадав про своє п'ятдесятиліття лише один раз – у контексті ширення по Москві чуток, «що мобілізувати будуть навіть 50-літніх», у зв'язку з чим учений радився з колегами, «яке б таке заняття пошукати мені на всякий випадок»⁹⁵.

Петербурзькі колеги М.Грушевського у своєрідний спосіб нагадали про нього на шпальтах газети «Речь» у день його півстолітнього ювілею. У коротенькому, інформаційного характеру, дописі від 30 вересня 1916 р. повідомлялося, що українському вченому нарешті дозволили переїхати з Казані до Москви⁹⁶. Понад місячне запізнення такої інформації виглядало доволі дивно у щоденній газеті.

В Австро-Угорщині з нагоди ювілею М.Грушевського вийшло спеціальне число «Вісника СВУ», повністю присвячене особі ювіляра⁹⁷. Статті цього випуску цікаві передусім з огляду на формування образу М.Грушевського як «батька нації». Так, у редакційному матеріалі визначного історика було названо «великим учителем нації», а також «духовним провідником та ідеологом визволення України», продовжувачем національної справи кирило-мефодіївців та М.Драгоманова. Винятково в піднесеному тоні змальовувалася громадська, наукова, організаційна та педагогічна діяльність ученого,

⁹³ Ю. Т-ко [Тищенко Ю.]. Неотпразднованный юбилей (К 30-летию литературно-научной и общественной деятельности проф. М.С.Грушевского) // Утро (Харьков). – 1915. – 17 ноября (№2848). – С.2.

⁹⁴ Там же.

⁹⁵ Грушевський М. Спомини / Публ. С.Білокоця // Київ. – 1989. – №8. – С.121.

⁹⁶ Разрешение проф. Грушевскому проживать в Москве // Речь. – 1916. – №270. – С.3.

⁹⁷ Див.: Українські часописи про ювілей проф. М.Грушевського // Вісник СВУ. – Ч.127. – Відень, 1916. – С.788–789.

особливо акцентувалося на національній вазі його історіографічної праці. Стверджувалося, що М.Грушевський «вернув нації її дідів і прадідів, вернув їй її історичну гідність, сотворив науково обосновану українську схему історії східних слов'ян, науково уґрунтовану історію України як історично-національної одиниці»⁹⁸. Незважаючи на розділеність українців лінією фронту та політичними орієнтаціями, автори від імені всього народу висловлювали ювілярові слова вдячності за жертвовну працю.

Решта публікацій випуску послідовно розкривали ключові моменти життєвого шляху, суспільно-політичної, видавничої, педагогічної та науково-організаційної діяльності М.Грушевського; окремо наголошувалося на його ролі в розбудові НТШ та УНТ⁹⁹. З огляду на роз'єднаність українських земель і протистояння українців у складі ворогуючих армій, редакція часопису вмістила український переклад статті М.Грушевського «Український П'ємонт». Серед матеріалів випуску були також мемуарні матеріали, зокрема спогади М.Кордуби про обставини свого першого знайомства з майбутнім учителем і становлення львівської історичної школи¹⁰⁰.

Розлогу статтю про історичні погляди ювіляра написав В.Дорошенко. Він, насамперед, акцентував на важливості відповідних знань для зміцнення народної самосвідомості та перетворення етнографічної маси на повноцінну національну спільноту. Крізь цю призму автор охарактеризував основні етапи становлення української історіографії, наголосив, що саме М.Грушевський у низці своїх праць, найбільше в «Історії України-Руси», дав «рідному народови правдиву, повну й докладну та систематичну його історію»¹⁰¹. Підкресливши фундаментальність історичної синтези львівського професора, її епохальність як для розвитку науки, так і формування свідомості народу, В.Дорошенко високо підніс суспільне значення цієї багатотомної праці. Ілюструючи її загальне позитивне сприйняття в європейському та українському науковому світах, автор наводив відомі схвальні оцінки А.Брікнера й С.Томашівського. Окремо В.Дорошенко наголосив на важливості науково-популярних студій ювіляра, які своєю доступністю та гарячим патріотизмом знайшли відгук у серці чи не кожного українця:

«Сими працями довершив Грушевський великого діла. Він саме дав у них те, чого нам недоставало, – дав повну, наукову та з українського погляду історію рідного краю й народу, написану з глибоким знанням і великою любовю. Сим він незвичайно підніс нашу самосвідомість і дав нам дорогоцінний Палладій в нашій розвитку, могутню підойму для нашого національного поступу»¹⁰².

⁹⁸ Редакційна стаття // Там само. – С.777–778.

⁹⁹ Професор Михайло Грушевський (з приводу 50-ліття уродин) // Там само. – С.778–781; В.Д. [Дорошенко В.]. Наукове товариство імені Шевченка у Львові // Там само. – С.783–785; *Його ж.* Українське наукове товариство в Києві // Там само. – С.785–786; Кордуба М. Грушевський про «нашу політику» // Там само. – С.786–787.

¹⁰⁰ Кордуба М. Приїзд проф. Грушевського до Львова (особисті спомини) // Там само. – С.795–796.

¹⁰¹ Дорошенко В. Історія України проф. Грушевського // Там само. – С.782.

¹⁰² Там само. – С.783.

В аналогічному оцінному річизці характеризував В.Дорошенко багатогранну діяльність М.Грушевського і в інших виданнях Союзу визволення України¹⁰³. Зауважимо, що присвячений ювілейній даті визначного вченого окремих випуск «Вісника СВУ» схвально сприйняла українська громадськість Галичини¹⁰⁴.

Ювілей московського засланиця відзначили також й інші українські часописи Австро-Угорщини, підкреслюючи у своїх матеріалах національну вагомість історіографічної, науково-організаційної та суспільно-політичної діяльності М.Грушевського. Так, львівське «Діло», коротко окресливши становлення вченого як історика та громадського діяча, докладно зупинилося на національному значенні багатогранної діяльності ювіляра, чия подвижницька праця вирішальним чином спричинилася до пробудження національної енергії українського народу¹⁰⁵. Незважаючи на складні обставини життя політичного висланиця, указувалося в газеті, М.Грушевський надалі веде активну діяльність, «працюючи науково і заходячись у публіцистичній області переводити в жите свої національно політичні ідеї»¹⁰⁶.

У такому ж тоні про різнобічну роботу ювіляра для української нації писала інша львівська газета – «Українське слово». У редакційній статті згадувалися ті сумні обставини, в яких відомий учений зустрів свій ювілей, – на засланні, далеко від сплюндрованих війною українських земель. Та глибокі знання законів історії, підкреслювалося в ювілейному нарисі, повинні переконати в невідворотності процесу відродження України, для якого всі свої сили й таланти поклав цей багатолітній провідник нації. «Михайло Грушевський, – читаємо у статті, – дуже причасний до сього діла воскресеня, відродженя та визволу України. Причасний як учитель нації, як один з її огненних стовпів в її блуканнях до обіцяної землі, як один з її духових провідників і ідеологів її визволення»¹⁰⁷. Далі йшла стисла характеристика основних напрямів національної праці ювіляра – науково-організаційного, ідейно-політичного, громадського, а також відзначалося:

«За те все, що Михайло Грушевський дав Україні, за його працю яко вченого ідеолога й громадського діяча – велика йому дяка від усіх дітей України, хоча б стояли вони в иньшому від нього політичному таборі. Все що ясне, світле, благородне й чесно думаюче на Вкраїні шанує, почитає та витає сьогондя великого вчителя – Михайла Грушевського»¹⁰⁸.

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського і таборова преса¹⁰⁹. Жовтневий номер «Розваги» відкривався розлогою вступною статтею «Професор Михайло

¹⁰³ Дорошенко В. Українство в Росії. (Новіші часи) // Памяткова книжка Союзу визволення України і календарь на 1917 рік з 103 ілюстраціями. – Відень, 1917. – С.272–273.

¹⁰⁴ Див., напр.: ЦДІАЛ України. – Ф.364. – Оп.1. – Спр.80. – Арк.9.

¹⁰⁵ Ювілей історика України: З нагоди 50-літя уродин проф. Михайла Грушевського // Діло. – 1916. – №298. – С.1–2.

¹⁰⁶ Там само. – С.2.

¹⁰⁷ Ювілей Михайла Грушевського // Українське слово (Львів). – 1916. – Ч.299. – С.2.

¹⁰⁸ Там само.

¹⁰⁹ Див. докл.: Сімович В. Таборіві видання під час війни // Книголюб (Прага). – 1927. – Кн.І. – С.43–50.

Грушевський». Автор допису Д.Гаркуша у загальних рисах змалював основні віхи життєвого, творчого шляху М.Грушевського, підкреслив масштабність здійснюваної ним національної справи, наголосивши на її важливості для об'єднання розділених кордонами українських земель: «В його особі російська й галицька Україна бачать силу свого національного єднання. Всеукраїнське єднання – це найлюбіша ідея М.Грушевського, його твори перейняті такою ідеєю, а кожний твір так і цвіте все новими ілюстраціями та доказами»¹¹⁰. Говорячи про наукові праці вченого, автор підніс їх вагу як своєї історичної метрики народу, як документальну підставу для його боротьби за національне визволення. «Всі його історичні твори, в які він уложив велику силу своєї наукової здібности, – підкреслював Д.Гаркуша, – становлять якби цілий історичний факультет для українського громадянства. [...] Він своєю працею й енергією довів до того, що українська наука при кожній нагоді може задовольнити український нарід»¹¹¹. Розповівши про важку долю ювіляра у часи війни, автор матеріалу зауважував, що

«не зважаючи на прикре становище засланиця, М.Грушевський не дає собі спочинку й без перестанку працює й тепер, дописуючи до російських часописей. Як гідний син України він з погордою несе тяжкий свій хрест не за що лише, як за рідний край. [...] Та якби воно не було, ми в сі роковини не можемо оминати, не згадавши теплим словом великого борця за Україну, що карається за змагання до вільного й самостійного життя українського народу»¹¹².

Зальцведельське «Вільне слово» також вийшло з передовицею, присвяченою ювілеєві М.Грушевського. Схарактеризувавши роль наукової спадщини вченого для самоусвідомлення українського народу, редакція наголошувала, що українське життя початку ХХ ст. настільки ж нерозривно пов'язане з ім'ям М.Грушевського, як 1880-ті рр. – з ім'ям М.Драгоманова, або 1840-ві рр. – з діячами Кирило-Мефодіївського братства. Як і всі інші оглядачі творчого доробку та громадської діяльності ювіляра, дописувач «Вільного слова» також підніс соборницький нерв його активного життя, прагнення до культурної єдності українців, розділених кордонами¹¹³.

«Великим оборонцем України» назвали М.Грушевського в редакційній статті «Просвітнього листка», що видавався полоненими українцями у Вецлярі. Відзначивши нерозривність наукової та громадської діяльності ювіляра, автор нариса підносив виняткове становище М.Грушевського в тогочасному національному таборі передусім як послідовного борця за ідею соборної України¹¹⁴.

Упадає у вічі, що як ювілеї 1915 р., так і півстоліття М.Грушевського цілковито обійшло мовчанкою Наукове товариство імені Шевченка. У протоколах того часу ім'я недавнього голови згадується лише в контексті

¹¹⁰ Гаркуша Д. Професор Михайло Грушевський // Розвага (Фрайштадт). – 1916. – Ч.12 (44). – С.2.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само. – С.3.

¹¹³ Професор Михайло Грушевський // Вільне слово (Зальцведель). – 1916. – Ч.44. – С.1–2.

¹¹⁴ В.Г. Професор Михайло Грушевський // Просвітній листок (Вецляр). – 1916. – №34. – С.1–2.

продажу видавничих прав на німецькомовний переклад «Очерка истории украинского народа» СВУ¹¹⁵. Натомість очільники НТШ знайшли можливість і час спеціально зібратися для обговорення змісту телеграми, в якій висловлювалося співчуття у зв'язку зі смертю цісаря¹¹⁶. Вочевидь, мав рацію сам М.Грушевський, котрий на початку 1920-х рр. із гіркотою писав про цей період в історії товариства, коли «Томашівські, Гнатюки, Щурати і Кривецькі старалися потім можливо споганити або замовчати, вишкортувати пам'ять сеї моєї праці»¹¹⁷.

Ювілей М.Грушевського не пройшов повз увагу української громадськості в Російській імперії. Співробітники московської редакції «Украинской жизни», з якою по приїзду до другої російської столиці вчений нав'язав тісні контакти, присвятили ювілярові грудневий випуск часопису, згодом опублікувавши його матеріали окремою брошурою. У передмові до неї зазначалося, що це «скромна данина тому, чие життя, повне невсипущої праці, було цілковито віддане на користь української національної справи». Акцентуючи різнобічність творчих зацікавлень та культурно-громадської діяльності М.Грушевського, представники редакції підкреслили вплив ученого на розвій усіх напрямів українського життя початку ХХ ст.: «В особі М[ихайла] С[ергійовича] ми маємо не лише значного вченого з великим ім'ям, але й настільки ж видатного суспільного діяча і талановитого, невтомного журналіста. У всіх галузях служіння українству, де проявилася різнобічна діяльність М.С.Грушевського, йому належать цілком виняткові та незабутні заслуги»¹¹⁸. Збірка містила статті трьох авторів, які розкривали провідні напрями діяльності ювіляра: С.Єфремова («На сторожі національної гідності»), О.Лотоцького (під псевдонімом «О.Белоусенка»; «На громадському посту») та М.Василенка («М.С.Грушевський як історик»). Так, перший у своєму розлогіму дописі спробував узагальнити різнопланову публіцистику М.Грушевського. Назвавши ювіляра «центральною постаттю сучасного українства», широко цитуючи його знакові тексти оглядач переконливо показав вагомість для національної боротьби початку ХХ ст. виступів ученого на шпальтах громадсько-політичних видань по обидва боки Збруча. Унікальність Грушевського-публіциста, на думку С.Єфремова, полягала у здатності побачити витоки сьогоденних проблем українства в минулому та запропонувати їх вирішення з урахуванням широкої перспективи поступу молоді нації. Звісно, слушно зауважував автор, потреба відгукуватися на поточні події змушує М.Грушевського дещо сповільнити наукову діяльність, утім, стверджував він, «бувають навіть моменти, коли, можливо, почесніше робити історію, а не писати її»¹¹⁹.

Образ М.Грушевського як громадського діяча представив його давній приятель ще з університетських часів О.Лотоцький. У річищі автобіографії

¹¹⁵ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Од.зб.35. – Арк.67 зв., 68 зв.

¹¹⁶ Там само. – Арк.85.

¹¹⁷ Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор., арх. передм. Г.Сварник; вступ. ст. Я.Дашкевич. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.144.

¹¹⁸ Саликовский А. Пять лет // Украинская жизнь (Москва). – 1916. – №12. – С.15.

¹¹⁹ Ефремов С.А. На страже национального достоинства: К характеристике публицистической деятельности проф. М.С.Грушевского // Там же. – С.4.

самого ювіляра він відтворив багатогранність громадського служіння старшого колеги: боротьбу за українську школу різних рівнів, науково-популяризаторську працю, організацію видавничої справи тощо. У підсумку автор влучно підмітив: «М.С.Грушевський – переважно вчений; але сильний темперамент громадського діяча не тільки надавав самій його науковій праці особливого життєвого інтересу, але й втягував його на більш широкий шлях суспільної діяльності»¹²⁰.

Етапною для розуміння феномену Грушевського-науковця виявилася стаття М.Василенка¹²¹. Тривалий час тримаючи в полі зору наукову працю ювіляра, відгукнувшись рецензіями на найбільш значущі його історичні твори, популяризуючи ідеї львівського професора у середовищі наддніпрянської інтелігенції, М.Василенко висвітлив віхи його життєвого шляху, доводячи, що зацікавлення українським минулим було свідомим та органічним життєвим вибором. Провідними рисами наукового пошуку історика М.Василенко назвав «обережність в узагальненнях», об'єктивність, критичність у ставленні до джерел та історіографічної літератури, схильність до деталізації історичних фактів. Він також писав, що, на відміну від своїх попередників, М.Грушевський особливу увагу звертав на соціальну та культурну минувшину народу, а це дозволяло йому вести мову про нерозривність історії українців від доби раннього середньовіччя до нового часу.

Окремо дослідник зосередився на аналізі історичної схеми ювіляра, називаючи її фундаментальною, а впровадження цієї схеми до історіографічної практики, на його переконання, робило роль М.Грушевського в українській науці «подібною до Соловйова в історіографії російській». Однак, на відміну від російського класика, праці українського вченого стали значним кроком уперед передусім у плані високої культури організації наукового апарату його великої «Історії». М.Василенко особливо підкреслив ідейний зв'язок історичних і суспільно-політичних студій фахівця, наголошуючи, що останні своєю ґрунтовною історичною аргументацією та гарячим патріотизмом значною мірою спричинилися до зростання національної самосвідомості українського народу.

«В особі проф. Грушевського, – зазначав він, – ми маємо видатного вченого історика, – видатного не лише обсягом поставлених питань, різноманітністю наукових завдань, науковою активністю й продуктивністю, а й глибиною дослідження та науковими методами, що ґрунтуються на нещадному застосуванні критики, поваленні історичних ідолів і обережному, але послідовному шуканні історичної істини, відновленні фактів і подій у їхній голій реальності й поясненні їх з нового наукового погляду»¹²².

¹²⁰ Белоусенко А. [Лотоцький О.]. На общественном посту: М.С.Грушевский как общественный деятель // Там же. – С.23.

¹²¹ Василенко Н.П. Проф. М.С.Грушевский как историк // М.С.Грушевский (1866–1916). Издание «Украинской жизни». – Москва, 1917. – С.18–34.

¹²² Там же. – С.32.

Поява московської збірки не пройшла повз увагу української громадськості далеко за межами Росії. Галицькі українці схвально оцінили зміст грудневого числа «Украинской жизни», присвяченого М.Грушевському. Оглядач львівських «Шляхів», що став свідком стрімкого політичного злету вченого в березні 1917 р., відзначав: «Брошура написана цікаво й овіяна теплом щирости й вдячної пошани. [...] Брошура заслуговує, щоб її перекласти на українську мову й дати народній масі в руки. Се-ж настав новий період у життю ювілята. [...] Великі народні маси пробудились і ставлять будівлю нового життя. А серед них батько Грушевський, авторитетний, признаний вожд народного руху, його ідеолог і центральна особа сучасного українства»¹²³.

Попри военний час та відмову самого ювіляра від будь-яких урочистостей, представники українського студентства приїхали до другої російської столиці, щоби привітати свого довголітнього опікуна й порадника. «Украинская жизнь» із цього приводу інформувала: «До Москви 11 грудня прибула депутація київського українського студентства до професора М.С.Грушевського та піднесла йому вітальну адресу з нагоди 50-ліття його життя, такого діяльного і плідного для української справи»¹²⁴.

Через півроку після п'ятдесятиліття доля М.Грушевського вкотре різко змінилася, давши йому впродовж короткого часу відчутти насолоду народження української держави та гіркоту її втрати. Повоєнні ювілеї неодмінно враховували цей політичний досвід ученого, уносячи нові барви до ювілейної грушевськіани.

Двадцятип'ятиліття приїзду до Галичини (1919 р.)

Четвертий із черги ювілей М.Грушевського, подібно до першого, мав виразно регіональний, західноукраїнський, характер і також апелював до факту переїзду визначного вченого до Галичини в 1894 р. У 1919 р. у середовищі галицьких українців виникла ідея відзначити двадцятип'ятиліття цієї події виданням присвяченого ювілярові тому «Записок НТШ». Утім унаслідок повоєнних фінансових негараздів публікація з'явилася з кількарічним запізненням. У протоколах засідань секцій НТШ початку 1920-х рр. час від часу згадувалася необхідність прискорити друк присвяченого М.Грушевському тому¹²⁵. На березневому засіданні об'єднаних секцій НТШ у 1922 р., реагуючи на кількарічну затримку, І.Свенціцький навіть емоційно вигукнув: «Се аномалія!»¹²⁶.

Утім поряд із технічними труднощами слід також згадати про те, що в перші повоєнні роки щирих прихильників ювіляра у середовищі західноукраїнської інтелігенції виявилось незрівнянно менше. Раптове полівіння М.Грушевського та поразка політики Центральної Ради були болісно сприйняті українцями по інший бік Збруча. Це підважило пануючу перед тим

¹²³ *Карашкевич О.* [Рец.]. М.С.Грушевский (1866–1916). Издание «Украинской жизни». Москва, 1917 // Шляхи (Львів). – 1917. – Річник IV. – С.599.

¹²⁴ Чествование проф. М.С.Грушевского // Украинская жизнь. – 1916. – №12. – С.88.

¹²⁵ ЦДАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.40. – Арк.25 зв.

¹²⁶ Там само. – Спр.38. – Арк.4–4 зв.

переконаність в універсальності генію її голови й навіть захитало науковий авторитет автора «Історії України-Руси». Більше того – відверті скептики з'явилися також у середовищі колись його близьких львівських учнів.

Зауважений вище скепсис до особи М.Грушевського простежується й у справі видання 133-го тому «Записок НТШ». Як свідчить тогочасний епістолярій, у багатьох виконавців загаданого проекту, утім і серед учнів М.Грушевського, відчутно роздратування як ідеєю публікації, так і особою ювіляра. Промовистими тут можна назвати слова тогочасного редактора «Записок» І.Крип'якевича в листі до С.Томашівського: «До таких гріхів, які треба покутувати, належить, між іншим, том “в честь” М.Грушевського, ухвалений виділом ще 1919 р. (як не помиляюся), що загатив дальші томи. Це вже минувшина, спадщина попереднього часу»¹²⁷. За півроку І.Крип'якевич знову повернувся до згаданої теми в листі до того ж кореспондента: «*Записки*, присвяч[ені] Грушевському, остаточно вже надруковані – ставимо хрест на цій милій справі»¹²⁸.

Вочевидь з огляду на змальовані настрої в ювілейному томі бачимо лише статті дев'яти галицьких гуманітаріїв (І.Брик, В.Охримович, М.Мочульський, М.Возняк, В.Гнатюк, І.Крип'якевич, М.Кордуба, І.Шпитковський, В.Гарасимчук). Натомість, нагадаємо, що на десятилітній ювілей своїми статтями відгукнулося 24 автора.

Етапною для розуміння наукового феномену М.Грушевського стала стаття В.Гарасимчука «Михайло Грушевський як історіограф України», котра висвітлювала внесок вченого в українську історіографію. Змальовуючи широкий контекст становлення та розвитку національного руху в Галичині, В.Гарасимчук поставив за завдання аналіз «інтенсивної і багатой в результати наукової і культурної, та в часті і політичної діяльності професора Михайла Грушевського» на галицькому ґрунті¹²⁹. Особливо помітно, наголосив В.Гарасимчук, вплив ювіляра проявився у сфері розвитку наукового українознавства. Завдяки масштабним науково-організаційним заходам історика, його модерному розумінню завдань наукового пошуку, а також чутливості до нагальних потреб національного життя низка важливих галузей україністики перетворилися з об'єкта пристрасної поодиноких дилетантів на цілком респектабельні академічні дисципліни, що захоплювали дедалі більшу кількість національної інтелігенції. Ґрунтовні ж історичні студії М.Грушевського поклали край спекуляціям довкола питань про самостійність українського народу та його культури, спрямували енергію кращих представників молодшої нації на вирішення актуальних проблем її буття. «Головною і незатертою часом заслугою його (М.Грушевського – *В.Т.*) є се, – підкреслював В.Гарасимчук, – що він видвигнув на перший плян ідейний чинник духово-культурного поглиблення нашого народнього ества через піднесення наукою національної свідомости і національної культури»¹³⁰.

¹²⁷ Листування Степана Томашівського з Іваном Крип'якевичем (лютий 1906 – червень 1930 рр.). – Л., 2015. – С.42–23.

¹²⁸ Там само. – С.53.

¹²⁹ *Гарасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України // *Записки НТШ.* – Т.СXXXIII. – Л., 1922. – С.1.

¹³⁰ Там само. – С.2.

Далі дослідник зосередився на всебічному аналізі творчого доробку свого вчителя. На тлі розвитку історичної україністики другої половини ХІХ – початку ХХ ст. він акцентував новаторський характер історичних пошуків М.Грушевського в кількох напрямках: організації наукової лабораторії, збагачення тематичного спектра історичних студій, методології дослідницької праці. І якщо перші два аспекти вже знайшли більш чи менш докладне обговорення в попередній літературі, присвяченій авторові «Історії України-Руси», то увага В.Гарасимчука до методологічних аспектів творчості вчителя була абсолютно новою за широтою поставленої проблеми. Аналізуючи теоретико-методологічну модель М.Грушевського, автор охарактеризував її як «генетично-емпіричну». Вихідними пунктами історіографічних побудов М.Грушевського дослідник назвав документалізм, інтуїтивізм, об'єктивність, критичність, плюралізм у визначенні дієвих рушіїв історії. «Остання і найбільша мета його (М.Грушевського – В.Т.), – писав він, – се відслонити реальну дійсність і правду, як цінності самі для себе»¹³¹. Чільне місце в теоретичній моделі вчителя, на думку В.Гарасимчука, посідали здобутки соціологічних наук, уміле застосування яких робило з нього історика-філософа.

Відповідаючи критикам М.Грушевського на їхні закиди щодо домінування в його працях аналітичного підходу над синтетичним опрацюванням, В.Гарасимчук слушно наголошував на зумовленості такої дослідницької логіки свого вчителя об'єктивним станом україністики, відсутністю достатнього рівня джерельного забезпечення: «Думаю, що сей закид, коли його можна назвати закидом, міг би мати деяке оправдання у багатших і щасливіших у культурній продукції націй, але ніколи у нас. [...] Ще довго аналіза мусить бути як не основною – то великою чесною всякого історика»¹³². Зауважимо, що характеристика В.Гарасимчуком методологічних поглядів його учителя справила вагомий вплив на подальші грушевськознавчі пошуки у цьому напрямі¹³³.

Чи не найбільше місця у своєму нарисі В.Гарасимчук відвів характеристиці головної праці М.Грушевського, назвавши її «найсильнішою зброєю», яку інтелектуал може дати своєму народові. Майстерно й докладно, із залученням промовистих цитат, дослідник розкрив перед читачем багатство думок та ідей, викладених в «Історії України-Руси», акцентував їх новаторський характер, відстежив впливи панівних на початку ХХ ст. філософських систем та історіографічних парадигм на особливості опрацювання вченим ключових історичних проблем. В.Гарасимчук наголосив на всебічності розгляду М.Грушевським історичної еволюції українського народу в усіх її проявах – економічному, соціальному, культурно-духовному.

Як і решта оглядачів творчого доробку визначного вченого, дослідник зосередився на козакознавчих студіях М.Грушевського, наголосивши на низці запропонованих ним новацій теоретичного, проблемного та джерелознавчого характеру: «Грушевський поставив се історично-суспільне явище

¹³¹ Герасимчук В. Михайло Грушевський як історіограф України. – С.13.

¹³² Там само. – С.9–10.

¹³³ Див. докл.: Тельвак В. Теоретико-методологічні підстави історичних поглядів Михайла Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) – Нью-Йорк; Дрогобич, 2002. – С.13–42.

(козаччину – *В.Т.*) на найширших дослідних основах і опер його на далеко численнішим і багатшим доказовим матеріалі, ніж його попередники»¹³⁴. Уся історична праця вченого, підсумовував В.Гарасимчук, стала яскравим явищем не лише української, але й цілої слов'янської культури.

Загалом нарис львівського учня М.Грушевського підтверджує спостереження дослідників, що в той час В.Гарасимчук був чи не єдиним із представників львівської школи, хто й надалі зберігав беззастережний пієтет до особи вчителя. Ця зрозуміла ідеалізація постаті визначного історика не дозволила дослідникові більш критично поставитися до окремих сторін його творчої спадщини, що, зрештою, було відзначено в історіографічних студіях того часу¹³⁵. Однак можемо стверджувати, що оцінки та спостереження В.Гарасимчука мали помітний вплив на грушевськознавство ХХ ст. та значною мірою не втратили своєї актуальності й сьогодні.

Сорокаліття літературно-наукової творчості та шістдесятиліття життєвого шляху (1926 р.)

Найбільшою масштабністю серед прижиттєвих ушанувань М.Грушевського був позначений останній з черги – п'ятий – ювілей, що, за задумом організаторів, поєднав у собі сорокаріччя літературно-наукової діяльності (котре припадало на червень 1925 р.) та шістдесятиріччя життєвого шляху. При цьому зауважимо, що в академічному середовищі були плани відзначити сорокаліття літературно-наукової праці М.Грушевського в 1925 р., проте він відмовився¹³⁶. Оскільки на сьогодні перебіг організації ювілею 1926 р. та самі святкові заходи доволі докладно реконструйовано, відсилаємо зацікавленого читача до відповідної літератури¹³⁷, а нижче зосередимося головню на рецепції, котру викликало шістдесятиліття видатного вченого в Україні та за її межами.

Ювілей М.Грушевського був очікуваною подією в культурному житті українців, адже фактично йшлося про перше офіційне вшанування його особи. Патріотична громадськість у персональній даті вченого вбачала свято всієї національної культури, про що свідчили численні інформаційні звіти в тогочасній радянській, західноукраїнській та еміграційній пресі, де оповідалося про хід підготовки до ювілейних заходів¹³⁸.

¹³⁴ *Гарасимчук В.* Михайло Грушевський як історіограф України. – С.24–25.

¹³⁵ *Багалій Д.* Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях (Харків). – 1927. – №1. – С.215–216.

¹³⁶ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – К., 1927. – С.7.

¹³⁷ *Пиріг Р.Я.* Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С.55–72; *Шановал Ю.* Занурення у темряву: Михайло Грушевський у 1919–1934 рр. // Актуальні проблеми вітчизняної історії ХХ ст.: Зб. наук. праць, присвячений пам'яті акад. НАН України Юрія Юрійовича Кондуфора: У 2 т. – Т.2. – К., 2004. – С.340–349; *Малик Я.Й.* Михайло Грушевський: в умовах більшовицького режиму. – Л., 2012. – С.47–58.

¹³⁸ Див., напр.: Ювілей акад. М.С.Грушевського // Пролетарська правда (Київ). – 1926. – №210. – С.6; До ювілею акад. М.Грушевського // Там само. – №218. – С.4; До святкування ювілею М.Грушевського // Там само. – №219. – С.5; Виставка праць академіка М.С.Грушевського // Там само. – №226. – С.4; Ювілей проф. М.С.Грушевського // Діло. – 1926. – №203. – С.4; Ювілей акад. М.С.Грушевського // Тризуб (Париж). – 1926. – Ч.47. – С.24–25; До ювілею акад. Грушевського // Там само. – Ч.48. – С.27; Ювілей акад. М.С.Грушевського // Українські вісти (Париж). – 1926. – №10. – С.3.

Як це вже було в попередніх випадках, і цього разу вшанування М.Грушевського виявило його симпатиків та опонентів. Так, певна частина української інтелігенції, опозиційно налаштована до громадсько-політичної практики визначного історика, у приватний спосіб висловлювалася проти такого святкування. Наприклад, на сторінках свого щоденника тогочасний віце-президент ВУАН С.Єфремов патетично запитував: «Як можна святкувати громадську діяльність людини, що заплямала себе доносами, підлабузництвом, підступними вчинками, інтриганством. [...] Святкувати Грушевському свій ювілей тепер – значить ще раз не шанувати свого минулого»¹³⁹. Подібні оцінки відомий літературознавець висловлював і в тогочасному епістолярії. Так, у листі до Є.Чикаленка йшлося:

«Остання новина у нас – це ювілей Мих[айла] Сергі[йовича]. Знято такий галас і такими непристойними способами, що врешті тільки дивуєшся, як чоловікові бракує такту, щоб не понижати себе й не плювати на власну минувшину, за яку ж і справляється ювілей. Видко, на те б'є, що правди не можна сказати, але єсть же історична Немезида, яка не прощає опльовування того, що все ж стоїть твердо. Ну, та побачимо!»¹⁴⁰.

С.Єфремов слушно передбачив, що радянська влада неодмінно намагатиметься використати ювілей М.Грушевського у своїх планах – для подальшого наступу на українську інтелігенцію. Про це свідчили документи радянських партійних органів, де визначалась офіційна позиція та рівень представництва на цьому святкуванні. Було вирішено обмежити ювілейні заходи Києвом та Академією наук; визнати можливою присутність на врочистостях представника Київського окрвиконкому; розмістити на шпальтах комуністичних часописів критичні нариси про громадсько-політичну та наукову діяльність ученого, представивши його як зміновіхівця, котрий визнав свої помилки і пристав на радянські позиції¹⁴¹. Про виняткову пильність, з якою владні органи стежили за ювілеєм, свідчать також виявлені сучасними дослідниками численні оперативні інформаційні зведення ДПУ, де докладно аналізувався перебіг організації свята й наголошувалося на необхідності контролю за його проведенням¹⁴².

Зрозуміло, що найбільш жваво та масштабно на ювілей М.Грушевського відгукнулися в радянській Україні. Перші оцінки життєвого і творчого шляху ювіляра прозвучали у виступах під час ювілейного засідання в актовій залі Київського університету – тодішнього Київського інституту народної освіти – 3 жовтня 1926 р. У них відбилосся бачення багатогранної діяльності видатного українця з перспективи його складного й діяльного життя. Уже у

¹³⁹ Єфремов С.О. Щоденники: 1923–1929 / Упор. О.С.Путро. – К., 1997. – С.398–399.

¹⁴⁰ Є.Чикаленко, С.Єфремов: Листування: 1903–1928 рр. / Упор. і вступ. ст. І.Старовойтенко. – К., 2010. – С.295.

¹⁴¹ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей Грушевського // Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): Зб. док. і мат. / Упор. Р.Я.Піріг (кер.), Т.Т.Гриценко, О.С.Рубльов, А.А.Соловйова. – К., 1997 – С.70–71.

¹⁴² Пристайко В., Шановал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – К., 1996. – С.38–41.

вступному слові голови ювілейного комітету та приборчаника М.Грушевського у внутрішньоакадемічній боротьбі академіка П.Тутківського було відзначено помітне поживлення діяльності академії в галузі гуманітарних наук від часу повернення вченого з еміграції. Промовець також наголосив, що саме ювілярові належить ідея заснування Української академії наук та перші реальні кроки щодо її втілення; у підсумку свого виступу він назвав ученого «найкращою справжньою окрасою і славою Української академії»¹⁴³.

Приблизно в такому ж річизці науково-організаційну діяльність М.Грушевського охарактеризував президент ВУАН В.Липський. Як і його попередник, він підніс фундаментальність творчої спадщини вченого та епохальність його внеску до української культури кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. Особливу увагу промовець приділив двом головним студіям ювіляра. «Історія України-Руси», за його словами, «це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це перша повна, наукова й докладна історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів»¹⁴⁴. Свідченням її високого наукового рівня, зауважив В.Липський, стала популярність у середовищі фахівців. Одна лише «Історія України-Руси», на його думку, була б «вічним нерукотворним пам'ятником» дослідникові. Проте разом з «Історією української літератури» та багатьма іншими науковими студіями М.Грушевського дозволяє говорити про нього як про «найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів».

Спеціально на характеристиці історіографічної спадщини ювіляра зупинився Д.Багалій. Привітавши свого колегу від імені харківського наукового осередку, він перейшов до аналізу провідних ідей Грушевського-історика. «Історію України-Руси» харківський учений назвав монументальною синтетичною працею, «що збудована на основі [...] власної схеми, відповідає вимогам європейської методології, підводить підсумки усієї попередньої української історіографії в її джерелах і розвідках і стоїть нарівні з аналогічними історіями інших народів»¹⁴⁵. Відзначивши різноманітні труднощі, що спіткали ювіляра в його праці над створенням синтезу українського минулого, він акцентував на численних новаціях, якими збагатилася вітчизняна історична думка. Стисло виклавши провідні принципи та ідеї історіографічних пошуків ювіляра, харків'янин підніс також суспільно-виховну цінність усієї його творчої діяльності й назагал високо оцінив внесок М.Грушевського в модернізацію української науки та культури.

Від імені ювілейного комітету діяльне життя та наукову творчість М.Грушевського охарактеризував О.Гермайзе. Він влучно змалював головні віхи біографії ювіляра – від київського магістра до радянського академіка, але оминув його політичну діяльність у революційну добу. Окремо промовець зупинився на теоретичних підставах наукових поглядів автора «Історії України-Руси». Підкресливши важливість запропонованої М.Грушевським

¹⁴³ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: І: Ювілейні засідання. ІІ: Привітання. – С.7.

¹⁴⁴ Там само. – С.8.

¹⁴⁵ Там само.

історичної схеми для перегляду усталеного погляду на східноєвропейське минуле, О.Гермайзе наголосив на фундаментальності його наукової спадщини, яка дала можливість сучасникам синтетично поглянути на більшість сюжетів українського минулого та перетворила дослідника на фігуру «всесвітнього вченого»¹⁴⁶. Не менш високо доповідач оцінив науково-організаційну роботу академіка, котра, попри складні обставини, виявилася надзвичайно плідною як на галицькому терені, так і в Наддніпрянській Україні. Провідною рисою творчої особистості Грушевського-історика доповідач назвав «грандіозну синтетичність» – рідкісне поєднання в одній особі талантів історика-економіста, літературознавця, соціолога й дослідника первісної культури. Не оминув також О.Гермайзе громадського резонансу всієї діяльності ювіляра, підкресливши її соборне значення.

На львівському періоді життя та творчості М.Грушевського у своєму виступі зосередився колишній його університетський вихованець ректор Кам'янець-Подільського інституту народної освіти В.Геринович. Він змалював складні обставини реалізації вченим високої місії, покладеної на нього керівниками Старої Громади, узагальнено схарактеризував здобутки науково-організаційної та науково-дослідної діяльності академіка на галицькому терені. Як і більшість промовців, В.Геринович у завершальних словах назвав роботу історика епохальною для поступу вітчизняної культури¹⁴⁷.

Рівень представництва й форму вшанування М.Грушевського зазбручанськими українцями було визначено на засіданні виділу НТШ. У вересневому протоколі 1926 р. ішлося: «З нагоди 60-літнього ювілею проф. Мих. Грушевського, що відбудеться 3 жовтня, рішено: а) післати до нього адресу від виділу і від секції; б) справити срібний вінець; в) вислати делегацію в особах: т. голови К.Студинського і д-ра Свенціцького»¹⁴⁸. Уповні очікувано, у своїх виступах вони відзначили потужний вплив різнопланової праці ювіляра на модернізацію всіх галузей життя західноукраїнських земель. При цьому особливий акцент було зроблено на соборницьких зусиллях М.Грушевського, спрямованих на те, аби штучно поділені кордонами частини одного національного тіла врешті об'єдналися.

Від імені інтелігенції сусідніх народів М.Грушевського вітали ректор Мінського університету В.Пічета та представник Литовського університету Ю.Іонінас. В їхніх виступах поставав образ видатного сина свого народу, справжнього символу українства. Тож і побажання, висловлені ювілярові, стосувалися подолання українцями історичних перешкод на шляху до повної реалізації свого національного «я».

Урочистими за тональністю, але дещо відмінними за висловленими оцінками стали виступи представників партійних і радянських органів – О.Левицького, М.Барана, П.Любченка. На відміну від більшості доповідачів вони не обмежилися лише констатацією фундаментальності внеску ювіляра

¹⁴⁶ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – С.18.

¹⁴⁷ Там само. – С.20–23.

¹⁴⁸ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Од.зб.35. – Арк.210 зв.

до скарбниці національного культурного та наукового життя. Партійні функціонери не оминули пригадати М.Грушевському його перебування «у великій класовій борні по той бік барикади» – головування у Центральній Раді та неприхильну позицію щодо встановлення більшовицької влади в Україні. До такого «помилкового висновку» та «помилкового кроку», зазначали вони, ученого привела «відсутність діалектичної методи в дослідженні минулого й сучасного»¹⁴⁹. Сприйнявши повернення його в радянську Україну як визнання помилковості власних дій, відкинувши «буржуазну» тезу про аполітичність науки, доповідачі відверто висловили очікування партійної верхівки країни – «знищити неясність» у взаєминах зі владою, щиро стати на радянські позиції та з класових марксистських засад переосмислити зроблене і творити далі в новому річищі. Саме на цих побажаннях радянських функціонерів, підкреслюючи їх аж ніяк не випадковий характер, сконцентрувала свою увагу партійна преса, описуючи перебіг київських урочистостей¹⁵⁰.

У виступах інших доповідачів та у виголошених привітаннях також акцентувалося на фундаментальності й епохальності наукової, організаційної, суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, віддавалося належне його працьовитому життю та жертвовному подвигу для українського народу. У такому ж дусі визнання значущості внеску творчої спадщини автора до скарбниці європейської й української науки з акцентом на тих чи інших її аспектах було складено численні привітання, які надійшли на адресу ювілейного комітету від багатьох культурних і дослідних установ України, інших республік СРСР, а також з країн Європи та Америки. При цьому у привітаннях від української сторони зазвичай ішлося про національно-консолідуюче значення діяльності М.Грушевського, закордонні ж представники наголошували на його науково-академічних здобутках. Немало було й персональних ювілейних адрес від українських і зарубіжних діячів, у тому числі таких учених того часу, як Я.Бідло, О.Геч, П.Дамбковський, П.Буає, М.Мурко та ін.¹⁵¹ Ці привітання часто були сповнені цікавими особистими рефлексіями щодо особи ювіляра та його творчості, спогадами про обставини знайомства, співпраці.

Серед вітальних листів були й телеграми від опонентів ученого з національно-демократичного табору (наприклад В.Винниченка, М.Шаповала), котрі, попри гостроту особистого конфлікту з М.Грушевським, стали над взаємними образами й віддали належне здобуткам працьовитого ювіляра. Частина виголошених під час ювілейних врочистостей промов згодом опублікували в розширеному вигляді¹⁵².

Київське свято, поряд з офіційною частиною, мало й менш знану для дослідників неофіційну складову – урочистий банкет у готелі «Континенталь»,

¹⁴⁹ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – С.13.

¹⁵⁰ Ювілей академіка М.С.Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – №230. – С.5.

¹⁵¹ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – С.43–142.

¹⁵² Багалій Д. Академік М.Грушевський і його місце в українській історіографії // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.160–217; Гермайзе О. Ювілей української історичної науки // Життя й революція (Київ). – 1926. – №20. – С.93–99.

котрий розпочався о 19 год. 30 хв. За інформацією сексотів органів держбезпеки, улаштувався він «приватним чином», учасники повинні були зробити грошовий внесок у розмірі 5 руб.¹⁵³ Своїми враженнями від заходу поділилася його очевидець – Н.Полонська-Василенко:

«О 7-й год. вечера того ж дня був пишній банкет з концертом ліпших музичних сил Києва в ліпшому готелі Києва “Контіненталь”. На цей банкет покладали найбільші надії організатори свята. В назначену годину зібралися гості й відчули якусь тривогу серед родини Грушевських і членів комітету. Всі про щось таємничо переговорювалися, бігали до телефону, поверталися з неспокійними, схвильованими обличчями. Пройшла година, півтори... Нарешті запросили до залі, де стояли столи “покоєм”, і гості почали розшукувати свої місця, позначені картками. І тоді виявилася сумна картина: на вузькому кінці “покою” були позначені місця для родини Грушевських і членів партії й уряду: жоден з них не прийшов. Розгублені члени комітету не знайшлися перекласти своєчасно картки до того столу й виявилось, що М.С.Грушевський, його дружина, донька, брат залишилися самі серед порожніх приборів... Ніхто з них не зміг опанувати собою й бенкет більше нагадував похоронний стіл, ніж ювілейне свято. Цей вечір ясно показував Грушевському, що в советських умовах він не більше за мурина, який виконав свою справу, а далі він вже не потрібний»¹⁵⁴.

Усеукраїнський резонанс ювілею М.Грушевського, істинний масштаб його наукового та громадського авторитету промовисто засвідчив також і той факт, що через тиждень після київського святкування врочисті академії пройшли в інших українських наукових центрах – Харкові, Кам'янці-Подільському, Одесі. Виголошені на них доповіді висвітлювали різноманітні аспекти життєвого та творчого шляху ювіляра¹⁵⁵. Про дійсну широту розмаху вшанування визначного вченого, зацікавленість суспільства перебігом святкових заходів свідчили й рясні інформаційні повідомлення про них в українській пресі як з обох боків Збруча, так і в еміграції¹⁵⁶.

Крім виступів на київському святі, радянські функціонери окреслили своє ставлення до ювіляра також у низці статей на шпальтах партійної періодици. Як уже згадувалося, оцінку канву цих дописів було наперед визначено відповідною постановою політбюро ЦК КП(б)У, в якій задавався ракурс

¹⁵³ ІР НБУ ім. В.Вернадського. – Ф.357. – №12. – Арк.1.

¹⁵⁴ Полонська-Василенко Н. Українська академія наук: Нарис історії. – К., 1993. – С.48.

¹⁵⁵ Ювілей академіка М.С.Грушевського: 1866–1926: I: Ювілейні засідання. II: Привітання. – С.38–39.

¹⁵⁶ Ювілей акад. М.С.Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – №228. – С.6; Святкування ювілею акад. М.С.Грушевського // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.115–116; Свято української культури: Величавий ювілей проф. М.Грушевського (Власна телеграма) // Діло. – 1926. – Ч.223. – С.4; Ювілей М.Грушевського // Новий час (Львів). – 1926. – Ч.70. – С.5; Михайло Грушевський // Там само. – Ч.72. – С.1; Студинський К. Вражіння з побути на Великій Україні // Там само. – Ч.78. – С.2; Величавий ювілей проф. М.Грушевського // Рада. – 1926. – Ч.73. – С.4; До ювілею акад. М.Грушевського // Там само. – Ч.74. – С.4; Ювілей М.С.Грушевського // Українські вісти. – 1926. – №12. – С.2; До ювілею академіка Грушевського // Там само. – №13. – С.2.

висвітлення наукової діяльності ювіляра як «дрібнобуржуазної», що й призвела Грушевського-політика до поразки. Рекомендувалося наголосити, що саме вчений, усвідомивши та задекларувавши свої політичні помилки, повернувся обличчям до радянської влади¹⁵⁷. Зі згаданих позицій сорокалітню діяльність М.Грушевського охарактеризував І.Лакиза, розвинувши тези, висловлені радянськими функціонерами під час київського святкування. Стисло окресливши здобутки вченого на дослідницькій, науково-організаційній та громадсько-політичній ниві, І.Лакиза зазначив: «В особі М.С.Грушевського маємо видатного вченого-історика, видатного тим, що він вперше широко поставив справу освітлення й вивчення історії України, зібрав силу для неї матеріалів, надав їм певної форми, показав їх світові, виявив продуктивну, різноманітну наукову активність, максимально використав маловідомі історичні джерела»¹⁵⁸. Не оминув автор статті і теоретико-методологічних підстав наукової творчості ювіляра, підкресливши, що вони властиві західній моделі науки. Доводячи останню тезу, він указав на співзвучність поглядів М.Грушевського з теоретичними настановами школи Е.Дюркгайма, навівши традиційну марксистську критику ідей французького соціолога.

Далі І.Лакиза критично висвітлив громадсько-політичну діяльність М.Грушевського, безапеляційно зауваживши, що той «своєю громадською роботою опинився у таборі, протилежному робітничо-селянським масам України, і об'єктивно чимало доклав сил, щоб затримати їхній революційний рух та придушити зародки їхнього нового соціального й національного життя»¹⁵⁹. Цей життєвий вибір ученого, наголосив автор, виявився природним для «дрібнобуржуазної інтелігенції», «типовим представником» якої нібито був і М.Грушевський. Утім ціною жорстокого життєвого досвіду та радикальної переоцінки цінностей, наголосив автор нариса, видатний історик повернувся до роботи в радянській академії, «маючи всі можливості працювати, як учений, на користь українських робітничо-селянських мас». Цитуючи уривок із виступу П.Любченка на київському святі про необхідність «знищити неясність» у взаєминах історика та радянської влади, підкресливши неможливість історичної науки бути відстороненою в умовах диктатури пролетаріату, І.Лакиза побажав ювілярові якомога швидше зрозуміти і сприйняти радянські умови, пов'язати свою роботу з тими завданнями, що «стоять перед радянською владою та соціалістичним будівництвом». Лише за цієї умови, зауважив він, М.Грушевський отримає владну підтримку й зможе плідно працювати.

Значно критичніше життєвий і творчий шлях М.Грушевського було висвітлено на шпальтах «Пролетарської правди» у статті П.Кулиниченка. Допис містив стислі біографічні відомості та невеликий, проте принципово-критичний огляд політичної і наукової діяльності М.Грушевського. В очах партійного публіциста політична діяльність науковця була «дрібнобуржуазною», «націоналістичною» й «антинародною». Ці тези автор розкриває на тлі всієї епохи

¹⁵⁷ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей Грушевського. – С.70.

¹⁵⁸ Лакиза І. Михайло Сергійович Грушевський (3 нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Життя й революція. – 1926. – №10. – С.101.

¹⁵⁹ Там само. – С.102.

революційної боротьби, зауваживши, що видатний учений виявився серед тих, котрі «не склали історичного іспиту і опинились по той бік барикад, проти свого народу»¹⁶⁰. Вочевидь суперечачи логіці та хронології історичних подій, П.Кулиниченко зазначав, що М.Грушевський «став на чолі Центр[альної] Ради, що була організатором і фортецею цього дрібнобуржуазного націоналістичного руху, що призвела до окупації з боку німецьких імперіялістів радянської (?) України».

Грушевського-історика партійний дописувач характеризує як плідного дослідника та видатного збирача джерельних матеріалів, утім стверджував, що його «історична концепція і метода [...] є характерна для буржуазної історичної науки»¹⁶¹. «Наш метод, – писав П.Кулиниченко, – інший, це метод Маркса і Леніна». Цим методом, наголошував він, сучасні радянські історики повинні переорати всю попередню історію України, тож перед ювіляром відкриваються великі можливості на цьому полі. Єдиний позитив, який зауважував автор у М.Грушевського, полягав у його рішучому неприйнятті Празького наукового з'їзду¹⁶², він вітав видатного вченого лише з його відходом від тієї частини «так званих українських діячів, що ще й досі мріють про ліквідацію радянської влади». Ця стаття, усупереч традиції ювілейних публікацій, промовисто засвідчила істинне ставлення комуністичної влади не лише особисто до М.Грушевського, а й до всього некомуністичного українства та загалу української національної інтелігенції, водночас визначивши межі та характер її наукової діяльності – переписувати історію України в марксистсько-ленінському дусі. Ідеологізовано-заангажований зміст цієї статті критично сприйняла українська патріотична преса, де емоційні тези радянського публіциста було протиставлено значно більш виваженим оцінкам світової громадськості¹⁶³.

На ювілей М.Грушевського широко відгукнулася українська громадськість і поза межами УСРР. На галицьких теренах національна преса у дні святкування вийшла з відповідними дописами, в яких найбільше уваги було приділено характеристиці наукового доробку видатного вченого. Особливістю ювілейних публікацій, що з'явилися на шпальтах західноукраїнських газет, стало зрозуміле наголошення на здобутках львівської доби життя та діяльності історика. У день київського святкування «Діло» на своїх шпальтах опублікувало розлогу статтю В.Дорошенка під промовистою назвою «Всеукраїнське свято». Автор наголосив, що працьовите та жертвне життя М.Грушевського на благо рідного народу перетворило його персональне свято на «радісний день для цілої соборної України». Характеризуючи різнобічну діяльність ювіляра, дослідник зазначав, що його ім'я ще з початку ХХ ст. стало синонімом усього українського національно-визвольного руху. Цьому передусім прислужилася послідовно пропагована М.Грушевським у творчості та втілювана в конкретних справах ідея соборності

¹⁶⁰ Кулиниченко П. Михайло Сергієвич Грушевський (З нагоди 60-х роковин народження та 40-х роковин наукової діяльності) // Пролетарська правда. – 1924. – №228. – С.2.

¹⁶¹ Там само.

¹⁶² Деться про I український науковий з'їзд на чужині – форум українських науковців в екзилі, що відбувся у Празі 3–7 жовтня 1926 р.

¹⁶³ [Жук А.]. Ювілей академіка М.Грушевського: Надіслана кореспонденція // Рада. – 1926. – Ч.77. – С.1. Авторство статті встановив І.Гирич.

всіх українських земель, якій він присвятив своє життя. В.Дорошенко підкреслював, що всеукраїнство – «це ідея жива й свідома, яку її носій і визнавець здійснював у практичній, живій житті з незломною волею, енергійно й послідовно»¹⁶⁴.

Далі автор стисло зупинився на характеристиці кожного періоду творчої біографії ювіляра, докладніше зосередившись на галицькій добі. Він змалював епохальність науково-організаційної діяльності М.Грушевського у Львові – як на терені НТШ, так і в університеті. Розгорнута видатним істориком науково-дослідна та видавнича праця, формування наукової школи з числа здібної української університетської молоді дали йому підстави писати про М.Грушевського як творця української науки в Галичині. Та найбільшим досягненням львівського періоду автор слушно називав працю ювіляра над «Історією України-Руси», відзначаючи її важливе національне, наукове й виховне значення. В.Дорошенко охарактеризував також різноманітні аспекти просвітницької та суспільно-політичної діяльності видатного вченого в Галичині. Усе це дало йому підстави стверджувати співмірність ролі М.Грушевського в розвитку галицького українства зі значенням діяльності М.Драгоманова. У цьому аспекті автор нарисом образно назвав ювіляра «Михайло Галицький 2-й». Далі В.Дорошенко стисло-аналітично схарактеризував головні здобутки наступних періодів життя вченого, звертаючи увагу читача на соборницьку домінанту всієї його діяльності. Завершувався нарис словами вдячності М.Грушевському за його жертвовну працю від імені всієї західноукраїнської громадськості, висловлювалося переконання в тому, що саме цей заслужений діяч на полі україністики повинен очолити найавторитетнішу вітчизняну наукову інституцію – Академію наук.

Відгукнулася на ювілей М.Грушевського розлогою статтею й львівська «Рада». Її автор А.Жук стисло та водночас доволі влучно змалював головні віхи його життя, праці. Завдячуючи природним талантам і прихильним життєвим обставинам, що вможливили їх реалізацію на сприятливому галицькому ґрунті, стверджував автор, М.Грушевський зміг значною мірою реалізувати свої наукові та громадсько-політичні плани, перетворивши українство на потужне явище європейського культурного й політичного життя початку ХХ ст. Плідна наукова праця ювіляра, стверджувалося в нарисі, дала українцям першу повну історію, що вказала західному світу на існування одного з найбільших слов'янських народів. А продумана популяризаторська робота серед широких українських мас сприяла значному зростанню національної самосвідомості, що яскраво проявилось в роки революції.

Не менш епохальною, на переконання А.Жука, для українства була суспільно-політична діяльність М.Грушевського, вінцем котрої стало обрання його головою відновленої національної держави. Ця самовіддана та безкорислива праця вченого на благо поділеного кордонами народу ще за львівських часів зробила його «знаменем демократичного українства»¹⁶⁵. Тому ювілей М.Грушевського,

¹⁶⁴ Дорошенко В. Всеукраїнське свято (Ювілей акад. М.Грушевського) // Діло. – 1926. – Ч.218. – С.2.

¹⁶⁵ А.Б. [Жук А.]. Михайло Грушевський: З приводу 60-ліття уродин і 40-літнього ювілею наукової і громадянської діяльності // Рада. – 1926. – Ч.71. – С.1.

наголошував автор, є загальнонаціональним святом, – не тільки культурним, а й політичним, – адже його різнобічна праця значною мірою спричинилася до політичного відродження народу. Однак, попри виразне захоплення постаттю ювіляра, у статті опосередковано прозвучала критика проросійської орієнтації М.Грушевського. Остання, як зазначалося, була властива значній частині української інтелігенції на початку ХХ ст., котра плекала ілюзії щодо російської демократії. Наприкінці статті, побажавши ювілярові довгих і плідних літ праці на користь рідної землі, автор узагальнював: «Шістьдесят літ життя і сорок літ безперестанної, кольосальної праці, яку ми перейшли тільки згрубша. Ця праця відбувалася по обидва боки історичної прірви, що розеднює наш нарід. Є ця праця символом і заповіддю єдності нашого народу»¹⁶⁶.

На ювілей М.Грушевського широко відгукнулися також численні просвітницькі, суспільно-політичні та наукові часописи, що виходили в Галичині. На їх шпальтах, поряд із загальними оцінками життєвого та творчого шляху видатного вченого, відповідно до тематичної специфіки, акцентувалася увага на тих чи інших аспектах його діяльності. Наприклад львівський педагогічний журнал «Народня просвіта» зосередився на культурно-просвітній і науково-популяраторській праці М.Грушевського переважно львівської доби¹⁶⁷. Наукову ж діяльність ювіляра найґрунтовніше висвітлив «Літературно-науковий вістник». Автором відповідного нарису виступив один із найталановитіших львівських учнів М.Грушевського М.Кордуба. Поставивши перед собою завдання узагальнити історіографічну творчість учителя, дослідник наголосив на важливості історичних знань для національного самоусвідомлення всіх культурних народів, передусім таких, як українці, що позбавлені власної державності. У цьому плані, на його думку, твори М.Грушевського посідають особливе місце в історії вітчизняної культури, виконуючи важливу національно-будительську функцію. «Щойно сам кінець ХІХ-го в., – стверджує М.Кордуба, – дав нам загально-національного історіографа в повнім, можна сміливо сказати, ідеальнім значінню цього слова, дав нам М.С.Грушевського»¹⁶⁸.

Головну працю свого вчителя дослідник характеризував як новаторську, що вперше дала цілісний і всебічний образ минулого рідного народу. Виявляючи провідні риси «Історії України-Руси», М.Кордуба насамперед називав оригінальність, котра полягала у самостійності розробки автором більшості наукових проблем на підставі вперше введеного ним у науковий обіг джерельного матеріалу. Творча особистість учителя поставала для дослідника як унікальне поєднання талантів історика-аналітика й синтетика. Іншою примітною рисою «Історії України-Руси» для М.Кордуби була самобутність концепції, покладеної в її основу, що запроваджувала в науку цілком нове моделювання східноєвропейського минулого. Безперечною перевагою головної праці ювіляра автор нарису називав її критичність та об'єктивність, теоретичний плюралізм у визначенні рушіїв історичної еволюції. З огляду на це, праця М.Грушевського поставала

¹⁶⁶ А.Б. [Жук А.]. Михайло Грушевський... – С.2.

¹⁶⁷ Дорошенко В. Михайло Грушевський // Народня просвіта. – Ч.5/8. – Л., 1926. – С.121–123.

¹⁶⁸ Кордуба М. Академик Михайло Грушевський як історик (з нагоди ювілею) // ЛНВ. – Т.ХСІ. – Л., 1926. – С.347–348.

водночас класичним і надзвичайно модерним твором, що «стоїть на висоті свого завдання». Ілюструючи суспільну затребуваність у наукових студіях ученого, М.Кордуба писав про їх переклади іншими мовами, передусім російською, говорив про комерційний успіх багатьох науково-популярних видавничих проєктів. Не менш піонерськими для української історіографії, на думку дослідника, стали праці М.Грушевського з царини всесвітньої історії. Написані для широкого кола читачів, вони містять оригінальний погляд на минуле людства, інтегруючи український історичний матеріал до всесвітньо-історичного процесу.

Особливість статті М.Кордуби – його посилена увага до історико-літературних праць свого вчителя. Характеризуючи зміст, концепцію та методологічні засади «Історії української літератури», він справедливо зауважував, що до феноменів духовного життя українського народу, утіленого у слові, автор підходив передусім як історик-соціолог. Новаторський характер для української науки, стверджував М.Кордуба, має також соціологічна студія М.Грушевського над початками людського суспільства. І хоча в ній немає обґрунтування оригінальної соціологічної теорії, «багатий матеріал та досвід, зібрані з власних історичних студій, і величезна читаність дають авторові спроможу подавати дуже влучні і цінні вказівки для майбутніх дослідників-спеціалістів». Підсумовуючи свої роздуми, М.Кордуба вкотре підкреслив епохальність наукової творчості ювіляра для поступу української науки. Помітно ідеалізуючи образ учителя, він зауважував, «що зі всіх історичних робіт, які в останніх десятиліттях появилися на українській мові, добра половина походить з-під пера лише одного ученого, акад. Михайла Грушевського»¹⁶⁹.

Ювілей М.Грушевського знайшов свій змістовний відгук і у середовищі української еміграції. Нечисленні симпатичні вченого навіть улаштували своєрідні академії, на яких популяризували спадщину київського академіка. Так, співробітник М.Грушевського з передвоєнних часів Ю.Тищенко, маючи на меті вшанувати свого старшого колегу, на зібраннях української громади у Празі та в Подєбрадах прочитав реферат «Академік М.С.Грушевський як організатор наукової і культурно-національної праці на Україні»¹⁷⁰.

Гучною була реакція на київське свято й на шпальтах української емігрантської періодики, давши імпульс для нового осягнення життєвого та творчого шляху М.Грушевського. Воно відбувалося на тлі ідеологічних дискусій, що точилися у середовищі еміграції, а висловлені оцінки відбивали світоглядні та політичні переконання представників тієї чи іншої течії. Тут яскравим прикладом слугує публіцистика українських вигнанців у Парижі. Так, прорадянські за спрямуванням «Українські вісти», які видавав І.Борщак, відреагували на свято видатного вченого ювілейною статтею головного редактора. У ній автор коротко змалював головні віхи творчого шляху та суспільно-політичної діяльності ювіляра, підкресливши особливу вагомість для українства досягнень львівської доби його життя. Найбільшим творчим здобутком ювіляра І.Борщак справедливо назвав створення ним «Історії України-Руси», що стала солідним підґрунтям українознавства перших десятиліть ХХ ст.

¹⁶⁹ Там само. – С.356.

¹⁷⁰ Листування Михайла Грушевського. – Т.6. – С.378.

Не менш важливою автор уважав науково-популярну працю видатного вченого, яка мала потужний виховний вплив на українські маси.

Торкнувся І.Борщак і світоглядних засад діяльності ювіляра, процитувавши вислів останнього з публіцистики еміграційного часу про безперечне визнання «інтересу трудового народу» головним критерієм історичної еволюції. Цим автор ніби підвів читача до розуміння природності повернення видатного вченого в радянську Україну, хоча про саму рееміграцію не було згадано. Епохальність і різнобічність діяльності М.Грушевського на терені українства, наголошував І.Борщак, надавала його святу всеукраїнського звучання: «Бо діяльність шановного ювілянта це – ціла доба і доба незвичайна в історії національно-культурного відродження України»¹⁷¹. У наступних числах «Українські вісти» продовжували друкувати розвідки, в яких висвітлювалися різноманітні аспекти творчих пошуків М.Грушевського. Цікавою за постановкою проблеми, наприклад, була стаття І.Мозалевського про внесок видатного вченого у студіювання та відродження української графіки¹⁷².

Зовсім інші оцінки діяльності М.Грушевського в контексті його ювілею прозвучали зі шпальт петлюрівського «Тризуба». Певне уявлення про зміст цих публікацій дають уже їх назви – «Замість привітання на ювілей» і «Рабська психика». Автори, обійшовши мовчанкою здобутки вченого на полі наукового українознавства, зосередилися на критиці суспільно-політичної діяльності М.Грушевського, особливо дошкульно закидаючи йому порозуміння з більшовиками та повернення в радянську Україну. Київському святкуванню протиставлялося проведення в той час Празького наукового з'їзду¹⁷³, що було представлено як дійсне торжество української науки. Змальовуючи перебіг київських урочистостей, дописувачі акцентували присутність там радянських функціонерів; карикатурно зображували поведінку ювіляра, котрий ніби був змушений вислуховувати повчання та нарікання з боку малограмотних представників влади. Долю вченого представляли як типову для всієї соціал-демократичної інтелігенції, що перебуває в полоні проросійських ілюзій. З огляду на сказане й оцінки київського свята були відверто негативними: «І ювілей Грушевського трудно назвати святом професора і академіка чи святом укр[аїнської] науки; це найдраматичніша в нашій історії демонстрація психіки української, яка навіть на вершинах наукових досягнень не очистилася від рабського тавра, що глибоко й надовго в'їлося в нашу душу»¹⁷⁴. Необ'єктивність і надмірну заангажованість цих оцінок критично відзначили «Українські вісти», протиставивши їм відгуки на ювілей М.Грушевського в українській та європейській пресі¹⁷⁵.

¹⁷¹ І.Б. [Борщак І.]. Михайло Сергієвич Грушевський (1866–1926) // Українські вісти. – 1926. – №11. – С.1.

¹⁷² Мозалевський І. Ідеолог відродження української графіки: Академик проф. Мих. Грушевський // Там само. – С.3.

¹⁷³ Див. прим.162.

¹⁷⁴ Роман В. Рабська психика // Тризуб (Париж). – 1926. – Ч.50. – С.12. Див. також: Бережний В. Глас вопіючого... // Там само. – Ч.47. – С.8–14; Чикал-бей. Замість привітання на ювілей (Фельетон) // Там само. – Ч.48. – С.8–9.

¹⁷⁵ Замість відповіді «Тризубові» на його «привітання» М.Грушевському // Українські вісти. – 1926. – №12. – С.3.

Як про особисту трагедію М.Грушевського, про відзначення його ювілею у загарбаній більшовиками Україні, з котрими сам ювіляр як голова Центральної Ради не так давно вів запеклу боротьбу, писала й празька еміграційна періодика. Повернення вченого в УСРР трактувалося як зрада не лише всієї його попередньої громадсько-політичної діяльності – праці духовного лідера свого народу (котрим, як зазначалося, М.Грушевський був на початку ХХ ст.), але й наукової творчості, в якій усебічно утверджувалася ідея державної самостійності. Становище історика в радянській Україні було образно представлене як нелюдські моральні тортури в більшовицькому пеклі, на які М.Грушевський добровільно себе прирік за примарну можливість культурної праці. З особливим обуренням було сприйнято характер виступу на київському святі П.Любченка, за іронічним виразом В.Винниченка – «хлоп'яти у жовтих чобітках» часів Центральної Ради, в якому радянський функціонер нахабно повчав заслуженого діяча українства: «От до чого дожився сивий професор! В день 40 літнього ювілею праці шмаркля повчає його, на яких саме засадах він повинен провадити наукову роботу. Чи воно хоч в стані перерахувати те, що професор написав?»¹⁷⁶.

Відгукнулися на ювілей М.Грушевського й представники західноєвропейського наукового світу. Найбільше про свято видатного українця писали чеські науковці. Розлога, прикрашена портретом ювіляра стаття відомого славіста Я.Бідла з'явилася на шпальтах знаного своїми слов'янськими симпатіями чеського щоденника «Prager Presse»¹⁷⁷. У його нарисі охарактеризовано багату наукову, літературну та політичну діяльність ученого, з особливим наголосом на здобутках львівської доби. Докладніше чеський автор зупинився на «Історії України-Руси», яка, за його словами, «належить до найбільших і найпомітніших праць історичної літератури цілого світу не лише через свій обсяг і багатство узагальненого матеріалу, але й завдячуючи високому фаховому рівню, своїй концепції, широті погляду та незвичайній науковій чіткості»¹⁷⁸. Для Я.Бідла головна праця ювіляра – це твір, що відповідає практично всім вимогам модерної світової історіографії, оскільки в ньому представлене не банальне змалювання політичної історії, а цілісний образ минулого культури, в якому політична складова є тільки одним із сюжетів. Особливо характерними для концепції та методологічних уподобань М.Грушевського дослідник називав п'ятий і шостий томи його великої праці. Саме тут найбільш талановито змалювано синтез соціальних, адміністративно-правових, церковних, економічних і культурних відносин, що панували на українських землях від XIV до XVII ст., тобто у часи активного творення української нації.

«Грушевський, – наголошував чеський дослідник, – що написав свою працю в національно-українському дусі, аби послужити українській окремішності, залишився у цілому об'єктивним істо-

¹⁷⁶ Н.Г. [Григор'єв Н.]. На сковороді // Нова Україна (Прага). – 1926. – Жовтень. – С.70–71.

¹⁷⁷ Див. докл.: Гехтер М. «Prager Presse» и её служение славянскому делу // Славянская книга. – Май – июнь. – Прага, 1926. – С.207–214.

¹⁷⁸ Bidlo J. Michajlo Hruševskij // Prager Presse (Prag). – 1926. – №267. – S.5.

риком. І саме ця його об'єктивність спричинює те, що фахівець, який хоче якомога докладніше пізнати історію українського народу, приходять зі студією «Історії» Грушевського до переконання, що нинішнє становище українців як самостійної нації є природним наслідком особливого історичного розвитку земель, що їх вони замешкують»¹⁷⁹.

У цьому сенсі Я.Бідло порівнював «Історію...» М.Грушевського з працею Ф.Палацького про минуле чеського народу: обидва твори написано в патріотичному дусі та водночас вони засновані на суворій об'єктивності й відповідають усім науковим вимогам. Тому для чеського професора не дивно, що «Історія...» М.Грушевського мала колосальний вплив на поступ і розвиток українського національного життя. Я.Бідло переконаний, що було б вдячною темою порівняти М.Грушевського з Ф.Палацьким також і з погляду їхнього внеску в організацію «наукового верстата». Адже українському вченому завдячує і НТШ у Львові, і ВУАН у Києві своєю визначною діяльністю на полі науки.

Коротко змалювавши політичну діяльність М.Грушевського у часи української державності (оцінювати її, як уважав Я.Бідло, передчасно), дослідник ставив у заслугу йому факт повернення в радянську Україну, де знаний історик узявся до організації наукової праці в дуже складних матеріальних обставинах. Автор стверджував, що достатньо імпонуюче в науковому плані виглядає відновлена «Україна», а також дуже цінна й оригінальна «Історія української літератури». Побажавши ювілярові міцного здоров'я та налагодження умов для наукової праці, Я.Бідло резюмував:

«Значення й заслуги Грушевського оцінено у Чехословаччині вже давно (1914 р.), коли його іменовано закордонним членом Королівського чеського наукового товариства. У 1919 р. Грушевський став членом Чеської академії наук і мистецтв. Гадаю, що його тішило б не менше, якби його популярна, уже не раз друкована «Ілюстрована історія України» з'явилася також чеською. Для взаємовідносин між українцями й чехословаками це було б вельми корисно»¹⁸⁰.

Щира симпатія, з якою написано ювілейний нарис Я.Бідла, викликала вдячний відгук його українського колеги, котрий назвав статтю з «Prager Presse» «одною з найкращих, які мені довелося побачити»¹⁸¹.

Розлогим матеріалом на ювілей М.Грушевського відгукнувся й чеський славистичний журнал «Slovanský Přehled». Автор нарису – Ф.Тіхий – зауважував, що після смерті Лесі Українки та І.Франка саме М.Грушевський є духовним лідером свого народу. Коротко змалювавши життєвий і творчий шлях ювіляра, дослідник докладніше зупинився на львівському періоді, адже

¹⁷⁹ *Bidlo J. Michajlo Hruševskij. – S.5.*

¹⁸⁰ *Ibid.*

¹⁸¹ Чеські адресати Михайла Грушевського // Хроніка-2000. – Вип.29/30. – К., 1999. – С.25.

саме тоді вчений розгорнув «подиву гідну різнобічну діяльність»¹⁸². «Історію України-Руси» Ф.Тіхий характеризував як твір епохальний, що разом із продуктивною науково-організаційною працею дав змогу М.Грушевському посісти почесне місце в пантеоні європейської науки. Відзначив дослідник результативну діяльність ювіляра також і в інших напрямках: видавничому, педагогічному, громадському тощо. Сукупно вся ця праця видатного діяча на благо України дозволяє без перебільшення, як стверджував чеський учений, назвати його «батьком свого народу».

Змалювавши широту наукових зацікавлень М.Грушевського в галузі історії, літератури та соціології, Ф.Тіхий указав на внесок ювіляра у вивчення українсько-чеських культурних зв'язків – як на сторінках його синтетичних розробок, так і у спеціальних студіях. Наприкінці нарису автор приєднався до оцінок, висловлених Я.Бідлом, і від імені чеської наукової громадськості побажав М.Грушевському сили й енергії для нових творчих здобутків, а також довгих років життя, щоб дочекатися наслідків своєї праці¹⁸³.

Короткими інформаційними повідомленнями на ювілей М.Грушевського відгукнулися й інші провідні славістичні часописи. Так, на шпальтах французького «Revue des Études Slaves»¹⁸⁴ та італійського «Rivista di letterature slave»¹⁸⁵ йшлося про вагомість наукового внеску видатного вченого у славістичні студії, передусім, зрозуміло, в україністику. Висловлювалися слова щирої вдячності за його невтомну працю на полі європейської культури. У невеликому нарисі про ювіляра італійський славіст Е. Ло Гатто підкреслив фундаментальність внеску М.Грушевського в чимало галузей україністики, а також згадав про його плідну науково-організаційну діяльність, котра найбільшого розмаху набула на терені НТШ, перетвореного завдяки діяльній праці його голови на «некороновану» Академію наук¹⁸⁶. Зацікавленість західних славістів ювілеєм М.Грушевського підтверджувалася також тим фактом, що на шпальтах провідних славістичних часописів було вміщено докладні огляди присвячених події видань. Наприклад А.Мартель, реферуючи книгу «Ювілей академіка М.С.Грушевського», зауважив, що вона «виявляє захоплення та вдячність ученого світу перед істориком, котрий так добре прислужився науці та є прикладом для всіх учених-славістів»¹⁸⁷.

Відзначення ювілею М.Грушевського яскраво продемонструвало його високий авторитет у науковому та громадському середовищі не лише України, але й далеко за її межами, дійсно ставши, за словами самого

¹⁸² Tichý F. Michajlo Hruševskýj // Slovanský Přehled. – Ročník XVIII. – Praha, 1926. – S.643.

¹⁸³ Ibid. – S.645.

¹⁸⁴ Le Secrétaire la Rédaction: Chronique: informations // Revue des Études Slaves. – Tome sixieme. – Paris, 1926. – P.164.

¹⁸⁵ E.G.L. [Lo Gatto E.]. Michajlo Hruševskýj // Rivista di letterature slave. – Anno primo. – Roma, 1926. – P.510.

¹⁸⁶ Ibid.

¹⁸⁷ Martel A. Chronique // Revue des Études Slaves. – Tome septième. – Paris, 1927. – P.132. Див. також: Chronique: publications // Ibid. – Tome huitième. – Paris, 1928. – P.276.

ювіляра, святом всього українства¹⁸⁸. Це, вочевидь, суперечило планам радянських функціонерів усіляко применшити громадський резонанс ювілею і знизити рівень представництва на ньому. Усе це, поряд із достойною, гідною поваги поведінкою вченого при підготовці до святкування і під час самих торжеств, коли не було висловлено жодного очікуваного владою славослів'я на її адресу, мало наслідком поступовий перегляд ставлення до нього з боку партійної верхівки республіки. Це оперативно відбилося в постанові політбюро ЦК КП(б)У наприкінці жовтня 1926 р., де було вирішено «в світлі нових фактів» порушити питання про М.Грушевського як президента Академії наук¹⁸⁹.

Уже до кінця ювілейного року значно зросла критичність в оцінках творчої спадщини академіка на шпальтах партійних суспільствознавчих часописів. Так, у грудневому номері журналу «Життя й революція» вийшла стаття П.Любченка під характерною для того часу назвою. Автор рішуче закидав М.Грушевському «дрібнобуржуазність», яка полягала в розумінні селянської верстви як націєутворюючої та головного об'єкта наукових студій; «користування з “теорії” безбуржуазності української нації»; намагання реставрувати «політичну течію буржуазної демократії» та ін.¹⁹⁰ П.Любченко, на противагу академіку, акцентував провідну роль пролетаріату в національно-визвольній боротьбі з царатом. Безапеляційність критики своєї наукової діяльності М.Грушевський сприйняв болісно, що було відзначено у зведеннях ДПУ¹⁹¹.

Ще рішучіше в листопаді ювілейного року з критикою всієї творчої спадщини М.Грушевського виступив тодішній народний комісар освіти УСРР О.Шумський. Його доповідь на зборах партосередку наркомату, пізніше надрукована на шпальтах «Більшовика України», присвячувалася питанням ідеологічної боротьби. Критику наркома було спрямовано на розвінчання М.Хвильового та неокласиків – на літературному, а М.Грушевського – на науковому «фронтах». Не шкодуючи лайливих епітетів для розправи з письменниками, він накинувся з вульгарною критикою й на академіка з приводу його статті, приуроченої до п'ятдесятиліття Емського указу. У ній М.Грушевський писав, що внаслідок революційних перетворень «дзвін» антиукраїнства було «затоплено», проте його приглушене звучання й надалі чути час від часу. Так учений відреагував на виступи Ю.Ларіна та А.Єнукідзе на сесії ЦВК, які у своїх промовах критикували розмах і темпи українізації. Рясно цитуючи уривки зі статті М.Грушевського, О.Шумський кваліфікував окремі її тези як «шовіністичні», а всю загалом – як «неприпустимий наклеп на радянську владу, скерований на дискредитацію союзу й на розрив братерства народів»¹⁹².

¹⁸⁸ До ювілею академіка М.С.Грушевського // Пролетарська правда. – 1926. – №233. – С.6; Отвергий лист акад. М.С.Грушевського до учасників його ювілейного свята 3 жовтня // Новий час. – 1926. – Ч.78. – С.6.

¹⁸⁹ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про ювілей М.Грушевського. – С.86.

¹⁹⁰ Любченко П. Старі теорії й нові помилки // Життя й революція. – 1926. – №12. – С.75–88.

¹⁹¹ Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ–НКВД: Трагічне десятиліття: 1924–1934. – С.49–50.

¹⁹² Шумський О. Ідеологічна боротьба в українському культурному процесі // Більшовик України. – 1927. – №2. – С.16.

Висловивши свої сумніви у щирості запевнень видатного вченого співпрацювати з радянською владою, автор показав ідейну єдність творчості академіка та «неокласиків»: «Чого не договорив в поезії М.Рильський, те ясно договорив акад. Грушевський в його одвертім листі до вчасників його ювілею 3 жовтня цього року»¹⁹³. Зауважимо, що після повернення М.Грушевського на Батьківщину виступ О.Шумського став першим настільки безоглядним політичним шельмуванням ученого. Як відзначають сучасні грушевськознавці, цей виступ не лише відображав ставлення до академіка з боку вищого партійно-державного керівництва, але й був спробою самого наркома освіти виправдатися перед союзним центром за «прорахунки» у проведенні українізації, які врешті й призвели до зняття його з посади¹⁹⁴.

Про справедливість цієї думки свідчить і критична стаття наступника О.Шумського в наркоматі – М.Скрипника, надрукована в тому самому числі «Більшовика України». У редакційній примітці до публікації вказувалося, що редакція журналу цілком погоджується з наведеною критикою О.Шумського. У статті піддавалась обструкції діяльність наркомату та його голови у сфері культурної політики. Віддавши належне О.Шумському за «викриття» М.Грушевського та неокласиків, М.Скрипник зауважував, що той у своїй доповіді занадто захопився розвінчанням творчості академіка, замість того, щоб присвятити гідну увагу пролетаріату як активному чиннику культурного процесу в Україні¹⁹⁵. Це було невипадково: в намаганні влади реорганізувати ВУАН учений надалі залишався найкращою перехідною фігурою на посаду її президента, що й було відображено в березневому 1927 р. рішенні ЦК КП(б)У¹⁹⁶. «Маятник симпатій, – як зазначає Р.Піріг, – цього разу колихнувся в його бік. Востанне»¹⁹⁷.

Відзначення шістдесятиліття М.Грушевського продемонструвало як його авторитет у науковому середовищі, так і добрі інтелектуальні кондиції самого ювіляра, підтверджені в наступні роки вагомими творчими результатами. Тож уповні очікувано академічна громадськість готувалися до відзначення наступної круглої дати у житті М.Грушевського – сімдесятиріччя. Ніхто не розраховував на різкий поворот радянської системи в бік безоглядного терору проти своїх громадян, як і на трагічний епілог долі великого вченого. Розгубленість сучасників від такого розвитку подій у своїй меморіальній студії про давнього приятеля змалював Я.Бідло, зазначивши, що замість ювілейної статті з приводу недалекого 70-річчя М.Грушевського він змушений писати некролог на його передчасну смерть, яка стала болісною втратою для всієї слов'янської науки¹⁹⁸.

¹⁹³ Там само. – С.19–20.

¹⁹⁴ Див. докл.: Піріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – С.68–72.

¹⁹⁵ Скрипник М. Хвильовизм чи шумскізм? // Більшовик України. – 1927. – №2. – С.36.

¹⁹⁶ Витяг з протоколу засідання Політбюро ЦК КП(б)У про Академію наук // Михайло Грушевський: між історією і політикою (1920–1930-ті роки): 3б. док. і мат. – С.95.

¹⁹⁷ Піріг Р.Я. Життя М.С.Грушевського: останнє десятиліття (1924–1934). – С.72.

¹⁹⁸ Bidlo J. Mychajlo Hruševsk'kyj // Slavische Rundschau (Prag). – 1935. – Jg.7. – S.62.

Підсумовуючи огляд ювілейної грушевськіани, насамперед відзначимо її розлогість і багатоформатність: поза сумнівом, жоден інший український учений і громадський діяч того часу не здобувся на таку прискіпливу увагу з боку сучасників. Також укажемо на суголосність ювілейних характеристик загальним оціночним тенденціям грушевськознавчого дискурсу в першій третині ХХ ст.: найбільш значущими в очах дописувачів виявилися соборницькі зусилля видатного вченого, а також творення ним національної історичної метрики. Попри згадану в передмові до цієї статті специфіку ювілейних текстів, сучасники М.Грушевського, відгукуючись на його святкові дати, не тільки викремлювали видатні здобутки, але й не приховували болючих прорахунків, у першу чергу – поразку політики Центральної Ради та спроби порозуміння з більшовиками. Назагал в оцінках із нагоди ювілеїв М.Грушевського сфокусувалося ставлення й до виплеканої ним історіографічної традиції, і до сповідуваної громадсько-політичної практики. Усе це актуалізує потребу виявлення та перевидання ювілейної грушевськіани з метою удоступнення її сучасним дослідникам.

The article is dedicated to the reconstruction of jubilee Hrushevs'kyi studies of the first third of 20 ct. It has been revealed that Hrushevs'kyi's contemporaries celebrated the anniversaries of renowned scholar five times. In addition, the process of preparation and conduction of jubilee events has been restored. Besides, the attitude of versatile ideological and party groups to these anniversaries has been cleared out. The article concluded about historiographical reception caused by these events.

Keywords: *Hrushevs'kyi, anniversaries, celebration, Hrushevs'kyi studies, reception.*

І.Б.Гирич*

П'ЯТДЕСЯТИТОМНИК ТВОРІВ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО: КОНЦЕПЦІЯ, ЗДОБУТКИ, ПЕРСПЕКТИВИ

У контексті сучасної української археографії аналізується підготовка до видання творів М.Грушевського в п'ятдесяти томах. Актуалізується та обґрунтовується необхідність публікації праць видатного українського історика для академічних і суспільно-політичних потреб. Крім детального опису проекту подано основні напрями дослідження в рамках державного замовлення програми «Українська книга».

Ключові слова: Грушевський, зібрання творів, джерелознавство, археографія, архіви.

Інститут української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України планував підготувати повне зібрання творів видатного історика ще від часу свого заснування. Йому передувало репринтне перевидання «Історії України-Руси», яке тривало до кінця 1990-х рр.¹ Велику активність та ініціативу щодо публікації п'ятдесяти томника проявив директор інституту П.Сохань. Проте реально розпочати справу вдалося лише на рубежі 1990–2000-х рр., коли завдяки зусиллям Державного комітету телебачення і радіомовлення України, одного з його співробітників О.Кучерука та генерального директора львівського видавництва «Світ» І.Мельника вдалося добитися внесення проекту до серії соціально-значущих видань, фінансованих державою.

Від самого початку, урахувавши розмаїті наукові інтереси визначного вченого, видання планувалося здійснювати силами кількох гуманітарних науково-дослідних інституцій Національної академії наук України. На початку 1990-х рр. академічні історики, археологи, літератори, фахівці з Київського університету, Українського історичного товариства у США (голова – професор Л.Винар) здійснили низку видань окремих праць М.Грушевського, а також суспільно-політичні статті 1918 р. та белетристику². Проте питання повного

* Гирич Ігор Борисович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, завідувач відділу джерелознавства нової історії України
E-mail: ihor_hurych@ukr.net

¹ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.Сохань (гол.) та ін. [репринтне видання]. – Т.1. – К., 1991. – 736 с.; Т.2. – К., 1992. – 640 с.; Т.3. – К., 1993. – 592 с.; Т.4. – К., 1993. – 544 с.; Т.5. – К., 1994. – 704 с.; Т.6. – К., 1995. – 680 с.; Т.7. – К., 1995. – 628 с.; Т.8. – К., 1995. – 856 с.; Т.9. – Кн.1. – К., 1996. – 880 с.; Т.9. – Кн.2. – К., 1997. – 776 с.; Т.10. – К., 1998. – 408 с.

² Див.: Грушевський М. Очерк історії українського народу. – К., 1990. – 397 с.; Грушевський М. Ілюстрована історія України / Передм. В.Смоля, П.Соханя. – К., 1992. – 543 с.; Його ж. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV ст. – К., 1991. – 541 с.; Його ж. Історія української літератури: У 6 т., 9 кн. – Т.1. – К., 1993. – 391 с.; Т.2. – К., 1993. – 264 с.; Т.3. – К., 1993. – 285 с.; Т.4. – Кн.1. – К., 1994. – 334 с.; Т.4. – Кн.2. – К., 1994. – 319 с.; Т.5. – Кн.1. – К., 1995. – 256 с.; Т.5. – Кн.2. – К., 1995. – 351 с.; Т.6. – Кн.1. – К., 1996. – 332 с.; Т.6. – Кн.2. – К., 1996. – 280 с. (див. також: Його ж. Історія української літератури. – Т.6. – К., 1995. – 708 с.); Його ж. На порозі нової України: статті і джерельні матеріали / Ред. і вступ. ст. Л.Винара. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – 278 с.; Його ж. На порозі Нової України / Передм. І.Юхновського. – К., 1991. – 120 с.; Його ж.

видання творів залишалося все ще актуальним. Треба сказати, що сама необхідність повернути спадщину М.Грушевського для широкого використання істориками, а фактично і здійснення такого проекту викликало тоді в деяких фахівців заперечення (можна згадати, зокрема, Г.Касьянова, Я.Грицака, Н.Яковенко). Власне, скепсис спричинила не стільки ідея самого видання, скільки історіографічна, історіософська й ідеологічна цінність нібито вже «не актуальної» творчості М.Грушевського³.

Потреба повного видання творів М.Грушевського й актуальність його для наших днів

На межі 1980–1990-х рр. у пресі та в науковому світі України відбувалася полеміка на предмет того, наскільки для наших днів актуальна творчість М.Грушевського. Чомусь до нього ставилися лише як до науковця, котрий застосовував певний метод дослідження, що на сьогодні вже застарів. Він, мовляв, був документалістом і не вивчав цивілізаційну картину суспільства, не занурювався у психологію людини, оцінював минуле як історик-народник. До того ж М.Грушевський був політиком-невдахою, який програв. Отже й досвід його на суспільно-політичній ниві нібито не представляє інтересу для нинішнього суспільства.

Висувалося й інше обґрунтування непотрібності видання творів М.Грушевського, які здебільшого вже нібито друковані: основну працю цілого життя перевидано фототипічним способом, тож навіщо видавати інші, менші, студії, тим більше, що в бібліотеках вони є. Дивно, але серед тих, хто висловлював подібні аргументи, були й професійні історики – ті, хто мав би розуміти, що М.Грушевського як класика української історіографії вже за одне це варто видати в повному обсязі. Зрештою видали ж, причому в радянський час, п'ятдесятитомник І.Франка⁴ – товариша й сучасника М.Грушевського, хоч і твори Каменяра у цілому були доступними читачеві. Не брався до уваги той факт, що саме М.Грушевський став автором концепту модерного українця, саме він провів національне відродження новітнього часу, уособлював собою політика, громадського діяча, ідеолога українського руху, дослідника, літературознавця й письменника. Внесок М.Грушевського як громадського мислителя взагалі залишався неозначеним і невідомим сучасному читачеві.

Твердження ж про доступність творів М.Грушевського виявилось надто перебільшеним. Практика впорядників продемонструвала, що жодна спеціалізована книгозбірня нашої країни, навіть такі потужні, як Національна бібліотека України імені В.Вернадського або Національна парламентська

Барське староство: Історичні нариси (XV–XVIII ст.). – Л., 1996. – 624 с.; *Його ж.* Із літературної спадщини / Ред. Л.Винар; упор. Г.Бурлака, А.Шацька. – Нью-Йорк; К., 2000. – 411 с.; *Його ж.* Предок: Із белетристичної спадщини / Упор., післясл. та прим. С.Білокінь. – К., 1990. – 247 с.

³ Див., напр.: *Яковенко Н.М.* Історія пізнана і непізнана: Біда не в тому, що ми знову переписуємо свою історію, а в тому, що робимо це безнадійно застарілими взірцями // *День*. – 1996. – 25 вересня. – С.6; *Її ж.* Вшанування М.Грушевського: підсвідома спроба захиститися від майбутнього // Там само. – 20 листопада. – С.6.

⁴ Двадцятитомне зібрання творів І.Франка видавалося впродовж 1955–1956 рр., а з 1976 до 1986 рр. видано п'ятдесят томів.

бібліотека України не мають не те що всієї, а бодай половинної спадщини вченого. Пошуки видань, з яких робилися копії, тривав місяцями. Один том праць М.Грушевського доводилося формувати із залученням десятка установ. Передусім, окрім названих, це науково-довідкові бібліотеки держархівів, книгозбірня Інституту історії України НАНУ, Національна бібліотека імені В.Стефаника у Львові, книжкові фонди Наукового товариства імені Шевченка у Львові, ба навіть приватні зібрання. Деякі зі статей М.Грушевського, розміщені в петербурзьких газетах, сьогодні ми можемо знайти лише в Росії.

Цікаво, що такі розшуки призводили до виявлення публікацій, не зафіксованих у жодній бібліографії вченого. Ідеться про майже півсотні незнаних науці друків. Не кажучи вже про художні твори – практично половина повістей та оповідань М.Грушевського перебували в рукописах. Зовсім не було відомо, що він писав поезії, адже вони не друкувалися. Усього відомо близько 100 віршів історика. Отже цілий том його літературних творів відтворювався за авторграфами, що зберігалися у фондах Грушевських (ЦДІА України в м. Києві) та НТШ (ЦДІА України в м. Львові).

При публікації провадилася звірка рукописів праць, що зберігаються у фонді 1235 ЦДІАК України, із виданими варіантами. Приміром, у рукописах «Очерка истории украинского народа» було виявлено недруковані місця⁵. Не видавалися щоденники М.Грушевського, що становлять три томи п'ятдесятитомника. Не говоримо вже про листування, яке, за нашими підрахунками, може обійняти до тридцяти томів епістолярної серії⁶. В Інституті рукопису НБУ імені В.Вернадського зберігаються декілька недрукованих статей М.Грушевського, котрі потрапили під комуністичну цензуру й не побачили світ. В архіві Президії АН СРСР О.Юркова виявила невідома історіографічну працю історика про Д.Бантша-Каменського⁷. Отже до видання залучалися не лише опубліковані, але й недруковані та невідомі праці М.Грушевського, які разом із листуванням можуть складати більше третини всієї творчої спадщини історика, яка готується до повного друку.

Видання п'ятдесятитомника М.Грушевського не має аналогів у видавничій практиці наукових інституцій нашої країни. Найближчим попередником можна вважати вже згадуване зібрання творів І.Франка, котре, як відомо, так само не може вважатися повним, адже Інститут літератури імені Т.Шевченка НАНУ під керівництвом М.Жулинського вже видав декілька додаткових томів праць І.Франка, які свого часу не пройшли радянську цензуру⁸. А в період

⁵ Див.: *Грушевський М.* Твори у 50 т. – Т.22: Нарис історії українського народу. – Л., 2015 (серія «Монографічні історичні праці»).

⁶ *Гирич І.* Від укладача // Епістолярна спадщина Михайла Грушевського (Покажчик до фонду №1235 у ЦДІА України у м. Києві). – К., 1996. – С.5–8 («Науково-довідкові видання з історії України», вип.39).

⁷ *Грушевський М.* «Историкограф Малой России» // *Його ж.* Твори у 50 т. – Т.10. – Кн.2: Історичні студії та розвідки (1930–1934). – Л., 2015. – С.87–180 (серія «Рецензії та огляди (1924–1930)»).

⁸ *Франко І.* Додаткові томи до Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Редкол.: М.Жулинський та ін. – К., 2008. – Т.51: Прозові переклади 1876–1912 / Ред. С.Нахлік. – 985 с.; Т.52: Оригінальні та перекладні поетичні твори / Ред. М.Бондар. – 1037 с.; Т.53: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці, 1876–1895 / Ред. С.Нахлік. – 830 с.; Т.54: Літературознавчі, фольклористичні, етнографічні та публіцистичні праці, 1896–1916 / Ред. С.Нахлік. – 1213 с.

президентства В.Ющенка йшлося навіть про стотомник Франкової спадщини. Із повних видань творів класиків української літератури назвемо дванадцятитомник Т.Шевченка⁹. І це все. Але подібного зібрання творів видатного історика ми не маємо.

Комісія з наукової спадщини академіка В.І.Вернадського разом із НБУ імені В.Вернадського та Інститутом історії України НАНУ брала участь, спільно з Російською академією наук, у виданні праць знаного академіка¹⁰. У 1960-х рр. амбітну ідею публікації повного зібрання творів В.Липинського висунув Східноєвропейський дослідний інститут його імені (Філадельфія, США)¹¹. Утім на сьогоднішній день вийшло лише дев'ять томів із запланованого двадцятип'ятитомника. Академічним виданням має стати задуманий «Критикою» випуск тридцятитомника П.Куліша (головний редактор – професор Гарвардського університету Г.Грабович)¹². Як і наш проект, воно структуроване на серії й має охоплювати цілість багатогранної спадщини одного з провідників Кирило-Мефодіївського товариства.

Із задумів повного, або відносно повного, корпусу творів науковців і політичних публіцистів згадаймо десятитомник Д.Донцова, який видає у Дрогобичі О.Баган¹³. На цей момент побачили світ дев'ять книжок. Проте, на відміну від

⁹ *Шевченко Т.* Повне зібрання творів: У 12 т. / Гол. редкол. М.Жулинський. – Т.1: Поезія 1837–1847. – К., 2001. – 781 с.; Т.2: Поезія 1847–1861. – К., 2001. – 781 с.; Т.3: Драматичні твори. Повісті. – К., 2003. – 399 с.; Т.4: Повісті. – К., 2003. – 600 с.; Т.5: Щоденник. Автобіографія. Статті. Археологічні нотатки. «Букварь южнорусский». Записи народної творчості. – К., 2003. – 496 с.; Т.6: Листи. Дарчі та власницькі написи. Документи, складені Т.Г.Шевченком або за його участю. – К., 2003. – 632 с.; Т.7: Мистецька спадщина. Живопис і графіка, 1830–1843. – К., 2005. – 479 с.; Т.8: Мистецька спадщина. Живопис і графіка, 1843–1847. – К., 2013. – 585 с.; Т.9: Мистецька спадщина. Живопис і графіка, 1847–1850. – К., 2013. – 541 с.; Т.10: Мистецька спадщина. Живопис, графіка і скульптура, 1851–1857. – К., 2014. – 558 с.; Т.11: Мистецька спадщина. Живопис і графіка, 1857–1861. – К., 2014. – 400 с.; Т.12: Літопис життя і творчості Тараса Шевченка (за Петром Журом): документи, покажчики. – К., 2014. – 541 с.

¹⁰ Так, упродовж 2011–2012 рр. побачив світ десятитомник вибраних наукових праць В.Вернадського, а в Москві 2013 р. з'явилось зібрання його творів у двадцяти чотирьох томах.

¹¹ *Липинський В.* Твори, архів, студії. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1908–1917) / Ред. І.Гирич, О.Проценко. – К., 2015. – 780 с. («Твори»); Т.2: Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького / Ред. Л.Білас. – Філадельфія, 1980. – 346 с. («Твори: історична секція»); Т.3: Україна на переломі: 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / Ред. Л.Білас, Я.Пеленський. – Філадельфія, 1991. – 346 с. («Твори: історична секція»); Т.6. – Кн.1: Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995. – 471 с. («Твори: політологічна секція»); Т.1: Листування (А–Ж) / Гол. ред. Я.Пеленський; ред. Р.Залуцький, Х.Пеленська. – К.; Філадельфія, 2003. – 959 с. («Архів»); Т.6: Листи Дмитра Дорошенка до Вячеслава Липинського / Заг. ред. Є.Зиблікевич, Є.Пизюр; ред. І.Коровицький. – Філадельфія, 1973. – 452 с. («Архів»); Т.7: Листи Осипа Назарука до Вячеслава Липинського / Заг. ред. Є.Зиблікевич, ред. І.Лисяк-Рудницький. – Філадельфія, 1976. – 532 с. («Архів»); Т.1: Вячеслав Липинський: історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я.Пеленський. – К.; Філадельфія, 1994. – 284 с. («Студії»).

¹² На сьогодні вийшли друком три томи: *Куліш П.* Повне зібрання творів / Ред.: Г.Грабович (гол.) та ін. – Т.1: Листи: 1841–1850 / Упор., ком. О.Федорук; підгот. текстів О.Федорука, Н.Хохлової; відп. ред. С.Захаркін. – К., 2005. – 648 с.; Т.2: Листи: 1850–1856 / Упор., ком. О.Федорук. – К., 2009. – 672 с.; Т.3. – Кн.1: Записки о Южной Руси / Упор., ст., ком. В.Івашків. – К., 2015. – 426 с.; Т.3. – Кн.2: Записки о Южной Руси / Упор., ст., ком. В.Івашків. – К., 2015. – 384 с.

¹³ *Донцов Д.* Вибрані твори: У 10 т. / Відп. ред. і упор. О.Баган. – Т.1: Політична аналітика (1912–1918 рр.). – Дрогобич; Л., 2011. – 328 с.; Т.2: Культурологічна та історіософська есеїстика (1911–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2012. – 362 с.; Т.3: Ідеологічна есеїстика (1922–1932 рр.). – Дрогобич; Л., 2012. – 351 с.; Т.4: Ідеологічна есеїстика (1933–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2013. – 340 с.; Т.5:

томів М.Грушевського, вони не містять коментарів – є лише іменні покажчики та переліки рідковживаних слів. Хочеться висловити повагу видавцеві, котрий працює над своїм проектом уже 15 років і цьогоріч планує його завершити. Для вітчизняної видавничої справи це – рідкісний приклад майже завершеної роботи.

На відміну від СРСР, де для «Повного зібрання творів» В.Леніна було створено окремий інститут зі штатом понад 100 осіб, п'ятдесятитомником М.Грушевського займалася лише частина співробітників відділу джерел з історії України XIX – початку XX ст., на базі якого утворили сектор грушевськознавства Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України. Реально ж справа лягла на плечі декількох фахівців – І.Гирича, О.Тодійчук, В.Шульги, Я.Федорука, В.Кавунника. Зокрема О.Тодійчук розпочинала перший том і працювала над підготовкою текстів історика, В.Шульга виконувала археографічне опрацювання майже половини томів М.Грушевського, а також іменні та географічні покажчики (в окремих томах і коментарі). Із 2015 р. до роботи над проектом долучився В.Кавунник, котрий уже впорядкував т.22. Ще двоє фахівців працювали над виданням у Львівській філії ІУАД – М.Капраль, А.Фелонюк. Утім гурт дослідників творчості М.Грушевського ширший, і складається з приблизно десятка осіб. У першу чергу це С.Панькова (Меморіальний музей М.Грушевського в Києві), Г.Бурлака (Інститут літератури імені Т.Шевченка НАНУ України), О.Юркова (Інститут історії України НАНУ), В.Тельвак (Дрогобицький державний педагогічний університет імені І.Франка). Консультаційну роботу над томами проекту здійснювали знані грушевськознавці, члени редколегії видання – Я.Дашкевич, Р.Пиріг, С.Білокінь, Ю.Шаповал, В.Верстюк та ін.

Концепція видання

В основу підготовки п'ятдесятитомника було покладено прагнення видати всі найголовніші праці М.Грушевського – як опубліковані, так і виявлені під час роботи над проектом. Редколегія й упорядники свідомі, що таке видання не може називатися «повним зібранням» творів, для чого потрібні додаткові наукові сили, фінансові можливості та більша підтримка з боку державних установ і культурно-громадських організацій. Тож було вирішено зупинитися на формулюванні «Твори М.Грушевського у 50-ти томах».

За концепцією видання, усе, намічене до друку, структурували за десятьма серіями згідно з найголовнішими жанрами творчості М.Грушевського: «Історія України-Руси», «Історія української літератури», «Твори монографічного характеру», «Історичні студії», «Рецензії, огляди, бібліографічні замітки», «Суспільно-політичні твори», «Літературознавчі і художні твори», «Спогади і щоденники».

Політична аналітика (1921–1932 рр.). – Дрогобич; Л., 2013. – 328 с.; Т.6: Політична аналітика (1933–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2014. – 380 с.; Т.7: Ідеологічна та історіософська есеїстика (1923–1939 рр.). – Дрогобич; Л., 2014. – 420 с.; Т.8: Літературна есеїстика (1922–1958 рр.). – Дрогобич; Л., 2014. – 372 с.; Т.9: Ідеологічна і культурологічна есеїстика (1948–1957 рр.). – Дрогобич; Л., 2015. – 366 с.

Поза п'ятдесятитомником опинилася обширна епістолярна спадщина історика, яка завдяки матеріальній підтримці Л.Винара видавалася окремо («Епістолярні джерела грушевськознавства»), слугуючи своєрідним додатком. На сьогоднішній день побачили світ шість томів. Певним новаційним прийомом стало видання «Допоміжної серії», яка мала включати наукову реценсію творів М.Грушевського – рецензії на його праці в історіографіях різних країн. Також там планувалося видавати й архівні джерела про життя та діяльність визначного історика.

Оскільки М.Грушевський писав не лише українською, але й іншими мовами, передусім російською, постало відповідне питання. Тож редколегія визначилася: видавати всі праці українською, а російськомовні – друкувати в перекладі. Справа ця виявилася не такою легкою, адже написаного російською виявилось доволі багато. Передусім це кандидатське дослідження М.Грушевського в Університеті св. Володимира, магістерська праця («Барское староство», «Очерки истории украинского народа») тощо. Низка політичних статей свідомо писалася російською – для російськомовного читача. Вони, приміром, склали окрему книжку: «Освобождение России и украинский вопрос». Деякі праці з'являлися також німецькою та французькою мовами. Простіше було з тими публікаціями, які були перекладами українських творів М.Грушевського. Тоді ми просто зупинилися на переддруку україномовного оригіналу. Для прикладу можна навести перевидання праць історика в 1914–1918 рр. Союзом визволення України турецькою, англійською, німецькою, болгарською, італійською та іншими мовами. На жаль, довелося відмовитися від друку оригінального російськомовного тексту М.Грушевського, адже обсяг наданої нам видавництвом книжкової площі не дозволяв, як це годиться в академічних публікаціях, уміщувати тексти мовою оригіналу та в перекладі.

Великою проблемою для впорядників томів стала вимога видавництва наперед визначитися з обліково-видавничим обсягом книги. Доводилося вкладаватися у задані рамки, які часто-густо просто неможливо встановити заздалегідь. У результаті тексти або додавалися, або, навпаки, вилучалися – для вміщення їх у наступному томі. Такі умови праці спричиняли додаткові проблеми.

Нумерація томів мала бути суцільною, а не своя в кожній серії, як це робиться, приміром, у тридцятитомнику П.Куліша. Тому в нашому виданні ми не уникнули частого видання окремих томів у кількох книгах. Наперед було неможливо підрахувати, скільки місця займуть ті чи інші праці, а тому четвертий і сорок шостий томи в нас вийшли у двох книгах, а десятий – навіть у трьох. Отже наш п'ятдесятитомник реально матиме принаймні на десять томів більше.

Позаяк щойно було скінчено друком у видавництві «Наукова думка» видання десятитомника «Історія України-Руси» та «Історії української літератури» редколегія вирішила розпочати видання з суспільно-політичних творів М.Грушевського. Тому першою серією п'ятдесятитомника стали «Суспільно-політичні твори». Головним упорядником серії був директор київського музею М.Грушевського С.Панькова. Вона впорядкувала томи 2-й, 3-й і 4-й у двох книгах.

Паралельно тривали роботи над серією «Історичні студії». Їх провадили фахівці зі Львова – нинішній керівник Львівської філії ІУАД М.Капраль та А.Фелонюк. Серія розпочалася з 5-го тому й цими двома дослідниками була доведена до 9-го тому. Історики підготували до видання п'ять томів. З 1924 р., повернення М.Грушевського з еміграції в УСРР, статті, що друкувалися переважно у журналі «Україна», готувала до друку в 10-му томі О.Юркова. Вона підготувала три книжки тому, які охоплюють творчість М.Грушевського за десять років (до смерті в 1934 р.). Отже лише історичні студії становлять обсяг, що майже дорівнює обсягу «Історії України-Руси».

Літературознавча й художня серія виконувалася одним дослідником – філологом Г.Бурлакою, людиною, яка найкраще знає цю проблему та понад двадцять років її успішно вивчає. Розпочинається серія з 11-го тому. Складається вона з двох підсерій: творів красного письменства та критичних статей про літературу й письменників. Охоплює третя серія 11–13-й томи.

Із 14-го тому розпочинається серія «Рецензії та огляди». Вона складається з близько 700 позицій. Над цією серією працювали як згадані М.Капраль і А.Фелонюк, так і дрогобицький історик В.Тельвак. Уся серія складається з трьох томів – 14–16-го. Літературознавчі рецензії готувала для літературознавчої серії Г.Бурлака. Рецензії й огляди 1920-х рр. друкувала разом з історичними студіями в 10-му томі О.Юркова.

Томи 17–20-й відведено на серію «Щоденники і спогади». Підготовлені С.Паньковою до друку коментарі до щоденників М.Грушевського мають скласти 18–19-й томи. Вони мають вийти друком наступного року. У 17-му томі буде опубліковано ранній щоденник історика 1888–1894 рр., який свого часу виходив окремим виданням (упорядник – Л.Зашкільняк). У 20-му томі мають з'явитися «Спогади», які наприкінці 1980-х рр. у журналі «Київ» друкував С.Білокін¹⁴.

Далі мають виходити томи «Монографічної серії». У ній у кінці минулого року було надруковано «Очерк истории украинского народа», упорядкований новим членом редакційного колективу – В.Кавунником. У цій серії плануємо видати й «Всесвітню історію» М.Грушевського.

Редколегія багатотомника зіткнулася з проблемою неможливості наперед запланувати кількість томів у кожній серії. Оскільки робота одночасно триває над кількома томами, редколегія наперед не може знати, який конкретно том буде готовий. Також справа ускладнюється тим, що коло виконавців видання дуже вузьке. Водночас нумерація томів має бути валовою. Тож і виходить, що одночасно тривають роботи над завершенням першої десятки багатотомника, над двадцятьма томами, і томами, що складатимуть третій і четвертий десяток. Приміром, думаючи, що рецензії становитимуть шість томів у серії (по 100 рецензій на том), ми не змогли розрахувати, що вони вмістяться у три томи. Натомість не змогли вгадати розмір

¹⁴ Грушевський М. Споми́ни. Ч.І / Публ. С.Білоко́ня; передм. Ф.Шевченка // Київ. – 1988. – №9. – С.115–149; №10. – С.131–138; №11. – С.120–137; №12. – С.116–139; *Його ж.* Споми́ни. Ч.ІІ / Публ. С.Білоко́ня // Там само. – 1989. – №8. – С.103–154; №9. – С.108–149; №10. – С.122–158; №11. – С.113–155.

«Суспільно-політичної серії». По першому тому нам здавалося, що вистачить чотирьох томів на серію. Насправді треба було п'ять. Не розраховували й з останнім томом «Історичних студій». Наперед бачилося, що вся статейна творчість М.Грушевського вміститься в одній книзі, але довелося на це виділяти три томи.

На сьогодні завершено серії «Суспільно-політичні твори», «Літературознавча і художня», «Рецензії та огляди», здано у видавництво останній том серії «Історичні студії». Минулого року розпочався друк «Допоміжної» серії. Завдяки В.Тельваку було підготовлено та здано у виробництво два томи у трьох книгах. На сьогодні вийшли дві книги 46-го тому. Приступили вже до роботи й над оновленим виданням «Історії України-Руси». Наступного року має вийти друком 6-й її том, підготовлений М.Капралем. Ведуться перемовини з академічним Інститутом літератури про видання на його базі «Історії української літератури» М.Грушевського.

Зроблене на сьогодні

Станом на 2016 р. видано 19 томів (із запланованих 50) у 22 книгах. 1-й том з'явився 2002 р., останній на сьогодні 46-й – у 2105 р. Отже за 13 років надруковано фактично двадцять два томи, у середньому до майже двох томів на рік бракує чотирьох книжок. Слід відзначити, що томи виходять не за порядком, а залежно від ступеня їх готовності, а також від фінансування в рамках програми «Українська книга» Державного комітету телебачення і радіомовлення України. Найбільш плідним виявився передювілейний 2015-й рік, коли вийшло у світ відразу п'ять томів. Головною причиною неритмічної публікації стало недофінансування проекту з боку держави. Якби ця програма забезпечувалася в повному обсязі, у рік ювілею М.Грушевського, тобто 2016 р., ми могли б видати замість одного – п'ять або шість томів. Зроблене на сьогодні схематично виглядає так:

2002 р. – т.1
 2003 р. – т.5
 2004 р. – т.6
 2005 р. – т.2, 3, 7
 2006 р. – не вийшло жодного тому
 2007 р. – т.8, 4 (кн.1)
 2008 р. – т.14
 2009 р. – т.9
 2010 р. – не вийшло жодного тому
 2011 р. – т.11, 12
 2012 р. – т.13, 14, 15
 2013 р. – т.4 (кн.2)
 2014 р. – т.23
 2015 р. – т.10 (кн.1), 10 (кн.2), 22, 46 (кн.1), 46 (кн.2)

У бібліографічному опису вже опубліковані складові п'ятдесятитомника мають такий вигляд:

Серія «Суспільно-політичні твори»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.Грушевський; голов. ред. П.Сохань. – Л.: Світ, 2002. – Т.1: Серія: Суспільно-політичні твори (1894–1907) / упоряд. І.Гирич, С.Панькова – 2002. – 590 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань. – Л.: Світ, 2002. – Т.2: Серія: Суспільно-політичні твори (1907–1914) / упоряд. І.Гирич, С.Панькова. – 2005. – 704 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.3: Серія: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917) / упоряд. С.Панькова; голов. ред. П.Сохань [та ін.]. – 2005. – 776 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.4, кн.1: Серія: Суспільно-політичні твори (доба Української Центральної Ради, березень 1917 – квітень 1918) / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України; упоряд. С.Панькова. – 2007. – 408 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.4, кн.2: Серія: Суспільно-політичні твори (листопад 1918 р. – жовтень 1926 р.) / Іст.-мемор. музей Михайла Грушевського; [упоряд., авт. передм. С.Панькова]. – 2013. – 556 с.
Серія «Історичні студії та розвідки»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.5: Серія: Історичні студії та розвідки. 1888–1896. – 2003. – 592 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.6: Серія: Історичні студії та розвідки (1895–1900) / авт. комент. М.Бандрівський [та ін.]; упоряд. М.Капраль; передм. Я.Дашкевич, М.Капраль. – 2004. – 675 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.7: Серія: Історичні студії та розвідки (1900–1906) / упоряд. М.Капраль; авт. комент. В.Александрович [та ін.]. – 2005. – 792 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.8: Серія: Історичні студії та розвідки (1906–1916). – 2007. – 756 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голов. редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.9: Серія: Історичні студії та розвідки (1917–1923) / [упоряд.: М.Капраль, А.Фелонюк, за участю В.Шульги]. – 2009. – 567 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.10, кн.1: Серія: Історичні студії та розвідки (1924–1930) / Ін-т історії України; голов. редкол.: Г.Папакін (голов. ред) [та ін.]; [упоряд., передм., комент. О.Юркова]. – 2015. – 572 с.
Серія «Рецензії та огляди»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.10, кн.2: Серія: Історичні студії та розвідки (1930–1934). Серія: Рецензії та огляди (1924–1930) / Ін-т історії України; голов. редкол.: Г.Папакін (голов. ред) [та ін.]; [упоряд., передм., комент. О.Юркова]. – 2015. – 539 с.
Серія «Літературно-критичні та художні твори»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археології та джерелознав. ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.11: Серія: Літературно-критичні та художні твори. Літературно-критичні праці (1883–1931), «По світу» / НАН України, Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка; упоряд. Г.Бурлака. – 2008. – XXXII, 752 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археології та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.12: Серія: Літературно-критичні та художні твори. Поезія (1882–1903). Проза, драматичні твори, переклади (1883–1886) / Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка; [упоряд., передм., комент. Г.Бурлака]. – 2011. – 519 с.

Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук. України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.13: Серія: Літературно-критичні та художні твори (1887–1924) / Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка; [упоряд., комент. Г.Бурлака]. – 2012. – 591 с.
Серія «Рецензії та огляди»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.14: Серія: Рецензії та огляди (1888–1897) / упоряд. В.Маслійчук, В.Шульга. – 2008. – 392 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук. України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.15: Серія: Рецензії та огляди (1898–1904) / [упоряд.: В.Шульга, В.Тельвак; передм. В.Тельвак]. – 2012. – XXIV, 550 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; Нац. акад. наук. України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.16: Серія: Рецензії та огляди (1905–1913) / [упоряд., передм., комент. М.Капраль, А.Фелонюк]. – 2012. – XXII, 249 с.
Серія «Монографічні історичні праці»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.22: Нарис історії українського народу: Серія: Монографічні історичні праці / голов. редкол.: Г.Папакін (голов. ред) [та ін.]; [упоряд. І.Гирич, В.Кавунник; авт. передм. В.Кавунник]. – 2015. – XLII, 524 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / М.С.Грушевський; голова редкол.: Г.Папакін [та ін.]; Нац. акад. наук України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.23: Серія: Монографічні історичні праці / [упоряд., передм. М.Капраль, А.Фелонюк]. – 2014. – 602 с.
Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви»
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голова редкол.: П.Сохань [та ін.]; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.46, кн.1: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). Серія: Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви / голов. редкол.: Г.Папакін (голов. ред.) [та ін.]; [упоряд., передм., комент. В.Тельвак]. – 2015. – 600 с.
Грушевський М. Твори: у 50 т. / Михайло Грушевський; голов. ред. П.Сохань; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – Л.: Світ, 2002. – Т.46, кн.2: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938). Серія: Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви / редкол.: Г.Папакін (голов. ред.) [та ін.]; [упоряд., передм., комент. В.Тельвак]. – 2015. – 484 с.

Серія «Суспільно-політичні твори»

Найбільш непоцінованим на кінець 1990-х рр. залишався політичний до-робок М.Грушевського. Насправді в українській публіцистиці модерного часу не знайдеться жодного іншого автора, який би стільки часу й уваги присвятив питанням культурного, суспільного, політичного розвитку. Приміром, весь обсяг публіцистичної спадщини М.Міхновського вміщується в одній невеличкій за розмірами книжці¹⁵. Так само, як і публіцистика Д.Донцова. Звісно, більший за М.Грушевського суспільній резонанс мали такі їхні статті, як «Самостійна Україна» та «Модерне москвофілство». Але якщо брати сумарну творчість, то тексти М.Грушевського спричинили більший мобілізаційний ефект для українського суспільства. Власне вони це суспільство й будували. Саме статті громадського звучання зробили йому славу лідера українського національного відродження початку ХХ ст. Тому редколегія розпочала багатотомник саме з цієї серії.

¹⁵ *Міхновський М.* Суспільно-політичні твори / Редкол.: І.Гирич, О.Проценко, Ф.Турченко. – К., 2015. – 462 с.

У першому томі було вміщено студії М.Грушевського, що стояли на межі політики й науки¹⁶. Його наукові праці закладали фундамент політичної акції українських партій у Східній Галичині та підросійській Україні. У коротких публікаціях історіософського характеру автор закладав ідеї, що лежали в основі політичних вимог українців. Основну частину першого тому склали статті з «Літературно-наукового вістника» та інших науково-популярних періодичних видань кінця XIX ст.

Другий том присвячено публікаціям М.Грушевського у «ЛНВ» від початку XX ст. до вибуху Першої світової війни. Третій том містить дописи в газетах «Рада», «Діло», «Село», «Засів». Четвертий (у двох книгах) склали статті періоду Української революції 1917–1921 рр. Зразковий коментар до всіх томів подала С.Панькова. За рівнем опрацювання архівного матеріалу з цією серією може зрівнятися лише упорядницька праця Г.Бурлаки до томів літературознавчої спрямованості. Великим плюсом коментарів стала спроба точного датування написання кожного твору, а також відтворення історії та обставин його написання. Для цього впорядниця залучила матеріали щоденників М.Грушевського та його обширне листування. Коментаторський матеріал становить у книгах більше третини тексту й має самостійне дослідницьке значення. Без перебільшення, подібного рівня коментар і передмови є фактично кандидатською дисертацією. А, не забуваймо, що таких томів було чотири. На жаль, наша система присвоєння кандидатських ступенів передбачає одержання їх лише за текст дисертації, а не за конкретну наукову працю. Безперечно, робота С.Панькової виводить ці публікації на рівень кращих археографічних стандартів в Україні та світі. І ці томи можна порівняти зі знаменитими виданнями С.Єфремовим «Щоденника» й «Листів» Т.Шевченка¹⁷.

С.Панькова виявила та ввела в науковий обіг низку невідомих дослідникам статей М.Грушевського, уміщених свого часу в низці російськомовних періодичних видань. Вона подала до друку й неznані твори історика, котрі побачили світ у період Української революції 1917–1921 рр. в українських газетах США, Канади.

Серія «Літературно-критичні та художні твори»

Найбільше нового матеріалу було введено в науковий обіг у серії літературознавчих та художніх творів. Відомо, що М.Грушевський перші свої публіковані праці присвятив красному письменству, а почали вони з'являтися у львівських часописах ще у середині 1880-х рр. Попередньо на мистецьку цінність їх переглядав І.Нечуй-Левицький, згодом відсилаючи до своїх знайомих галицьких редакторів. Проте далеко не всі оповідання М.Грушевського

¹⁶ Грушевський М. Вступний виклад з давньої історії Русі, виголошений у Львівському університеті 30 вересня 1894 р. // *Його ж.* Твори в 50 т. – Т.1: Серія суспільно-політичні твори 1894–1907. – Л., 2002. – С.65–74; *Його ж.* Звичайна схема «русской» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Там само. – С.75–82.

¹⁷ Повне зібрання творів Тараса Шевченка. – Т.4: Щоденні записи (Журнал). Текст. Первістні варіанти. Коментарій / Ред. і вступ. сл. акад. С.Єфремова. – К., 1927. – 552 с.; Листування Тараса Шевченка / За ред. С.Єфремова; передм. В.Пахаренка. – Черкаси, 2013. – 1055 с.

проходили таку «цензуру на якість». Не всіма був задоволений і сам автор. Відомо, що І.Франко вважав слабкою за мистецьким рівнем повість «Свої і чужі», яка за обсягом виявилася найбільшим твором М.Грушевського. Ця повість, котру деякі з сучасників називали навіть романом, так і не була опублікована за життя автора. У результаті у виданому 1926 р. збірнику новел і оповідань М.Грушевського «Під зорями»¹⁸ побачила світ лише половина з його спадщини, яка збереглася в архівах. Упорядник томів серії Г.Бурлака ще з початку 1990-х рр. вивчає художню спадщину М.Грушевського. Результатом став виданий коштом УІТ том «Художні твори». Рукописи неопублікованих творів М.Грушевського перебувають у Києві та Львові. Дещо з белетристики історика існує в кількох версіях. Низку творів автор так і не завершив. В архіві М.Грушевського залишилися спроби перекласти українською тексти житій святих. У гімназійному щоденнику збереглося нариси кількох недокінчених творів та поезій. Сьогодні, безперечно, усі ці вдалі й невдалі спроби мають свою меморіальну та дослідницьку цінність. І Г.Бурлака подала їх у повному обсязі.

Уперше надруковано разом усі літературознавчо-критичні студії й «силіветки» про письменників. М.Грушевський за життя так і не видав їх під однією палітуркою. Історик планував відгукнутися на сучасну українську літературу окремим виданням, але лише спонукав до такої книжки свого брата Олександра¹⁹. Як критик М.Грушевський для нас – фігура малознана. Це при тому, що він багато років редагував «Літературно-науковий вістник», написав близько півсотні рецензій на твори красного письменства. Список письменників, яким присвятив свою увагу Михайло Сергійович, вражає. Причому тут були не лише українці, але й Д.Мамин-Сибіряк, М.Лесков, А.Чехов, Л.Толстой, А.Доде, Е.Ожешко, Г.Ібсен та багато інших. Лише дві сторінки займає його некрологічна згадка про Лесю Українку, але скільки душі та глибини висловлено в них! Причому відомо, що надто теплих стосунків між поетесою та істориком не було через ставлення останнього до М.Драгоманова. Досі вкорінено думку, що художня частина «ЛНВ» – це передусім І.Франко. Насправді Каменяр найбільше прилучився до редагування часопису до 1906 р., далі головним і фактичним редактором був саме М.Грушевський.

Серія «Історичні студії та розвідки»

Для редколегії певною проблемою було розрізнення суспільно-політичної та історичної серій. П'ять книжок упорядкували львівські історики М.Капраль і А.Фелонюк. Три книжки підготувала киянка О.Юркова. До історичних праць було віднесено всі статті, передмови до документів, некрологи із «Записок Наукового товариства імені Шевченка». Статті історичного характеру з «ЛНВ» упорядники відносили до науково-популярних. Це означало,

¹⁸ *Грушевський М.* Під зорями: оповідання, начерки, замітки, історичні образи. – К., 1928. – 579 с.

¹⁹ *Грушевський О.* З сучасної української літератури: начерки і характеристики. – К., 1909. – 237 с.

що М.Грушевський надавав їм не стільки наукового, скільки громадського звучання. Приміром, студія про так звані «мазепинство» й «богданівство»²⁰. Але подібну за концептуальним спрямуванням статтю про шведсько-український союз часів І.Мазепи, як публікацію у спеціальному ювілейному випуску «ЗНШТ», ми вмістили у серії «Історичні студії...»²¹.

Звісно, залучалися статті з інших журналів: «Киевская старина», «Университетские известия», «Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца», «Україна», «Записки УНТ» тощо. Передмови М.Грушевського до «Жерел до історії України-Руси» так само друкувалися у цій серії. Окремо слід відзначити наявність великої кількості біографічних «сильветок» істориків, що відійшли у Вічність. Це – ціла портретна галерея людей, які представляли не лише українську, але й російську та польську історіографії під кутом зору їх ставлення до української історичної проблематики. Треба мати на увазі, що про більшість із них не існувало іншої енциклопедичної інформації, тому часто-густо М.Грушевський давав первинний джерельно-аналітичний матеріал про постаті, які згодом стали класикою української та світової історіографії.

Якщо від 5-го до 8-го томів упорядники М.Капраль і А.Фелонюк стикалися з однорідною жанровою структурою, то 9-й і 10-й томи мали певну структурну складність. Від 1914 р. М.Грушевський припинив редагувати та друкуватися у «ЗНТШ», у період війни перестали виходити «ЗУНТ в Києві» та «Україна». Натомість в історика з'явився новий видавничий майданчик – Соціологічний інститут у Відні. Там М.Грушевський опублікував збірник документів про український соціалістичний гурток у Женеві у другій половині XIX ст., супроводивши його розлогим дослідженням-передмовою²². У період Української революції, у 1917 р., для широкого загалу передусім М.Грушевський підготував історико-юридичне дослідження Переяславського акта 1654 р.²³ Напередодні Першої світової війни він надрукував чимало статей в енциклопедичному словнику «Гранат» у Петербурзі, а також уміщував науково-популярні нариси у численних підручниках і читанках з історії, що виходили переважно в Галичині від 1914 до 1923 рр. Для того, щоб не розбивати книжку на дві окремих серії – «Суспільно-політичну» і «Історичну» – упорядники вмістили разом усі матеріали від часів Першої світової війни до повернення М.Грушевського в УСРР. Складністю було те, що, постійно проживаючи у Львові, М.Капралеві та А.Фелонюкові було складно працювати з київським архівом М.Грушевського. Таким чином, документальний матеріал фонду 1235 ЦДІАК України було використано недостатньо розлого.

10-й том (у 3 книгах) О.Юркова присвятила всім публікаціям М.Грушевського 1924–1934 рр. Окрім статей у серіях праць Історичної секції ВУАН («Записки

²⁰ Грушевський М. «Мазепинство» і «богданівство» // *Його ж.* Твори в 50 т. – Т.2: Суспільно-політичні твори (1907–1914). – Л., 2005. – С.199–206.

²¹ Грушевський М. Шведсько-український союз 1708 р. // Там само. – Т.8: Історичні студії та розвідки (1906–1916). – Л., 2007. – С.123–134.

²² З починів українського соціалістичного руху: Мих. Драгоманов і женевський соціалістичний гурток / Зладив М.Грушевський. – Відень, 1922 – 210 с.

²³ Грушевський М. Переяславська умова України з Москвою 1654 р. // *Його ж.* Твори в 50 т. – Т.9: Історичні студії та розвідки (1917–1923). – Л., 2009. – С.35–85.

ІФВУАН», «Україна», «За сто літ» та ін.) залучено також публікації у виданнях АН СРСР та Чеської АН. До новаторства впорядниці слід віднести те, що вона залучила також низку інформаційних статей М.Грушевського, котрі друкувалися не завжди під його підписом у редактованих ним журналах. Тому не всі з них навіть проходять по всіх відомих бібліографіях ученого. О.Юркова включила до публікації низку рукописних праць М.Грушевського, які не друкувалися за його життя через ліквідацію ініційованих ним видань і установ на початку 1930-х рр., або ж побачили світ у рідкісних нині періодичних виданнях 1990-х рр. (приміром у «Старожитностях»²⁴). Було залучено також російськомовні статті, котрі планувалися до видання в Москві.

Серія «Монографічні історичні праці»

До неї планувалося включити всі окремі видання М.Грушевського книжкового формату, які не входили до серій «Історія України-Руси» та «Історія української літератури», що з'явилися друком наприкінці ХІХ ст. і, власне, зробили ім'я М.Грушевського знаним у науковому світі. Це – кандидатська й магістерська праці 1891 та 1894 рр. Важливе історіографічне значення мають два науково-популярних курси («Нариси історії українського народу» 1904, 1906, 1914 рр. та «Ілюстрована історія України» 1911, 1921 рр.). Як писав сам М.Грушевський, у них він дав загальний образ української історії, чого може не встигнути зробити в докладній «Історії України-Руси». Цим працям історик надавав великого не лише наукового, але й усвідомлюючого значення, адже вони мали підвищити національну свідомість широкого загалу людності. Спочатку М.Грушевський переробив свій популярний курс у Вищій вільній російській школі в Парижі й адресував його російськомовній і російськокультурній публіці з вищою освітою. Натомість українську версію було спрямовано на менш освічений прошарок населення, написана доступно вона супроводжувалася багатим ілюстративним матеріалом.

Коли колектив упорядників дійшов до закінчення суспільно-політичної, історичної, рецензійної й літературознавчої серій, вирішено було приступити до видання окремих книжок. Першою підготували монографію «Очерк истории украинского народа» в перекладі Л.Білик. Упорядником виступив співробітник ІУАД В.Кавунник. Він не лише провів звірку всіх чотирьох прижиттєвих видань книжки, але й залучив багато нового джерельного матеріалу (близько двох друкованих аркушів тексту) про історію її написання, підготовку, домовленості з друкарями й видавцями, реакцію читачів на працю. За таким принципом В.Кавунник планує підготувати й «Ілюстровану історію України».

Окремих два томи має скласти шеститомна «Всесвітня історія». Спеціальний том відведено на «Генетичну соціологію: Первісне громадянство». Якщо перші три томи «Всесвітньої історії» наприкінці 1990-х рр. виходили в «Бібліотеці

²⁴ Гирич І. «Люде смерті, народи вічні»: [довкола написання статті М.Грушевського «Зайві сумніви»] // Старожитності (Київ). – 1995. – №1/2. – С.7; Грушевський М. Зайві сумніви // Його ж. Твори в 50 т. – Т.3: Серія суспільно-політичні твори 1907 – березень 1917. – Л., 2005. – С.428–430.

українознавства» журналу «Пам'ятки України»²⁵, так само перевидавали й «З історії релігійної думки на Україні»²⁶, то «Генетична соціологія...» – ледь чи не єдине окреме видання, котре чомусь жодного разу за 25 років незалежності не републікувалося.

Серії «Історія України-Руси» та «Історія української літератури»

На сьогодні львівська філія Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАН України (М.Капраль і А.Фелонюк) майже закінчила підготовку 6-го тому «Історії України-Руси». Саме від козацької серії «ІУР» почнеться видання знаменитого десятитомника.

Є питання щодо концепції науково-довідкового опрацювання. Як відомо, видання «ІУР» першої половини 1990-х рр. було фототипічним. Воно не містило наукових коментарів і покажчиків. Жоден том не мав своїх передмов. Лише в першому було вміщено два вступи: О.Прицака та В.Смолія разом із П.Соханем²⁷. За тодішнім планом, схваленим Я.Дашкевичем, після всіх томів передбачалося видати окремими книжками іменний, географічний та бібліографічний покажчики. Цю працю здійснили Я.Федорук і А.Гречило²⁸.

У 2000-х рр. завдяки Я.Федорукові вдалося зрушити з мертвої точки англомовний проект видання «ІУР», зініційований і профінансований відомим меценатом П.Яциком. Він здійснювався на базі Канадського інституту українських студій при Альбертському університеті (Едмонтон). «Фішкою» англомовного видання стала перевірка й передача за сучасними бібліографічними стандартами всіх посилань М.Грушевського на наукову літературу. Безперечно, було б шкода не скористатися цими розробками в нинішньому українському виданні. ІУАД збирається не лише підготувати необхідні коментарі, але й додати літературу з питання, яка побачила світ по смерті М.Грушевського.

При виданні «Історії української літератури» редколегія сподівається на фахову допомогу з боку Інституту літератури імені Т.Шевченка НАНУ. Це вимагатиме залучення нових фахівців, адже Г.Бурлака не є спеціалістом з історії української літератури доби середньовіччя.

Серія «Щоденники і мемуари»

Великим досягненням п'ятдесятитомника має стати його «мемуарна» серія. Щоденник існує у двох хронологічних періодах: 1888–1894 і 1904–1910 рр. Є також окремі фрагменти записів за 1902 та середину 1880-х рр.

²⁵ Всесвітня історія в короткім огляді: у шести частинах / Ред. О.Рибалко. – К., 1996. – Ч.1. – 288 с.; Ч.2. – 87 с.; Ч.3. – 340 с. (Бібліотека журналу «Пам'ятки України», кн.27, 28, 29).

²⁶ Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. – К., 1992. – 191 с.

²⁷ Смолій В., Сохань П. Видатний історик України // Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.1. – К., 1991. – С.VIII–XXXIX; Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Там само. – С.XI–LXXXIII.

²⁸ Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т.11: Покажчик імен / Укл. М.Капраль, Я.Федорук. – [Б.м.], 2000. – 520 с.; Його ж. Історія України-Руси: Географічний та етнічний покажчик / Упор. І.Скоцилас, Н.Халак. – Л., 2010. – 470 с.

Спогади писалися у середині 1920-х рр. та охоплюють 1917 р. – від лютого по вересень. Серія ця складатиметься з чотирьох томів.

Відчутне пов'язання щоденників і спогадів. Напевно, М.Грушевський вів щоденник, щоб згодом використати його для написання суцільних спогадів. Є багато підстав говорити, що збереглася лише невелика частина перших і других. Принаймні схоже, що нинішня лакуна від часу вступу в Київський університет і початку Української революції 1917 р. могла бути заповнена М.Грушевським, проте не збереглася. Могли бути частини спогадів, які торкалися подій від осені 1917 до 1924 рр.

Уривки щоденників почали з'являтися друком ще у середині 1990-х рр. на шпальтах журналу «Український історик»²⁹. Сьогодні велику працю зі створення докладного коментарю провадить С.Панькова, яка підняла все наявне листування та інший рукописний матеріал фонду 1235 ЦДІАК України й практично завершила коментування обширу тексту 1904–1910 рр. Коментар становитиме 2/3 авторського обсягу. Планується також оновити коментар та археографію текстів раннього щоденника М.Грушевського і «Споминів», виданих свого часу С.Білоконем.

Серія «Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви»

Новим у підготовці п'ятдесяти томника став проект допоміжної серії, котра має налічувати п'ять томів. Для редколегії справжньою знахідкою стало долучення до роботи грушевськознавця з Дрогобича В.Тельвака – найкращого на сьогодні фахівця з проблеми рецепції творчої спадщини М.Грушевського історіографіями країн Європи й Північної Америки³⁰. Минулого року вийшов 46-й том у двох книгах, де вибрано найцікавіші рецензії й огляди на праці українського історика в російській, польській, німецькій, румунській та інших мовах. Здійснено їх переклад українською. Упорядник намагався обирати не компліментарні, а критичні відгуки на твори М.Грушевського. Написані вони знаними істориками Росії, Польщі, Чехії, Великобританії, США тощо. Запланований на 2016 р. 47-й том має вміщувати матеріали про відзначення п'яти ювілеїв М.Грушевського.

У допоміжній серії планується видання мемуарів сучасників про М.Грушевського (упорядник – В.Піскун), а також публікація справи-формуляру М.Грушевського з Галузевого державного архіву СБУ. Логічним завершенням п'ятдесяти томника мав би бути енциклопедичний словник «Михайло Грушевський». Так, принаймні, задумувала редколегія на початку роботи над проектом. Але, можливо, це вже справа окремих книжкових видань.

²⁹ Михайло Грушевський: Щоденник [1904–1905] / Упор. й ком. І.Гирич // Український історик. – 2007. – Ч.4 (172); 2008. – Ч.1/2 (173/174). – С.15–74; Щоденник М.Грушевського за 1910 р. / Упор. й ком. І.Гирич // Там само. – 2002. – Ч.1/4 (152/155). – С.100–127.

³⁰ Докл. див.: *Грушевський М.* Твори в 50 т. – Л., 2015. – Т.46, кн.1: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). – 600 с.; Т.46, кн.2: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938). – 484 с.

Епістолярна спадщина М.Грушевського

Через те, що на рубежі ХХ–ХХІ ст. держава погоджувалася на видання лише п'ятдесяти томів М.Грушевського, редколегія планувала епістолярій умістити в окремому тридцятитомнику, який мав видаватися на кошти Українського історичного товариства та його голови професора Л.Винара. Перший том у серії «Епістолярні джерела грушевськознавства» з'явився за три роки до виходу першого тому п'ятдесятитомника, у 1997 р. Проте на сьогоднішній момент маємо лише шість томів³¹. Окремим виданням листування стала кореспонденція М.Грушевського та К.Студинського³².

За задумом редколегії, до опублікування готувалися не лише листи самого М.Грушевського, але і його кореспондентів. Справа в тому, що у фонді 1235 ЦДІАК України листів історика збереглося в декілька разів менше, аніж його адресантів. А останні подеколи цікавіші за листи академіка: як щодо докладності інформації, так і з інформативно-художнього погляду. За таким принципом видавалося листування у двадцятип'ятитомнику В.Липинського.

На різній стадії підготовки зараз перебуває взаємне листування братів Михайла й Олександра Грушевських (у двох книгах; упорядник – В.Шульга), М.Кордуби з М.Грушевським (упорядник – О.Купчинський), М.Грушевського з етнографами (у двох томах; упорядник – В.Старков), а також листування О.Лотоцького з М.Грушевським (упорядник – В.Кавунник) тощо.

Не всі томи із запланованого п'ятдесятитомника видано однаково рівно, не завжди вдавалося підготувати відповідний науково-довідковий апарат, проте навіть у сучасному незавершеному вигляді проект виглядає потрібним не лише фахівцям, а й широкому загалу читачів. Видання повної спадщини визначного історика, публіциста, громадсько-політичного діяча – не лише завдання Інституту української археографії та джерелознавства імені М.Грушевського НАНУ. Це – важлива державна та культурна місія, данина пам'яті нашого народу відроджувачеві новітньої української

³¹ *Грушевський М.* Листування Михайла Грушевського / Ред. Л.Винар, І.Гирич. – Т.1: Листування Михайла Грушевського / Упор. Г.Бурлака. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 1997. – 398 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.1); Т.2: Листування Михайла Грушевського / Упор. Р.Майборода та ін. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2001. – 410 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.2); Т.3: Листування Михайла Грушевського / Упор. Г.Бурлака, Н.Лисенко. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2006. – 718 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.3); Т.4: Листування Михайла Грушевського та Івана Джиджори / Упор. С.Панькова, В.Пришляк. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2008. – 549 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.4); Т.5: Листування Михайла Грушевського та Євгена Чикаленка / Упор. І.Старовойтенко, О.Тодійчук. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2012. – 289 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.5); Т.6: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Упор. О.Мельник. – К.; Нью-Йорк; Париж; Л.; Торонто, 2012. – 637 с. («Епістолярні джерела грушевськознавства»; т.6).

³² *Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1933 рр.)* / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – 266 с.

державності у ХХ ст. Коли тільки розпочинався масштабний видавничий проект багато хто думав, що, ось, мовляв, вийде друком декілька томів, і на тому справа тихо зійде нанівець, як траплялося вже не раз. Натомість нині маємо вже половину запланованого. Хотілося б вірити, що наступні десять років ознаменуються успішним завершенням видання принаймні творів М.Грушевського.

The collection of papers of Mykhailo Hrushevs'kyi is analyzed in the context of modern Ukrainian archaeography. The publication M.Hrushevs'kyi's collection was proved for scholar and social-political needs of Ukrainian society. The detail description and the main research directions of this project were mentioned as the state's program "The Ukrainian Book".

Keywords: *Hrushevs'kyi, collection of papers, source study, archaeography, archives.*

Н.А.Шелудякова*

М.ГРУШЕВСЬКИЙ – КОЛЕКЦІОНЕР

Висвітлюються діяльність М.Грушевського як колекціонера, основні аспекти його колекційних практик та інтересів. Простежено процес розгортання колекціонерського захоплення історика від дитинства до зрілості, окреслено процес формування та побутування універсальної колекції вченого, що охоплювала різні тематичні напрями: археологічні й історичні пам'ятки, живописні твори, предмети народного вжитку та декоративно-прикладного мистецтва.

Ключові слова: *колекціонування, колекція, Грушевський, історичні й археологічні пам'ятки, предмети народного вжитку, декоративно-прикладне мистецтво.*

Велетенську спадщину М.Грушевського як інтелектуала важко переоцінити. Притаманні йому універсальність мислення, енциклопедизм знань і розмаїття інтересів реалізувалися у найрізноманітніших наукових, культурних, мистецьких, політичних практиках історика. Універсалізм і всеосяжність позначилися й на діяльності М.Грушевського як колекціонера: за свій вік учений зібрав цінну колекцію історичних, етнографічних, мистецьких предметів, що була наділена високим соціальним статусом і, одночасно, займала поважне місце у приватному життєвому просторі історика.

На жаль, більша частина зібраних М.Грушевським історико-мистецьких пам'яток загинула під час обстрілу більшовиками Києва в 1918 р. Тоді фамільний будинок Грушевських на вул. Паньківській, 9 став однією з головних мішеней «революційної помсти» червоних, чия артилерія вела нещадний вогонь упродовж декількох годин, позбавляючи мешканців можливості бодай почасти врятувати майно. Інша частина колекції, що зберігалася на львівській віллі родини, також зазнала значних втрат. Після виїзду Грушевських із Галичини з початком Першої світової війни децю розікрали недобросовісні мешканці вілли, щось розпродали в 1940-х рр. за дорученням Марії Сильвестрівни Грушевської, багато речей пропали через неналежний догляд. Чимало творів мистецтва з колекції М.Грушевського потрапили до львівських музеїв, однак і це їх не врятувало: слід згадати хоча б сумнозвісну операцію «Спецфонд» (1952 р.), коли з музейних установ Львова було вивезено, а згодом знищено мистецькі твори «небезпечних» художників, у тому числі й картини близьких до історика М.Бойчука, І.Труша та ін. Відтак повна реконструкція колекції М.Грушевського неможлива, адже до наших днів дійшли лише поодинокі колекційні речі, що зберігалися в родичів ученого та його дружини. Проте на основі архівних й опублікованих джерел можливе відтворення процесу формування та побутування колекції, виявлення основних джерел її комплектування, встановлення мережі колекціонерських контактів М.Грушевського як складових його колекційних практик.

* Шелудякова Наталія Андріївна – здобувач Інституту історії України НАНУ
E-mail: natalia_shel@list.ru

Колекціонерський досвід М.Грушевського бере початок у дитинстві історика. Малий Михайло захопився збиранням ще в ті часи, коли його родина мешкала у Ставрополі. Сам учений згадував, що «хапався колекціонування прерізних речей, колекціонував їх з незвичайним завзяттям – поки не проходила до них охота»¹. Серед речей, які збирав хлопець, були образки, пера, марки, обгортки з-під цукерок, старі папери, монети, комахи, каміння, рослини тощо. Деякі з цих зацікавлень доволі швидко вичерпували себе, інші тривали довше, як-от нумізматичне зібрання, котре М.Грушевський продовжував поповнювати в гімназійний період життя. Перелік предметів інтересу малого збирача – універсальний для дитячого колекціонування (зазвичай тематика колекцій мало пов'язана з реальними інтересами дитини, і вони складаються з предметів, доступних з її безпосереднього оточення, придатних до гри та включення до дитячих фантазій і наративів)².

Для розуміння функції колекціонування у житті юного М.Грушевського доцільно звернутися до вражень, винесених істориком зі своїх дитячих років. За спогадами вченого, головним тоном його дитинства була «сіра, гнітюча нудьга», в якій бракувало товариства ровесників, природи як важливого компонента дитячого виховання, літератури, цирку, театру та будь-яких інших розваг, тоді як нервова вдача хлопця вже тоді вимагала, «щоб життя було напружене, щоб воно було наповнене щерть, так, щоб у нім не лишалося порожнього місця»³. Тому допитливий, енергійний юнак із запалом брався до найрізноманітніших справ, які могли б розвіяти одноманітність, заповнити порожнечу, що нею він так нудився. І колекціонування було цілком придатним для цього. Малий Михайло захоплювався процесом збирання, переймався відчуттям зайнятості й можливістю отримання позитивних емоцій. Кожен контакт із набутими «скарбами» був джерелом відчуття успіху, задоволення самим собою – тими зусиллями й особистими рисами, які хлопцеві довелося проявити у процесі їх збирання. З особливим трепетом він ставився до своєї колекції жуків і метеликів, котра була чи не найдорожчим предметом володіння М.Грушевського в дитинстві.

Деякі з колекцій перетнули межу між дитячим та юнацьким колекціонуванням. Так, зібрання монет і марок майбутній історик продовжував поповнювати, навчаючись у Тифліській гімназії. Цей період був часом великого напруження та стресу для домашнього, вразливого хлопця, звиклого до розміреного життя в родинній атмосфері. М.Грушевський змушений був пристосовуватися до нових умов співіснування з іншими учнями, налагоджувати стосунки з ровесниками, завойовувати авторитет. У такій ситуації колекціонування було одним із засобів соціалізації юнака: спільний інтерес об'єднував гімназистів, сприяв становленню певної мережі контактів з іншими учнями-колекціонерами й дорослими, які поділяли це захоплення, а самі зібрання були своєрідним засобом самоствердження в колективі ровесників, приводом для гордості за себе та заздності з боку інших.

¹ Грушевський М.С. Спомини / Публ. С.Білокопя // Київ. – 1988. – №9. – С.127.

² Loebenberg A. Children's Playful Consumption: the Hidden Negotiations of the Playground and the Home // Play: a Polyphony of Research, Theories, and Issues: Play & Culture Studies. – 2012. – Vol.12. – P.17.

³ Грушевський М.С. Спомини. – С.131.

Важливий стимул колекціонування М.Грушевського отримало у зв'язку з проведенням у 1881 р. у Тифлісі V Всеросійського археологічного з'їзду. Будучи ще «зеленим», юнак не міг сповна оцінити значення цього заходу, і вплив з'їзду на його інтереси радше був опосередкованим загальною атмосферою й ажіотажем навколо нього. Активна робота з підготовки форуму, організація археологічної виставки, проведення розкопок збудили в місцевому загалі великий інтерес до старожитностей. Тифліські базари й антикварні крамниці заповнили старовинні речі, монети, прикраси й т.д. Як згадував М.Грушевський, археологічні знахідки, що значно збагатили експозицію Кавказького музею, справили на нього «сильне і імпазантне враження». Це була його перша зустріч із речовими пам'ятками історії, які дихали минулим життям, збурювали жваву юнацьку уяву⁴.

У зв'язку з цим активізувався процес комплектування колекцій М.Грушевського. Але якщо раніше збирання було радше способом заповнити сірі, самотні дні дитинства, то згодом у свідомості юного колекціонера ця справа набула статусу «археологічних інтересів». Нумізматичне зібрання М.Грушевського, що здебільшого складалося з російських монет XVIII–XIX ст., поступово поповнювалося візантійськими, римськими та східними зразками, які він отримував у подарунок від товаришів і старших колекціонерів. І хоч це було, за власним висловом історика, «нумізматичне сміття» – напівстерті, збиті монети, які для справжнього колекціонера не становили особливої цінності, хлопець неабияк цінував ці набутки та натхненно продовжував нові пошуки. Юнак учашав до антикварних прилавків, де вишукував цікаві екземпляри, як-от сасанідський диргем, який став предметом особливої гордості колекціонера⁵.

Однак далі суто колекціонерського інтересу нумізматичні вправи М.Грушевського не зайшли. Ними хлопець займався фактично навпомацки, не маючи необхідних знань, на які можна було б опертися, або наставника, котрий порадив би й допоміг у підборі екземплярів, увів хлопця у світ історії, що проглядав за кожною монетою. Колекціонерські заняття М.Грушевського поступово зійшли нанівець. Його нумізматичне зібрання стало об'єктом зазіхань із боку інших учнів і, зрештою, зникнення в юного гімназиста деяких монет дуже «підтяло охоту до сеї колекції».

Нового змісту колекціонування М.Грушевського набуло в період зрілості. На відміну від дитячих сформовані в дорослому віці колекції майбутнього вченого стали репрезентативними щодо його поглядів, світосприйняття, аксіологічних установок як зрілої особи. Відновлення колекціонерського заняття М.Грушевського слід пов'язувати з переїздом у 1894 р. до Львова. Тут, у місцевому університеті, він розпочав свою діяльність на посаді ординарного професора кафедри «всесвітньої історії з окремим узагальненням історії Східної Європи», а також активну дослідницьку й науково-організаційну роботу. Саме у цей період відбувалося самоствердження М.Грушевського як історика, кристалізація основних наукових інтересів та пріоритетів. І колекціонування відіграло у цих процесах поважну роль. Його зібрання були тісно пов'язаними з

⁴ Грушевський М.С. Спомини // Київ. – 1988. – №11. – С.126.

⁵ Там само. – С.124.

дослідницькими практиками, науково-організаційною діяльністю, заходами у сфері мистецтва та музейної справи.

Найбільш очевидно цей зв'язок простежувався в колекції археологічних та історичних пам'яток. Її започаткуванню та комплектації сприяли, перш за все, археологічна практика, історичні дослідження та розшуки історика. Так, у 1895 р. М.Грушевський долучився до розпочатих І.Шараневичем розкопок виявленого поблизу с. Чехи (нині – Лугове Бродівського р-ну Львівської обл.) похоронного поля. Зусиллями обох учених, які здійснювали паралельні дослідження, було віднайдено понад 370 поховань, віднесених М.Грушевським до раніше невідомої археологічної культури «Чехи – Висоцько». Фахівці датували знахідки першими століттями нашої ери, однак цю версію спростували пізніші дослідження висоцької культури, здійснені В.Гребеняком, Т.Сулімірським та іншими археологами, котрі віднесли культуру до кінця бронзової – початку залізної доби⁶.

Зібраний М.Грушевським під час польових досліджень матеріал увійшов до складу археологічної колекції історика, котра містила різноманітний глиняний ритуальний посуд (мисочки, ківшики, чарочки) та його фрагменти, бронзові прикраси (шпильки, нашійні прикраси, фібули, браслети), крем'яні уламки різної форми тощо⁷. Інший сегмент археологічних старожитностей становили пам'ятки великокняжих часів, зокрема предмети, зібрані вченим під час виїздів до с. Звенигород поблизу Львова. Тут він ознайомився з топографією місцевості, оглянув старовинне замчище, а також поспілкувався з жителями, які надали відомості про історію та специфіку території, а також значною мірою посприяли й поповненню колекції дослідника. Як результат, у рефераті «Звенигород Галицький: Історично-археологічна розвідка» М.Грушевський увів у науковий обіг значний масив матеріальної старовини, що знаходилася в музейних закладах Львова та приватних зібраннях, і зробив його осердям своєї аргументації щодо місця розташування першої столиці Галицького князівства. На думку вченого, археологічний матеріал, серед якого були підвісні печатки від князівських грамот, бронзові та кам'яні хрестики, енкалпіони, прикраси зі скла, срібла та бронзи тощо, характеризував Звенигород під Львовом як княжу столицю⁸.

Серед залучених істориком археологічних пам'яток зустрічаємо посилання на його власну колекцію. Зокрема позначку «моя [колекція]» зустрічаємо поряд із наступними предметами: сокирка-молоток із полірованого граніту, фрагменти списа зі сірого каменя, крем'яного ножика, браслет із бронзового чотиригранного дроту, енкалпіон із зображенням розп'ятого Ісуса з одного боку та Богородиці – з іншого. Крім того, до складу колекції М.Грушевського

⁶ Див.: *Бандрівський М.* Археологічні зацікавлення Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і мат. Міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – Л., 1994. – С.46.

⁷ *Грушевський М.* Похоронне поле в с. Чехах: Археологічна розвідка // Записки Наукового товариства імені Шевченка (далі – Записки НТШ). – Т.XXXI/XXXII. – Л., 1899. – С.3–7.

⁸ *Грушевський М.* Звенигород галицький: Історично-археологічна розвідка // Там само. – С.11; *Його ж.* Печатка митрополита Константина з Звенигорода // Там само. – Т.XXII. – Кн.II. – Л., 1898. – С.1–2.

входили численні уламки скляних обручок і намиста, а також полив'яні кахельні плитки та фрагменти великої глиняної посудини⁹.

Особливість археологічної колекції М.Грушевського полягала в тому, що процес її формування не був активним і тривалим у часі. Вона втратила свою «життєздатність» тоді, коли припинилося її поповнення, а отже була радше результатом відповідних досліджень, аніж метою цілеспрямованої збирацької діяльності історика. Доволі скоро цей статус підтвердив і акт передачі в 1900 р. археологічного зібрання М.Грушевського до фондів Музею Наукового товариства імені Шевченка¹⁰.

Важливим джерелом поповнення історико-археологічної колекції М.Грушевського були львівські (наприклад Йозефа Томасіка в пасажі Гаусмана¹¹) й київські антикварні крамниці, де він часто-густо натрапляв на цікаві історичні документи та цінні старожитності. Старовинні предмети, книги М.Грушевський багато років купував у Лейби Ігеля, котрий належав до однієї з відомих антикварських династій Львова¹². У Києві це були «Кавказький магазин М.Я.Беша» на Хрещатику, магазин «випадкових речей і меблів» – «Старовина й розкіш» та ін.¹³

Так, про цікаву знахідку в одній зі львівських антикварень М.Грушевський повідомляв на шпальтах «Записок НТШ», де й було опубліковано віднайдені матеріали: інвентар маєтності Дедиголдишки (1585 р.), що становив собою два зшитих аркуші з печатками, на яких зображено герби з ініціалами імен; другий – заставна умова князів Слуцьких (1589 р.) з родовими печатками¹⁴.

Безумовно, у зібранні М.Грушевського подібних документів було чимало. За відомостями Ф.Ернста, у київській оселі вченого зберігалися документальні пам'ятки, приватне листування XVII–XVIII ст., акти давнього київського магістрату тощо¹⁵. І.Гирич звернув увагу на те, що про цю частину київської колекції дає уявлення «Ілюстрована історія України» (1911 р.) М.Грушевського, де як ілюстрації використано печатки XVII ст. Так, у коментарях до малюнків учений зазначав, що саме з його особистого зібрання походять оригінали документів, з яких В.Кричевський змалював печатки: київські міські печатки першої половини XVII ст., 1671 р. із зображенням міського герба, печатки Переяслава із вежею з хрестом польських часів (першої половини XVII ст.) та новіша – другої половини XVII ст., магістратська печатка м. Остер, а також печатки остерського сотника Я.Шафрана, городского отамана В.Щупаки¹⁶. За припущенням І.Гирича, до колекції М.Грушевського могли потрапити до-

⁹ Грушевський М. Звенигород галицький... – С.16–26.

¹⁰ Грушевський М.С. В справі Музею при Науковім товаристві ім. Шевченка: Відозва до ш. земляків // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.1: Суспільно-політичні твори (1894–1907). – Л., 2002. – С.220.

¹¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.33, 38, 42.

¹² Листи Михайла Грушевського до Кирила Студинського (1894–1932 рр.) / Упор. Г.Сварник. – Л.; Нью-Йорк, 1998. – С.176.

¹³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.871. – Арк.19.

¹⁴ Грушевський М.С. Два документи з внутрішньої історії в. кн. Литовського XVI в. // Записки НТШ. – Т.ХІІІ. – Л., 1896. – С.1.

¹⁵ Эрст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. – К., 1918. – С.12.

¹⁶ Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К.; Л., 1913. – С.326–328.

кументи магістрату, що зберігалися в старих київських родинях, адже магістратський архів майже повністю загинув у пожежі 1811 р.¹⁷

До зібрання М.Грушевського слід віднести і стародруки, які займали проміжну позицію між колекцією історичних пам'яток та книгозбірнею історика. Свого часу вчений мав репутацію «великого аматора і знавця старого друкарського куншту». Цьому сприяли його дослідження історії українського друкарства, намагання відродити старі традиції мистецтва вітчизняної книги й, зрештою, його збирацька діяльність. Закоханий у красу стародруків, М.Грушевський не міг не збирати їх як для власної колекції, так і для очолюваного ним Наукового товариства імені Шевченка. Певна річ, це не були речі загальнодоступні, нерідко вишукувалися в антикварів за значні кошти, а тому оригінали не стільки цінилися через своє джерельне значення, скільки виступали предметом розкоші й набували ваги культурно-історичних пам'яток, а отже прирівнювалися до музейних експонатів.

На сторінках популярної публікації М.Грушевського «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці» натрапляємо на відсилки до оригіналів українських стародруків із зібрання НТШ. Серед них – «Апостол» (Львів, 1574 р.), «Октоїх» (Дермань, 1604 р.), «Учительне Євангеліє» (Крилос, 1606 р.), «Анфологіон» (Київ, 1619 р.). Тут-таки згадка про те, що знімки з Печерського патерика 1768 р., використані як ілюстрації, – зі складу особисто-го зібрання М.Грушевського.

У власності вченого були також першодруки І.Федорова – «Євангеліє учительне» 1569 р., надруковане у Заблудові, та львівський «Апостол» 1574 р. Ці книги М.Грушевський придбав у 1916 р. в Москві під час свого заслання. Ще напередодні Першої світової війни він планував видати книжку з якнайповнішим використанням графічного матеріалу львівського «Апостола», і у зв'язку з цим історик задався пошуком його примірника. Повертаючись в Україну, М.Грушевський віз «прегарні примірники українських першодруків»: «Вечором у вагоні я не втерпів, щоб ще раз не поглянути на сі чудові пам'ятки нашої старої графіки, і положив їх собі під подушку, лягаючи спати; але більше не довелось мені їх побачити, бо на світанні вагон сей згорів з усім»¹⁸. Попри те, що первинним призначенням стародруків було слугувати джерелом графічних зображень, їх цінність для М.Грушевського цим не обмежувалася. Вони не були просто робочим матеріалом, адже до нього не ставляться із таким захопленням та замилюванням: «А все ж і досі залоскоче коло серця, коли згадаю сі розкішні фоліанти, величаве письмо, стильні оздоби, прегарну киноварь, увесь сей маестат нашого старого друкарського куншту»¹⁹. Тут – і особливий пієтет до старовини, і естетське замилювання зовнішнім оздоблення давніх книг, і ностальгія за книгою як твором мистецтва, а не «механічною в'язанкою нумерованих листів». Саме таке трепетне ставлення до творів старовинного друкарства відділяло їх від загальної маси книжок, зібраних істориком за своє життя.

¹⁷ *Гирич І.* Знищені мистецька збірка і архів Михайла Грушевського в його київській оселі // *Пам'ятки України: історія та культура.* – 1995. – №1. – С.103.

¹⁸ *Грушевський М.С.* Українські стародруки // *Його жс.* Твори: У 50 т. – Т.9: Історичні студії та розвідки (1917–1923). – Л., 2009. – С.239.

¹⁹ Там само.

Видавнича й популяризаторська діяльність М.Грушевського, його реноме знавця української старовини сприяла тому, що до вченого нерідко зверталися краєзнавці й дослідники власної генеалогії – по наукову консультацію, сільські священики – із пропозиціями купити старі церковні речі та ікони, аматори – з відомостями про досі незнані портрети історичних діячів тощо. Такі контакти були ще одним джерелом надходження предметів до колекції М.Грушевського.

Історик отримував чимало пропозицій купити ті чи ті предмети старовини, як-от дві старосвітських речі, про які йшлося в листі житомирського аматора В.Горячого: уніатські різьблені жертвенник і панікадило, знайдені у дзвіниці церкви села Білоцького²⁰. У 1910 р. полтавський поміщик В.Бутович переслав М.Грушевському зображення з поличчя І.Мазепи XVII ст.²¹ А в 1912 р. український фольклорист і письменник Б.Заклинський повідомляв про перебування в одному з сіл поблизу Товмача двох старовинних портретів, на одному з яких, вірогідно, І.Виговський²². Не виключено, що деякі з цих предметів історик таки придбав для своєї колекції.

Як подяку за «цінний дар українському громадянству», що нею стала «Ілюстрована історія України», у 1911 р. історик-любитель В.Різников надіслав М.Грушевському фотознімки портретів українських гетьманів, котрі зберігалися у приватних руках у Батурині, а також світлини із зображенням церкви Мазепи, пам'ятника Розумовському та фортечної стіни²³. Ознайомившись з фотографіями, М.Грушевський виявив бажання придбати оригінали портретів і встановив контакти з їх власником – М.Радою. Останній не був упевненим у справжності зображень, і лише зазначав, що не так давно за них пропонували чималі суми. Серед них – портрети І.Мазепи, П.Орлика, П.Дорошенка, П.Полуботка, С.Палія. Перші чотири, як зазначав М.Рада, мали розмір 16/12 вершків (71х53 см), а картина із зображенням С.Палія – 22/18 вершків (97х80 см)²⁴. Можемо припустити, що й ці портрети потрапили до колекції М.Грушевського.

У певному сенсі спорідненою із зібранням історичних пам'яток М.Грушевського була його колекція предметів декоративно-прикладного мистецтва, про чие поважне місце у життєвому просторі історика свідчать його власні згадки у знаковій статті «На переломі». Тут натрапляємо на цілий реєстр цінностей, утрачених родиною Грушевських під час більшовицького наступу на Київ у 1918 р.: «Згоріли мої рукописи і матеріали, бібліотека і листування, колекція українських старожитностей, що збирав я багато років, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати, і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...»²⁵.

²⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.871. – Арк.42–43.

²¹ Там само. – Спр.369. – Арк.1–6.

²² Там само. – Спр.483. – Арк.27–27 зв.

²³ Там само. – Спр.304. – Арк.68.

²⁴ Там само. – Арк.89.

²⁵ *Грушевський МС.* На переломі // *Його ж.* На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали / Ред. і вступ. ст. Л.Винара. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.5.

За цим переліком непоправних втрат стоїть не стільки підрахунок матеріальних збитків, скільки оповідь мовою матеріальної культури про життєвий уклад і культивовані в ньому цінності. Тут бачимо предметне оточення М.Грушевського, в якому він жив, працював і творив, та яке несло на собі виразний відбиток особистості історика, його звичок, смаків, інтересів. Як засвідчує перелік, предмети декоративно-прикладного мистецтва займали важливе місце в оточенні вченого. Фарфор і фаянс, килими, вишивки, меблі тощо, так чітко й однозначно співвіднесені істориком із власним життям, були не просто частиною обстановки будинку, а вагомим елементом його світогляду, уявлення про самого себе.

Про колекцію порцеляни та фаянсу, яка загинула в пожежі у фамільному київському будинку Грушевських, знаємо зі слів самого історика. Однак, безумовно, перші придбання фарфору слід віднести до львівської доби життя вченого. Одним з улюблених місць, де М.Грушевський купував старовинні речі, у тому числі й фарфорові, була згадана вище крамниця Йозефа Томасіка. У щоденнику зафіксовано такі виходи подружжя Грушевських: «Рано виходили. Були у Томасіка – антиквара і в кавярні» (запис за 1 лютого 1904 р.)²⁶; «Ходили рано до міста, у Томасіка купив грамоту [...] і деякі дрібниці» (запис за 27 квітня 1904 р.)²⁷; «Купили гарненьку карафочку від Томасіка»²⁸.

Про наявність фарфорових виробів на львівській віллі дізнаємося також з уривчастих згадок про них у листах Марії Грушевської, яка після смерті чоловіка в 1934 р. була змушена дистанційно розпоряджатися залишеним у Львові майном. За розпорядженням господині, деякі найбільш цінні речі з будинку передали її родичам Мочульським. У цій справі М.Мочульський звертався до К.Студинського, який тимчасово адміністрував будинком. Зокрема М.Мочульський мав намір забрати «срібні ложки» – столове срібло з вигравірованою монограмою «МГ», а також «якісь речі з копенг[агенської] порцеляни, як каламар тощо», про які згадувала Марія Сильвестрівна²⁹.

Деяке світло на предмети, що зберігалися на віллі у Львові, проливає й листування щодо звільнення цього будинку за наказом німецьких окупаційних властей у 1941 р. Серед вивезених тоді речей були чашки та чайник із фарфорового чайного сервізу, а також великий столовий і чайний сервізи, карафа, чарки, декілька дрібних фарфорових речей, які зберігалися в родині Шпрагів³⁰. Очевидно, про згадані великі фарфорові сервізи Марія Сильвестрівна писала до Казимири Нікодемівич та Марії Деркач, прохаючи їх продати в 1947 р.³¹

На жаль, листування не дає жодних деталей щодо фарфорових сервізів та інших дрібних речей, їх виробника, датування чи художнього оформлення. Немає сумнівів, що це були вироби європейського походження – найімовірніше, популярний на той час саксонський фарфор, який прийшовся до смаку

²⁶ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.33.

²⁷ Там само. – Арк.38.

²⁸ Там само. – Арк.42.

²⁹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДІАЛ України). – Ф.362. – Оп.1. – Спр.354. – Арк.34, 45 зв.

³⁰ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.955. – Арк.8–9.

³¹ Листування Михайла, Марії та Катерини Грушевських / Упор. М.Магунь. – Л., 2008. – С.62.

М.Грушевському і був присутній у його київській колекції. З інших західно-європейських фарфорових фабрик у зібранні було представлено вироби англійської марки «Веджвуд». Сьогодні у фондах Історико-меморіального музею Михайла Грушевського (м. Київ) зберігається фарфоровий чайний сервіз із 9 предметів (цукерниця, чайник, 4 чашки, 3 блюдця). Працівники установи зазначають, що цей сервіз не є цілісним, а складається з двох серій: чашки й цукерниця відносяться до серії «Феррара» та датуються не пізніше 1860-х рр., а чайник і блюдця оздоблені орнаментом «Стрічка з китайською трояндою» ймовірно того ж періоду. «Веджвуд» був популярним серед поціновувачів фарфору. Хоч ідеї цієї марки щодо оздоблення не завжди були оригінальними й нерідко запозичувалися в інших, саме її вироби втілювали британську вишуканість, і слугували знаком витонченого смаку їх власників³².

Комплектуванню колекції М.Грушевського (не тільки фарфорової, але й зібрання килимів, українських старожитностей тощо) неабияк сприяв художник і щирий приятель родини історика – В.Кричевський, котрий часто був ініціатором поїздок на ярмарки, ринки й до антикварних крамниць, особливо на Подолі, де Грушевські нерідко купували старовинні речі. Активізувалися такі виїзди після зведення будинку на вул. Паньківській та у зв'язку з необхідністю умебльовувати й оздоблювати нове помешкання родини. Зокрема на Зелені свята 1909 р. Грушевські у супроводі саме В.Кричевського відвідали ярмарок на Куренівці, а 22 травня у своєму щоденнику історик занотував: «Замість шафи пішов на межигірські фаянси, купив у “Івана Петровича” цвіточника, потім пішов до нього додому й купив ще пару, і до Штейндель, колекціонерки, пішовши звідти, купив дещо (тарілочки і кубочки Миклашевського) [...] А потім у Штейндель купили стіл, вишивки etc»³³. А вже за два дні М.Грушевський і В.Кричевський поїхали на Поділ, де в одного татарина натрапили на килимки, гарну шкатулочку, межигірські тарілки, шафу, комод³⁴. Інший виїзд М.Грушевського на подільські ярмарки увінчався купівлею «гарної посуду» – як можна припустити, старого українського фарфору.

За проханням М.Грушевського на Поділ їздив також Ю.Тищенко, який був повіреним ученого у видавничих справах, а також наглядав за будинком у часи відсутності Грушевських у Києві. Їх листування свідчить про те, що Ю.Тищенко шукав старовинні мистецькі речі для історика, а також здійснював розрахунки з антикварами. У листі від 20 серпня 1912 р. Ю.Тищенко звітував: «У Григорія нема нічого. Був у неділю хрест межигорський, але розбитий і коштував 7 руб., так що я не взяв, та й Кричевський не радив»³⁵. Однак неідеальний стан хреста не став перешкодою для М.Грушевського, і він наполіг на його придбанні.

Слід наголосити на тому, що зібрання фарфору не комплектувалися окремо від колекцій скла, килимів, старовинного срібла, меблів тощо. За відомос-

³² Англійська порцеляна з колекції родини Грушевських [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:Англійська_порцеляна_Веджвуд_з_колекції_родини_Грушевських

³³ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.271.

³⁴ Там само. – Арк.271 зв.

³⁵ Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка / Ред. Л.Винар, І.Гирич; упор. О.Мельник. – К., 2012. – С.314.

тями Ф.Ернста, у складі колекції М.Грушевського був невеликий, але цінний набір богемського, венеціанського та українського скла – пляшок, ведмедиків, барилець, штофів, бокалів, чарок і т.ін. Старовинні речі здебільшого купувалися на Подолі, зокрема в київському магазині «випадкових речей і меблів» «Старовина й розкіш», власником якого був Д.Сидельников, а також місцевого антиквара на ім'я Григорій. Так, 20 серпня 1912 р. Ю.Тищенко звітував: «Сідельникову сьогодні дав 300 рублів і просив держать річи для Вас. Він закупив багато старого срібла. Багато має всяких актів і паперів з підписами гетьманів. Я казав (обіцяв) сховати до Вашого приїзду»³⁶. До того ж відомо, що М.Грушевський був клієнтом магазину кавказького срібла М.Бебеша. Збереглася надіслана вченому картка від власника крамниці з рахунком за придбаний товар³⁷.

Не менш цінною для самого власника була величезна колекція старовинних і сучасних істориків українських та перських килимів, яка налічувала більше сотні екземплярів³⁸. Килими М.Грушевський почав збирати ще у Львові. Він віддавав перевагу старим виробам, купленим безпосередньо в гуцулів за допомогою власних комісіонерів. Крім того, щоденникові записи М.Грушевського відсилають до В.Кричевського як одного з джерел постачання килимів для історика: «Василь Григорович привіз коври [...] Потім зводив рахунки з Галею і з Василем Григоровичем за коври [...] Посмущали наші душі сі килимки, нараз від Амвросієва і Капніка попривозили; не було вже грошей – а платили баснословесно»³⁹. В.Кричевський був великим шанувальником старовинних українських килимів і вишивок, зібрав унікальну колекцію високої мистецької й історичної цінності. Художник одержував килими від торговців, які масово скуповували їх по селах і привозили цілими купами. Таку купу, що налічувала близько двох десятків килимів, можна було придбати за 1 тис. руб., і з-поміж них Василь Григорович обирав найліпші – для себе, а інші – продавав. За спогадами сучасників, серед раритетів колекції художника була одна китайська вишивка сріблом, золотом і шовком завдовжки понад 5 м, килим Полуботка, великий український гобелен тощо⁴⁰. Придбані в перекупників старовинні килими, а також інші предмети побуту, як-от кераміка, скло, мідний та олов'яний посуд тощо, потрапляли й до складу колекції М.Грушевського.

Іншим важливим сегментом колекціонування вченого було збирання предметів народного вжитку – його відомої так званої «гуцульщини». Саме з нею в літературі найчастіше пов'язують факт колекціонування М.Грушевського. Своєю відомістю ця колекція завдячує, насамперед, власне історикові, котрий активно впроваджував її в публічний простір через виставкову та публіцистичну діяльність. Близьке знайомство М.Грушевського з гуцульською культурою, ба більше – занурення в неї, відбулося під час щорічних візитів львів-

³⁶ Листування Михайла Грушевського: Листування Михайла Грушевського та Юрія Тищенка. – С.314.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.871. – Арк.19.

³⁸ Ернст Ф. Художественные сокровища Киева, пострадавшие в 1918 г. – С.12.

³⁹ Грушевський М. Щоденник 1910 р. / Упор. і передм. І.Гирич, О.Тодійчук // Український історик. – 2002. – №1/4. – С.102.

⁴⁰ Щербакієвський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. – Лондон, 1954. – С.23.

ського професора та його родини до карпатського села Криворівні. Місцевий побут і культура полонили уяву, надавши поштовху колекціонерському захопленню. Спершу вчений захопився збиранням натільних хрестиків, у чому отримав допомогу від місцевого пароха О.Волянського⁴¹. Згодом коло колекціонерських інтересів М.Грушевського розширилося й він почав збирати найрізноманітніші речі гуцульського народного вжитку. У 1903 р. до історика, за порадою О.Волянського, звернувся учитель із с. Голови Л.Гарматій із пропозицією придбати деякі гуцульські речі⁴². Відтоді він став постійним комісіонером М.Грушевського, а також активним діячем у справі комплектування музейних зібрань НТШ.

Збирання предметів гуцульської автентичної культури відбувалося за доволі складних умов. Найперше, на подібні речі полювали антиквари та любителі старовини – не тільки українські, але й польські, мадярські, які нерідко вивозили придбане за кордон. «Небавом однак буду приневолений вислати [зібрані речі] з сеї причини, щоби з хати ся збути і з очей полюючих на се панків. Староста [...] намагаєсь від мене купити кременові креси і капальові пістолі гуцульські. А щоби увільнитись від сего, або сховаю, або вишлю при спосібності, не ждучи на те, чого ще не купив»⁴³, – писав до М.Грушевського Л.Гарматій. Окрім того комісіонер зіткнувся з труднощами й у спілкуванні з місцевим населенням. Гуцули так просто не віддавали навіть речі, які вже вийшли з ужитку: одні намагалися виторгувати якомога більше грошей; інші – боялися «чінок» (злих чар); для третіх вигадливий учитель власноруч майстрував нові предмети, обмінюючи на них старі⁴⁴.

У 1905 р. на замовлення львівського професора Л.Гарматій зібрав для Музею НТШ чималу колекцію «заборів» – вишивки на кінці традиційного жіночого головного убору⁴⁵. Надіслані вчителем перемітки неабияк вразили Марію Сильвестрівну Грушевську й надихнули на те, щоб зібрати подібні для власного вжитку. Так, у листі до Л.Гарматія вона писала: «Щойно дістали прислану Вами колекцію заборів, колекція прегарна і просимо збирати ще далі... Я знов від себе прошу, коли Ваша ласка, дістати мені чи може замовити виробити 12 штук таких заборів, але з полотном і то льняним, аби можна їх було уживати на ручники – довжини 1 м 60 см – 170 см. Посилаю кілька зорів, які нам найбільше сподобалися; було б дуже приємно, якби кожний ручник був иньший, по можности з сухозолотом, а вишивка широка»⁴⁶.

Окрім рушників Л.Гарматій збирав для колекції М.Грушевського хрестики, зґарди (гуцульська шийна прикраса у вигляді нанизаних на шнурок або дротину мідних хрестиків), чільця, пістолі, люльки, пушки (касєтка для тютюну), гарапники (довгий батіг, сплетений із тонких ремінців), кресала, келихи, бляшанки, ріжки, топіріці тощо.

⁴¹ Паныкова С., Старков В. Листи Олексія Волянського до Михайла Грушевського за 1902–1927 роки // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Вип.13/14. – К., 2009. – С.563.

⁴² ЦДАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.406. – Арк.3.

⁴³ Там само. – Арк.5–5 зв.

⁴⁴ Там само. – Арк.10 зв.

⁴⁵ Там само. – Арк.17 зв.

⁴⁶ ЦДАК України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2259. – Арк.9.

Чимало речей у будинку М.Грушевського, у тому числі колекційних, було виготовлено на замовлення народними майстрами – Ю.Шкрібляком та його синами, В.Якіб'юком, М.Мегединюком. Здебільшого це різьблені, а також декоративні предмети з мосяжу та бронзи. Збережене листування історика з М.Шкрібляком засвідчує, що різьбяр продав чимало своїх речей М.Грушевському. Серед них – столик, прикрашений традиційною мистецькою різьбою, декілька кухлів, пушки для тютюну, тарелі, традиційна гуцульська різьблена трійця тощо⁴⁷.

Учений, захоплений народним мистецтвом, витрачав чималі кошти на придбання предметів для своєї колекції. 20 січня 1905 р. М.Грушевський занотував у щоденнику: «Мик[ола] Шкрібляк прислав столик і тарілі. Скоро буду без штанів з тою штукою й накладами»⁴⁸. А згодом навала пропонуванних йому речей і зовсім розохотили збирача: «Зрана був Гарматій з ріжними музеаліями, і Федорова Шкріблякова (сам Федор був вчора) – з річами – хоч се міні вже не дуже по нутру й задосить тих річей Шкріблякових»⁴⁹.

Слід наголосити, що ціннісноутворюючим для М.Грушевського у процесі формування колекції був критерій автентичності, укоріненості в народних традиціях, здатність вбирати у себе риси етнічної самобутності. Свої вимоги вчений формулює в одному з листів до Л.Гарматія: «Дуже радий закупити від Вас Вашу колекцію, та річи мусів би бачити, оскільки вони характеристичні (яко гуцульські)»⁵⁰. Крім того, сплав функціональності та естетики, присутній у кожному народному предметі, в інтерпретації М.Грушевського зберігав свою силу, однак пропорційність цих елементів було значно зміщено в бік естетики. Саме у цьому зсуві слід шукати ключ до розуміння колекції. Учений не приховував свого захоплення гуцульською культурою та мистецтвом, визнаючи Карпатський край «найбільш артистичним кутом не тільки України, а може цілої Слов'янщини»⁵¹. Народних майстрів, котрі виробляли ці речі, історик називав не інакше, як «селяни-мистці», і щиро захоплювався, як вони «вирізують з дерева, мережать, набивають мідними дротиками, намистом і різноколіровим деревом різні візерунки, і таке воно гарне, що і найбільший майстер ліпше б не утяв. Їх вироби переходять на різних музеях і всі дивуються їх красі»⁵².

Система цінностей, що лежала в основі колекції М.Грушевського, реалізувалась засобами громадсько-культурної діяльності історика. Так, його ім'я знаходимо серед основних донаторів Музею НТШ, а у 1904 р. М.Грушевський став засновником і головою Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові, одним із популяризаторських заходів якого було проведення виставок. Учений брав активну участь в організації цих заходів, нерідко надаючи для експозиції предмети з власного унікального зібрання. Твори

⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.836. – Арк.1–14, 23.

⁴⁸ Там само. – Спр.25. – Арк.60.

⁴⁹ Там само. – Арк.155.

⁵⁰ ЦДІАЛ України. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2259. – Арк.17.

⁵¹ Там само.

⁵² *Грушевський М. Селяни-мистці // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.3: Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917).* – К., 2005. – С.305.

відомих гуцульських різьбярів із колекції М.Грушевського експонувалися на повітовій виставці в Косові (1904 р.), Усеукраїнській мистецькій виставці у Львові (1905 р.) тощо. Проведення останньої ув'язувалося з маніфестацією єдності українського мистецтва – не тільки художніх традицій Наддніпрянської України та Галичини, але й високого, елітарного мистецтва – із мистецтвом народним. Показово, що у протоколах засідань виділу Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, що організувало виставку 1905 р., вона фігурує як «вистава української штуки і українського артистичного промислу», а центральним завданням, яке ставили перед собою організатори, було відзначення народних майстрів спеціальними нагородами. Так, на засіданні 18 лютого 1905 р. було ухвалено присудити Миколі й Василеві Шкріблякам золоті медалі, М.Мегединюкові – срібну медаль, а Федорові Шкрібляку – похвальний диплом⁵³.

Описуючи виставку, польський художник Р.Братковський дивувався такій розстановці пріоритетів організаторів, однак визнавав високу мистецьку цінність і майстерне виконання представлених народними умільцями творів. «Клейнотиком смаку, міри і якоїсь дістінкції⁵⁴» оглядач називав пушку Юрія Шкрібляка, що була власністю М.Грушевського: «Орнамент розложений скромно, без переладовання, з великою артистичною мірою; блискучок ужито дуже вміло, – все збуджує щирий подив, відки у примітивного гуцула взяло ся стілько артистичного смаку, який видно в кожній його дрібниці, чи то буде листва, чи пушка, чи мірка на муку»⁵⁵.

Український художник І.Труш, який також збирав твори народного мистецтва, у відгуку на виставку дав високу оцінку як самим гуцульським виробам, так і зібранню М.Грушевського: «Найінтересніше представлялося гуцульське сницарство в дереві. Завдяки великій і добірній колекції професора Грушевського було воно репрезентоване як найгарніше. Отсі вироби гуцульських майстрів, виставлені на всесвітній виставі артистичного промислу могли би конкурувати, як не з найліпшими творами міського промислу, продукції вишколених артистів – то на всякий випадок з усякими творами найгарнішого паралельного артистичного промислу усіх народів»⁵⁶.

Естетичні смаки та потяг до прекрасного М.Грушевського також проявився в його любові до творів образотворчого мистецтва. Як й інші плоди збирацької діяльності вченого, колекція живопису сьогодні не існує як цілісне явище: значна частина картин загинула в пожежі на вул. Паньківській у Києві, інша – розпорошена по приватних зібраннях, музеях, або знищена в радянські часи. Особливістю цієї збірки була її роззосередженість: твори образотворчого мистецтва зберігалися в будинку Грушевських у Львові, київ-

⁵³ Купчинський О. Статут і протоколи засідань Товариства прихильників української літератури, науки і штуки у Львові // Записки НТШ. – Т.СХХХVII: Праці секції мистецтвознавства. – Л., 1994. – С.404.

⁵⁴ Дистинкція – досконалість, висока майстерність виконання, що вирізняє той чи інший предмет серед решти подібних.

⁵⁵ Братковський Р. Перша вистава укр. штуки і промислу у Львові // Літературно-науковий вістник (далі – ЛНВ). – Т.29. – Кн.3. – Л., 1905. – С.250.

⁵⁶ Труш І. Вистава українських артистів // Артистичний вісник. – Зош.2/3. – Л., 1905. – С.24.

ському фамільному домі, а також, можна припустити, і на віллі Грушевських у Криворівні. До її складу входили роботи знаних українських художників, переважно сучасників М.Грушевського – І.Труша, М.Бойчука, М.Жука, Ф.Красицького, В.Кричевського та ін. Чимало з них згоріли 1918 р. разом із будинком у Києві. Можна тільки здогадуватися про мистецькі скарби, що там зберігалися, якщо, до прикладу, за поданими С.Паньковою відомостями, у родині сестри М.Грушевського – Ганни Шамрай, котра проживала у флігелі на вул. Паньківській, 9, ще в 1920-х рр. зберігалися мистецькі твори М.Бурачека, Г.Мясоедова, П.Холодного, понад 50 полотен В.Кричевського тощо⁵⁷.

Слід зазначити, що формування живописного зібрання стало відображенням мистецьких зв'язків М.Грушевського, його особистих знайомств і співпраці з українськими художниками. Так, замовлення чи придбання картин було знаком прихильності історика, визнанням таланту митця. Водночас не можна оминати увагою й загальнокультурний вимір збирання мистецьких творів, позаяк М.Грушевський уважав одним з обов'язків української еліти підтримку саме вітчизняного мистецтва⁵⁸.

У приватній власності Грушевських свого часу перебувала велика кількість картин відомого українського художника, майстра психологічного портрета та витонченого ліричного пейзажу І.Труша. Їх поява у житловому просторі родини історика пов'язана з періодом кінця ХІХ – початку ХХ ст., коли живописець входив до так званої «клички Грушевського». Учений неодноразово давав високу публічну оцінку творчості І.Труша як важливої складової українського художнього життя. Йому імпонувала плодovitість митця, його невпинна робота над собою, постановка нових цілей і завдань, у чому відомий історик убачав запоруку не тільки особистого творчого зростання художника, а й поступ усього українського мистецтва⁵⁹.

Особиста оцінка М.Грушевського виражалася, передусім, у замилюванні роботами митця, які він купував і замовляв для інтер'єру власного будинку. Із листа художника до А.Драгоманові відомо, що в 1900 р. М.Грушевська купила у І.Труша декілька невеликих етюдів, котрі експонувалися на його другій персональній виставці⁶⁰. А вже на Всеукраїнській мистецькій виставці 1905 р. більшість виставлених робіт І.Труша були власністю М.Грушевського. Здебільшого це невеличкі живописні етюди, серед яких, за відомостями Р.Братковського, були: «Ч.43 – кипариси на селединовім небі, ч.27 – одинока сосна, ч.37 – над Дніпром, ч.24 – вечір у георгієвськiм монастирі і т.д.»⁶¹.

Крім того, І.Труш був автором портретів Михайла та Марії Грушевських (кінця 1890-х, 1901, 1903 рр.), що нині зберігаються у фондах Національного музею у Львові ім. А.Шептицького. Цінним експонатом у живописній колекції

⁵⁷ Панькова С. Василь Кричевський та Михайло Грушевський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2014. – №6. – С.47.

⁵⁸ Грушевський М.С. Друга вистава образів Ів[ана] Труша // Його ж. Твори: У 50 т. – Т.1. – С.226.

⁵⁹ Там само. – С.223–225.

⁶⁰ Див.: Сидор О. Мистецтво в житті та науковій спадщині Михайла Грушевського // Михайло Грушевський: Зб. наук. праць і мат. Міжнар. ювілейної конф., присвяч. 125-й річниці від дня народження Михайла Грушевського. – С.286.

⁶¹ Братковський Р. Перша вистава укр[аїнської] штуки і промислу у Львові // ЛНВ. – Т.29. – Кн.3. – С.252.

М.Грушевського був портрет дочки Катерини пензля І.Труша, замовлений родиною 1903 р. до дня народження улюбленої Кулюні. Зображення, яке іноді порівнюють зі знаменитою «Інфантою» Д.Веласкеса, було репродуковане у львівському «Артистичному віснику», а оригінал до 1941 р. зберігався в будинку Грушевських у Львові. Сьогодні він займає почесне місце в експозиції Історико-меморіального музею Михайла Грушевського в Києві⁶².

Серед картин, котрі прикрашали львівське помешкання М.Грушевського, були й полотна М.Жука, який входив до кола особистих знайомств історика. Учений придбав картину художника «Смуток», що експонувалася на Всеукраїнській виставці у Львові 1905 р. А в день іменин Марії Грушевської в 1909 р. митець подарував їй стилізоване панно «Яблунева гілка», про що свідчить дарчий напис автора. Панно прикрашало львівську віллу Грушевських, а у часи воєнних і політичних перипетій опинилося у власності родини Микласевичів, звідки й було передане до фондів Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові⁶³.

М.Жукові також випала честь портретувати родину Грушевських. Перебуваючи 1909 р. у Криворівні, художник написав портрет Катерини Грушевської⁶⁴. Тоді ж, як свідчить щоденник історика, М.Жук працював над графічними зображеннями Михайла й Марії Грушевських. 9 серпня 1909 р. вчений занотував: «Сьогодні закінчив мій портрет – яко тако, я поручив йому зробити маленький портрет Маринці»⁶⁵. На жаль, подальша доля цих полотен невідома.

Частим гостем у будинку львівського професора був М.Бойчук, з яким М.Грушевський також підтримував теплі особисті стосунки, залучав до співпраці у НТШ та своїх видавничих проєктах. Не виключено, що роботи художника зайняли належне місце у живописній колекції історика. Зокрема в листі ще часів свого навчання у Кракові художник звертався до М.Грушевського: «[...] допікає мені матеріальна нужда бо нема за що ніто приборів малярських купити, ні хати відповідної винаймати, ні за що одіжини полудської доброї справити, словом голод і холод. Тому то Вас, великий мій Добродію, прошу, пришліть мені той гріш (ніби-то задаток на образи), що з своєї ласки обіцялисьте»⁶⁶. Сьогодні важко встановити, чи виконав М.Бойчук свої зобов'язання, і про які саме картини йшлося. Цілком можливо, що про портретування М.Грушевського та його родини. З архівних джерел відомі плани митця «розпочати портрет Кулюнечки»⁶⁷. А на 1910-ті рр. припадає робота М.Бойчука над зображенням М.Грушевського. На сьогодні відомо про три ескізи портрета, уведені в науковий обіг упродовж 1990-х рр. Два (виконані на папері графітним олівцем і чорною аквареллю) зберігаються у Львівській

⁶² Портрет Катерини Грушевської [Електронний ресурс]: http://vuam.org.ua/uk/802:Портрет_Катерини_Грушевської

⁶³ *Магунь М.* Михайло Жук і родина Грушевських // Український історик. – 2004/2005. – №3-4/1. – С.78–79.

⁶⁴ *Жеплинська О.* Невідомий портрет Катерини Грушевської // Народознавчі зошити. – 1999. – №2. – С.161–162.

⁶⁵ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.290 зв.

⁶⁶ Там само. – Спр.350. – Арк.2.

⁶⁷ Там само. – Арк.6.

національній галереї мистецтв ім. Б.Возницького; ще один ескіз, датований 1912–1913 рр., перебуває у фондах Національного музею у Львові⁶⁸.

Найближчим із-поміж художників для М.Грушевського, безумовно, був В.Кричевський. Ученого й митця пов'язувала багаторічна особиста дружба та плідна творча співпраця. Їхній тандем увійшов в історію українського друкарського мистецтва, зокрема, намаганнями відродити стару графіку, переосмислити, пристосувати її традиції до нових естетичних запитів. Оформлені живописцем видання М.Грушевського «Ілюстрована історія України», «Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці», «Наша політика» розглядалися як «реакція проти мистецького нігілізму в українській книзі», а у творчості В.Кричевського у цьому напрямі мистецтвознавці вбачають свідчення становлення національного варіанту модерну у книжковій графіці⁶⁹.

Художник також зробив свій внесок у зведення фамільного будинку Грушевських у Києві, спроектувавши оздоблення шестиповерхової будівлі із залученням майолікових панелей, різних конфігурацій вікон, а також розробивши проект численних елементів інтер'єру⁷⁰. Коли будівництво завершилося, М.Грушевський і В.Кричевський стали сусідами. У мансарді розташувалася робітня художника, сповнена українських старожитностей, кераміки, скла, старовинних українських і східних килимів, археологічних пам'яток, творів народного вжиткового мистецтва тощо⁷¹.

Київське життя М.Грушевського було нерозривно зв'язане з особою В.Кричевського: їх єднали доброзичливі особисті взаємини та дружба, що давала плоди не тільки у творчій співпраці, а й у побуті. Художник був головним порадником, помічником в облаштуванні Грушевськими свого помешкання, допомагав обирати меблі, килими, посуд тощо, а іноді, як ішлося вище, був і безпосереднім постачальником речей для колекції М.Грушевського, а також щедро обдаровував своїми картинами вченого та його родину. На жаль, історикові й художникові довелося розділити й гіркоту від втрати всього, що складало їхній повсякденний світ: після обстрілу більшовицькими загонами Києва в 1918 р. у вогні вщент згорів будинок на вул. Паньківській, 9, із майна майже нічого не вдалося врятувати.

Оцінюючи колекціонерський досвід М.Грушевського у цілому, можна стверджувати, що його колекціонування було процесом розгортання єдиної – універсальної – колекції. На різних етапах життя історика він формував різноманітні за тематичним спрямуванням зібрання, однак, попри свою автономність, вони були лише частиною загального проекту всеохоплюючої колекції. Її формування слід розглядати як відображення універсальності самої постаті М.Грушевського, його потягу до всеосяжності та синтетизму, що проявився в

⁶⁸ *Юрчишин О.* Михайло Бойчук та Михайло Грушевський (Нові відомості про львівський період творчості визначного майстра) // *Сучасність*. – 1994. – №7/8. – С.140–148.

⁶⁹ *Антонович Д.* Українська книга // *Українська культура: Лекції за редакцією Дмитра Антоновича / Упор. С.В.Ульяновська*. – К., 1993. – С.143.

⁷⁰ *Панькова С.* Василь Кричевський та Михайло Грушевський. – С.45.

⁷¹ *Павловський В.* Василь Григорович Кричевський: Життя і творчість. – Нью-Йорк, 1974. – С.70–71.

розмаїтті інтересів історика та притаманному йому енциклопедизмі знань і сфер компетентності.

Українські старожитності, предмети народного вжитку, твори декоративно-прикладного мистецтва, картини митців співіснували в єдиному просторі, і їх поєднання було для історика звичним. «Я чув себе щасливим, по кількох літах заслання, в своїм милім кабінеті, серед зібраного в нім старого українського мистецтва – образів, портретів, посуду, арматури, що дивилися на мене з усіх стін, коли я підіймав очі від паперу, а в вікна заглядало наше українське сонце і мирна картина відкривалася на київські згір'я і долину Дніпра»⁷², – згадував учений про своє повернення до Києва в 1917 р.

Особливістю феномену колекціонування у цілому є його побутування на межі особистого й публічного. Колекція завжди ґрунтується на суб'єктивній компоненті. Вона є сутністю, створеною колекціонером, і її значення визначається в рамках його індивідуальної системи цінностей. Чимало сучасних зібрань, позбавлених об'єктивної культурно-історичної цінності, культивуються власниками завдяки зв'язку з особистістю колекціонера, його бажаннями, потребами, захопленнями, інтересами тощо. Водночас колекціонування неодмінно потребує соціальної авторизації у вигляді схвалення або, принаймні, прийняття. Без цього колекціонування існувало б у тіні власницьких інстинктів та одержимості. Соціальне прийняття трансформує індивідуальну пристрасть до збирання в культурно санкціоновану практику: колекціонування в очах самого колекціонера набуває благородної мети – чи то збереження недовготривалого мистецтва, чи то трансляція знань⁷³.

Досвід М.Грушевського у цьому відношенні – не виняток. Індивідуально-особистісний вимір функціонування колекції, зокрема відображення в ній світогляду, цінностей, смаків і преференцій історика, завжди доповнювався публічним. Колекція не замикалася на особі колекціонера, а передбачала вихід назовні: у вигляді передачі особистих зібрань до музею, публікації історичних документів, залучення матеріалів колекції до ілюстрування видань, виставкової діяльності тощо.

Характеризуючи універсальну колекцію історика, слід відзначити її розмиті рамки, адже частина зібраних предметів використовувалася родиною в побуті, інша стала недоторканим елементом оздоблення маєтку. Самому М.Грушевському було притаманне синкретичне розуміння функції речей: утилітарність того чи іншого предмета не суперечила колекціонерському задоволенню від володіння ним.

Слід відзначити також, що головними осередками колекціонування М.Грушевського були Львів і Київ, які позначали не тільки різні географічні точки існування колекцій історика, а й різні етапи його колекціонерської діяльності. Львівський період у цілому можна схарактеризувати як підкреслено демонстративний. Однією з функцій колекції вченого у цей час була само-

⁷² Грушевський М.С. Спомини. Ч.П / Публ. С.Білоконя // Київ. – 1989. – №8. – С.145.

⁷³ Belk R.W., Wallendorf M., Sherry Jr. J.F., Holbrook M.B. Collecting in a Consumer Culture // Highways and Buyways: Naturalistic Research from the Consumer Behavior Odyssey / Ed. by R.W.Belk. – Provo, 1991. – P.194.

презентація: виставляння на огляд не стільки свого зібрання, скільки власної наукової компетентності, естетичних смаків, соціального статусу, фінансових можливостей і т.д. Недаремно в 1900-х рр. колекція «гуцульщини» та придбані М.Грушевським твори образотворчого мистецтва експонувалися на виставках у Львові, Косові, Коломиї, а сам її власник не втрачав можливості відзначити унікальність речей із власного зібрання⁷⁴. Натомість київський період колекціонування історика, який розпочався наприкінці 1900-х рр., був позбавлений такої публічності. Більше того, він позначився зміною тематичної спрямованості колекції. Якщо гуцульські предмети приваблювали народною автентикою, стихійним відчуттям прекрасного, а їх функціонування у життєвому просторі родини Грушевських підпорядковувалося радше функціям стилізації, то колекція, котра збиралася під дахом київського будинку на вул. Паньківській, була наділена статусом елітарності. Тут зберігалися переважно речі значної мистецької й історичної цінності, що відносилися до сегмента престижних, статусних речей, як-от старовинний український та європейський фарфор, срібло, твори образотворчого мистецтва тощо. Респектабельні й елітарні речі добиралися за власним смаком історика, відповідали його високому соціальному статусу та, на відміну від львівського зібрання, були звернені не назовні, а до самого колекціонера. Тож київський період колекціонування М.Грушевського слід розглядати як пік його колекціонерського захоплення, його найстильніший етап.

У цілому діяльність М.Грушевського як колекціонера – інтегральна частина образу вченого. Формування колекції історика відбувалося на основі його індивідуальної системи цінностей і смаків, але колекціонування М.Грушевського не було замкненим на собі: воно органічно впліталось в канву його дослідницької, науково- та мистецько-організаційної діяльності. Критеріями, за якими вчений відбирав предмети для свого зібрання, були художньо-естетичні властивості, автентичність, давність походження, історична цінність тощо. Більшість зібраних М.Грушевським речей мали українське походження та сприймалися ним як такі, що репрезентують українську культуру в різних її проявах.

⁷⁴ Грушевський М. Гуцульська вистава // *Його ж.* Твори: У 50 т. – Т.1. – С.244; *Його ж.* Друга руська артистична вистава у Львові // ЛНВ. – Т.13. – Кн.10. – Л., 1901. – С.50–54.

The article considers M.Hrushevs'kyi's activity as collector and reveals the main aspects of his collecting practice and interests. The development of historian's collecting concerns from childhood to adulthood is presented. The formation and existence of scholar's universal collection is regarded, including its main thematic directions: archaeological and historical antiquities, works of art, arts and crafts objects as well as objects of people's use.

Keywords: *collecting, collection, Hrushevs'kyi, historical and archaeological antiquities, arts and crafts objects, objects of people's use.*

А.М.Бовгиря*

ОБРАЗА ЧЕСТІ ГЕТЬМАНА У XVIII ст.**

Досліджуються прояви посягання на честь очільника держави в Гетьманщині XVIII ст. Норми щодо таких правопорушень спеціально не регламентувалися, тож кожен окремий випадок вирішувався із застосуванням положень Литовського статуту, імперських правових актів або враховуючи особисту позицію гетьмана. Образа гетьманської честі розглядається в контексті саморепрезентації влади, що ґрунтується на уявленнях про статус правителя, а також з огляду на сприйняття влади й особи гетьмана в тогочасному суспільстві.

Ключові слова: гетьман, честь, сакралізація, монарх, правові норми, уявлення.

У 1712 р. гетьманський посланець Костянтин Генваровський направив до Сенату чолобитну, в якій звинувачував калузького коменданта Петра Зибіна в «ругательстве и безчестии» гетьмана Івана Скоропадського. Ішлося про рішучу відмову коменданта надати посланцеві підводи й фураж для коней. Не допомогла навіть офіційна гетьманська «подорожня», яку П.Зибін розірвав і, жбурнувши під ноги, «бранил гетмана Скоропадского матерно», а К.Генваровському сказав: «Един был гетман – Мазепа, а таких вас гетманов много, я его не слушаю и на подорожную его плюю!»¹. Цей випадок цікавий не стільки сприйняттям колишнього гетьмана його сучасником (та ще й російським військовим чиновником), а передусім фактом образи гетьманської гідності. Численні матеріали про зневажання монаршої честі слугують цінним джерелом для студіювання уявлень про верховну владу та імператора в Гетьманщині XVIII ст.² Аналіз проявів зневаги гетьманського гонору дозволяє реконструювати певні аспекти сприйняття гетьмана, його статусу, владних функцій у тогочасному суспільстві.

Чолобитна-донос К.Генваровського створила службовцям Сенату чимало клопотів. На той час існували усталені правові норми щодо розгляду справ про образу монаршої честі, утім гетьман мав зовсім інший статус – він не був суверенним володарем, однак вивищувався серед решти вельмож і царедворців. У Сенаті спробували скористатися прецедентним правом та звернулися до Генеральної військової канцелярії, архівів Посольського й Малоросійського приказів, аби віднайти, «что в старых и новоуказанных статьях о том написано, также из примерных дел что напред сего за гетманское безчестие кому чинено»³.

* Бовгиря Андрій Маркович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ української історіографії
E-mail: andrzej@ukr.net

** Статтю підготовлено за фінансової підтримки Канадського інституту українських студій Альбертського університету (Едмонтон, Канада)

¹ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.124. – Оп.1 (1712). – №26. – Л.14 об. Тут і далі цитати з джерел наводяться без перекладу.

² Див. докл.: Бовгиря А. «Я вашего царя не знаю..»: українці як фігуранти злочинів про образу честі монарха // Український історичний журнал. – 2008. – №5. – С.87–100.

³ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1712). – №26. – Л.237 об.

Однак нічого суттєвого знайти не вдалося. В одній зі справ 1697 р. фігурував ротмістр Іван Соболев, який говорив «непристойные и плевосеятельные слова» проти І.Мазепи: «Не бывать сему гетману на уряде, на его место будет прислан из Москвы бывший гетман, а в малороссийских городах народ не токмо его гетмана имети, но и имя его гетмана не помянут». За поширення провокаційних чуток ротмістрові присудили смертну кару, котру, за наполяганням гетьмана, було замінено засланням у Казань – на службу в тамтешньому гарнізоні. Аби легітимізувати таку зміну покарання, до справи І.Соболева застосували норму «Уложення» царя Олексія Михайловича 1649 р. про безчестя боярина. Щодо звинуваченого в образі гетьманської честі калузького коменданта, слідство не змогло дійти однозначних висновків. Цей тривалий процес завершився штрафом для П.Зибіна та взяттям його на поруки.

Складність справи з доносом К.Генваровського полягала у правовій невизначеності такої категорії, як «образу гетьмана». У жодному з чинних у Росії юридичних документів про політичні злочини вона не регламентувалася. У Литовському статуті, який, поряд з іншими правовими кодексами, використовували при судочинстві в Гетьманщині, містилися артикули про образу «господарського маєстату» (розд.1, арт.3–5)⁴. У «Правах, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.) широко розписане поняття образи честі верховного володаря – імператора та покарання за нього, утім жодним чином не зауважено про захист честі гетьмана⁵. Лише в конституції Пилипа Орлика (1710 р.) знаходимо пункт про образу гетьманського «гонору», однак суто в контексті обмеження владних повноважень правителя:

«Если бы хто з енералных особ полковников, енералных советников, значного товариства и инных всех войскових урядников над то и самой черни, чи то гонор гетманский дерзнул образити [...] tedy сам ясне велможный гетман приватною своею помстою и владою не меет карати леч на суд войсковый енералный [...] повинен будет задати»⁶.

Зважаючи на особливу увагу авторів цього документа до наведеного аспекту, можна припустити, що в минулому існувало чимало прикладів і прецедентів образи гетьманської честі та покарання за цей злочин. Причому єдиною нормою, яка їх регулювала, були особиста позиція й воля гетьмана. Так, у часи І.Скоропадського триманням на гарматі покарали куземинського сотника В.Павленка – за його злочини, серед яких було й «изнурание чести рейментарской». Згодом гетьман помилував звинуваченого з огляду на його літній вік⁷. Є свідчення, що за образу гетьманської честі для військовиків, котрі

⁴ Див.: Статут Вялікага княства Літоўскага 1566 г. – Мінск, 2003.

⁵ Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743 / Упор. М.Вислобоков. – К., 1997. – С.43–45.

⁶ Договори й постанови / Упор. О.Алфьоров. – К., 2010. – С.67.

⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.51. – Оп.3. – Спр.1142. – Арк.3; Василенко М. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права: XVII–XVIII вв. // Український археографічний збірник. – Т.1. – К., 1926. – С.106–107.

не підлягали гетьманському реґіменту, застосовували «Військовий артикул» (1715 р.), де були норми про порушення субординації й образу честі вищого воєначальника підлеглим. У такому ключі, наприклад, провадилася справа проти ґренадера із Санкт-Петербурґа Онисима Панова – за «бранные слова» на гетьмана Кирила Розумовського⁸.

Статус очільника Гетьманщини XVII–XVIII ст., звичайно, не дорівнював монаршому. Однак функції фактичного керівництва державою, які він здійснював, та авторитет ставили його вище за простого козацького провідника – першого серед рівних у тодішній суспільній ієрархії. Тому й образа його честі, яка хоч і не набула достатньої реґламентації, усе ж виокремлювалася з численних проявів і прикладів замаху на честь представників генеральної старшини, полковників. Це було пов'язане не лише з вимогами субординації, але й з уявленнями про сакральну природу гетьманської влади, дарованої Богом⁹. Підвалини для такого сприйняття гетьманського статусу заклав ще Богдан Хмельницький. З обрядом висвячення на гетьманство, проведеним 27 грудня 1648 р. єрусалимським патріархом Паїсієм, відбулася певна легітимізація статусу гетьмана серед інших коронованих монархів¹⁰. Подальше правління Б.Хмельницького, численні свідчення сучасників¹¹, династичні шлюби¹², спроба започаткування власної династії дають підстави окреслювати межі саморепрезентації та уявлення у суспільстві про його владу. Наступники засновника козацької держави намагалися (не завжди успішно) продовжувати цю традицію. Авторитет очільників Гетьманщини періоду громадянської війни був порівняно низьким і не створював достатньо підстав для їх возвеличення. Утім завершення смуги нестабільності, усталення суспільно-політичного життя в Лівобережній Україні знову вивищили гетьманський статус. Авторитарні прояви в управлінні державою, численні панегірики очільникам, зміни в їхньому побуті свідчать на користь такого твердження.

Звичайно, підвищення статусу гетьмана позначалося на відповідному реагуванні щодо проявів образи його честі – «урон гетманского достоинства», «уничужение рейментарской чести». Останнє формулювання заслуговує на більшу деталізацію. У матеріалах про образу честі гетьмана воно зустрічається найчастіше. Реґіментар у Речі Посполитій XVII–XVIII ст. – це очільник окремої частини війська або заступник гетьмана¹³. В українській державницькій традиції XVII та особливо XVIII ст. ці означення стали синонімічними для

⁸ ЦДАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.14664.

⁹ Плохій С. Божественне право гетьманів: Богдан Хмельницький і проблема легітимності гетьманської влади в Україні // *Mediaevalia Ucrainica: Ментальність та історія ідей.* – Т.ІІІ. – К., 1995. – С.87–89.

¹⁰ Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади. – К., 2014. – С.55.

¹¹ Там само. – С.18–20, 24–26, 53. Див. також лист від 8 березня 1649 р. членів дипломатичної місії Речі Посполитої в Україну, адресований королеві Янові Казимирові: «[...] ми застали Хмельницького, який так значно перемінився [...] що йому вже не йдеться про козацтво, тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього» (опубл.: Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 / Упор. Ю.Мицик. – Т.І. – К., 2012. – С.204).

¹² Дашкевич Я. Клан Хмельницького: легенда чи дійсність // Родовід. – 1992. – №4. – С.51–57.

¹³ Korzop T. Dzieje wojen i wojskowości w Polsce. – Т.І. – Lwów; Kraków; Warszawa, 1923. – С.375–376.

титулування гетьмана й широко вживалися в таких поєднаннях, як «регіментар сей України»¹⁴, «власть рейментарская», «честь рейментарская», «под региментом» (під гетьманським управлінням) тощо. Очевидно, використання подібного титулування поряд із традиційним «гетьман» мало на меті виокремити особливий статус правителя у середовищі імперських чиновників і підвищити його авторитет серед козаків та простолюду.

Для XVII ст. поки що не вдалося виявити прямих свідчень замахів на гетьманську честь. Можливо, такі прояви особливо не фіксувалися, або їм не надавали виняткового значення, зважаючи на складні реалії внутрішніх конфліктів і зовнішньої експансії. Утім уже з XVIII ст. у судових справах фіксуються випадки процесів проти священників за пропуск гетьманського імені під час церковних служб¹⁵, поряд із численними звинуваченнями в аналогічних діях стосовно монарших імен і титулів. Звичайно, у сприйнятті тогочасного права ступінь провини ієреїв в обох випадках був різним. Однак сам факт порушення подібних справ проти священнослужителів, так само, як і проти канцеляриста, який образив честь гетьмана, неправильно звернувшись до нього¹⁶, або ж того, хто зневажливо поставився до універсалу¹⁷, свідчить про відповідну форму гетьманської саморепрезентації.

Один із фактів «урона чести рейментарской» зафіксовано з початком XVIII ст., у період правління І.Мазепи. Його як прецедент наведено у згаданій вище справі К.Генваровського 1712 р. Ідеться про стародубського жителя Михайла Орлова, котрий звинувачував гетьмана в «расточительстве» за те, що той накупив своєму племінникові А.Войнаровському маєтностей. До того ж він називав І.Мазепу «ізмєнником»¹⁸. Звинувачення у зраді – дуже серйозний політичний злочин, утім цю справу було виокремлено в 1712 р. саме через образу гетьманської честі. Таким самим чином інтерпретувалися всі доноси проти І.Мазепи до 1708 р., включно з відомою справою І.Іскри й В.Кочубея. Окрім покарання за неправдивий і недоведений донос, їх авторам закидали образу гетьманської честі. І.Мазепа діяв зі звинуваченими на свій розсуд. Так, М.Орлова було засуджено до страти, але за клопотанням гетьмана вирок замінили засланням в Архангельськ.

Подібний до справи К.Генваровського випадок стався 1704 р. з посланцем І.Мазепи Михайлом Волошанином. У Севську йому відмовили у заміні коней, завдавши словесних образ самому посланцеві та гетьманові. Звинуваченого у замаху на честь засудили до заслання «на вечное житие» разом із дружиною та

¹⁴ Гуржій О. Гетьман Іван Скоропадський. – К., 2004. – С.266.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – №2567. – Арк.1–4.

¹⁶ РГАДА. – Ф.248. – Оп.3. – Кн.111. – Л.943–955. У 1717 р. гетьман І.Скоропадський подав скаргу проти дяка Івана Овінова, котрий неправильно написав гетьманський титул («не так то надлежит по обыкновению чести его»).

¹⁷ Інцидент трапився 1719 р. в м. Носівка Київського полку на виборах місцевого сотника. Справа дійшла до відкритої сутички між претендентами на цей уряд. В одного з них – протеже гетьмана І.Скоропадського Тимофія Билини, його опонент – представник носівської громади Антон Ястржембський, вихопив із рук і потоптав гетьманський універсал – «на уничтожение чести рейментарской» (див.: *Барвинский В.* Выборы сотника в м. Носовке // Сборник Харьковского историко-филологического общества. – Т.18. – X., 1909. – С.398–403).

¹⁸ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1712). – №26. – Л.18 об.

дітьми. Утім І.Мазепа пробачив севського коменданта, змусивши свого гінця з ним помиритися¹⁹.

На період І.Скоропадського припадає найбільша кількість випадків образи гетьманської честі. У сприйнятті багатьох сучасників він був слабким і «несправжнім» правителем, тінню свого попередника – І.Мазепи. Невдовзі після здобуття уряду гетьманша Анастасія Скоропадська навіть говорила: «Мы и гетманству сему не рады. Мазепа живой еще гетман и никто не силен взять у него булаву и гетманства лишить»²⁰. Неприйняття І.Скоропадського пов'язувалося також із двовладдям у Гетьманщині, адже гетьман не був самостійним у своїх рішеннях, оскільки при ньому перебував російський резидент, а згодом ще й було запроваджено Малоросійську колегію. Тож гетьман, у свідомості мешканців автономії, ніс відповідальність за дії російської адміністрації та приймав на себе значну долю негативу, пов'язаного з реакцією населення на свавілля царських урядовців.

Надзвичайно показовими у цьому контексті стали зафіксовані в 1715 р. висловлювання слуги чернігівського полковника Павла Полуботка Федора Стичинського, де І.Скоропадський протиставлявся своєму попередникові та наступникові. Після церковної служби з нагоди чергової річниці перемоги під Полтавою й виголошення анафема І.Мазепі сосницький житель Данило Сергієнко поцікавився у Ф.Стичинського про причину відсутності його на цьому заході, на що той відповів:

«Чему ти радовался и праздновал? Не Мазепа проклятый Иуда, а нынешний гетман (тобто І.Скоропадський – А.Б.) проклятый Иуда, что не стоит за Украину, что москали ее разоряют, а как будет черниговский полковник (П.Полуботок – А.Б.) гетманом, не так будет за Украину и не будут оную москали разорять и ныне всею Украиною надеяние имеем, чтоб он гетманом был».

Потім Ф.Стичинський сповістив своєму співрозмовникові про те, що він чув від інших людей:

«Нинешний гетман человек смирной, за Украину стоять не умеет, кто нападет, то все дерут. Коли б уже дождался, когда гетманом будет полковник (чернігівський – А.Б.). Он за Украину стоял би и москалям ее разорять не давал. Ваш полковник еще не гетман, однако без его приказа москали в полку ваше ничего не берут»²¹.

Подальша доля Ф.Стичинського була трагічною. Два роки у Глухові тривало слідство у справі «о говорених им Стичинским про гетмана Скоропадского и про великороссийских людей непристойных речах». Для продовження розслідування підсудного відправили до Москви. Утім дорогою він помер від паралічу²².

¹⁹ Там же. – Оп.1 (1704). – №32. – Л.1–7.

²⁰ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. – Т.1: Полк Стародубовский. – К., 1889. – С.37.

²¹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1715). – №36. – Л.1–18.

²² Там же. – Оп.1 (1717). – №8. – Л.3.

Окрім свавілля російських урядовців, мешканців Гетьманщини, особливо представників управлінської верстви, непокоїло також засилля іноземців – вихідців із Балкан – у полково-сотенних адміністраціях. Користуючись покровительством царського уряду, який прагнув створити протипагу місцевій еліті, представники сербських, грецьких, волоських родин (Милорадовичі, Афондики, Кантакузини, Капністи) обіймали численні керівні посади, що провокувало конфлікти.

Один із таких епізодів 1718 р. має стосунок і до нашої теми. Ідеться про чутки з приводу нібито близької перспективи усунення І.Скоропадського з гетьманства й передачу булави грекові-фанаріотів А.Кантакузину²³. У справу був змушений втрутитися сам гетьман, котрий перебував на той час у Москві. За його наказом над ініціаторами поголосу відбулося слідство («соплетателей между народом малороссийским лщєнія, безсовестных пліоток и рождающий бунтовскій початок соблазн [...] о пронесеніи на зверхнейшую власть и о иных особах плутнях и уничижанія») ²⁴. У цій справі проявилися два обвинувачувальних аспекти – «бунт» і «уничиження чести рейментарской». Примітно, що гетьманська влада означалася як «зверхнейшая». Серед декількох фігурантів опинився іркліївський сотник Слоууй Сербин, якому інкримінувалися такі слова: «Ну, миленькие, помятайте тое, же после сего вашей козацкой власти не будет, а тилко все врядники иноземци будут, а нас тут прислано постерегать вас, чтобы вы, миленькие, не изменили» ²⁵. Інший обвинувачений – слуга гадяцького полковника Михайла Милорадовича Григорій Волошин – нібито говорив міщанинові з Гадяча Іванові Ставицькому про те, що генерал А.Кантакузин невдовзі стане гетьманом, його власного пана (тобто М.Милорадовича) поставлять полковником ще й над слобідськими полками, натомість І.Скоропадського відправлять у монастир. На що І.Ставицький закликав співрозмовника не ображати гетьмана та стверджував, що не пам'ятає жодного реїментаря, постриженого у ченці. Колишній ковалівський сотник (1713–1716 рр.) Афанасій Волошин (Кицеш), відомий ще завдяки конфлікту з генеральним суддею Іваном Чарнишем²⁶, у цій справі фігурував як обвинувачений в «обелзі (оббріхуванні) и уничиженіи чести рейментарской» Він, зокрема, говорив гадяцькому протопопові Симеонові про те, що полковник М.Милорадович такою в Москві користується «милістю від государя», якої, мовляв, і сам гетьман не має. На що його візаві нібито заперечував, що кожен має честь і милість за своїм статусом: «ясновельможный – гетманскую, полковник – полковничью»²⁷. Цікаво, що самі по собі чутки про можливе чернецтво І.Скоропадського не були чимось екстраординарним. Скажімо, 1719 р. у Стародубі фіксували розмови про таку перспективу: «Ясновельможный гетманство сдает Толстому – зятю своему а сам идет в чернци. Бо за слабости здорovia не может на коня сесть»²⁸.

²³ *Модзалевский В.* Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии // Киевская старина. – 1904. – №6. – С.451–464.

²⁴ Там же. – С.458.

²⁵ Там же. – С.459.

²⁶ *Кривошея В.* Козацька старшина Гетьманщини: Енциклопедія. – К., 2010. – С.402.

²⁷ *Модзалевский В.* Слухи о назначении Кантакузина гетманом Малороссии. – С.463.

²⁸ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1760. – Л.1100.

Гетьман І.Скоропадський, попри безумовну лояльність до царя, часто ставав об'єктом уваги донощиків, чії дії зазвичай трактувалися як злочин лже-доносительства та образа честі регіментаря. В одному з таких доносів ішлося про зносини гетьмана з П.Орликом, а також про його намір «погубити» розквартировані в Гетьманщині російські полки. І.Скоропадський нібито говорив: «Досталось бы им, что и нам в Батурине»²⁹. Згідно з іншим документом, складеним відомим донощиком Данилом Забілою, який за неодноразові такі свої дії навіть відбував покарання на Соловках³⁰, І.Скоропадський «укоритилно говорив о Москве и государе, а государев указ, присланный с Воронежа, уничтожил». Також він звинувачував гетьмана у схильності до протекції колишнім прихильникам І.Мазепи³¹.

Утім найбільший відкритий конфлікт зі своїм підлеглим, перебіг якого неабияк принижував честь і гідність гетьмана, розгорівся в 1715–1722 рр. Ідеться про справу з новгородським сотником, колишнім протопопом Федором Лісовським³². Останній, користуючись прихильністю Петра І, чинив відверте свавілля щодо мешканців протопопії та сотнян³³, ігнорував накази полковника й універсали гетьмана, писав доноси на І.Скоропадського, привселюдно ганив його, виявляючи цілковиту зневагу до гетьманської влади³⁴. Апогеєм конфлікту стала суперечка між сотником і гетьманом, під час якої другий навіть намагався вдарити першого тростиною, а той у відповідь відштовхнув регіментаря та спробував відібрати в нього його «зброю». Невідомо, чим би скінчилася ця суперечка, якби на допомогу гетьманові не прийшли його слуги³⁵. Не маючи сил упоратися зі своїм бунтівним підданим, І.Скоропадський писав Петрові І, указуючи на численні випадки «безчестія Лісовским ево гетманской фамилии», «поношенія безчесными словами» та просячи покарати того. Утім імператор, реагуючи на гетьманське послання, лише посадив сотника на один місяць «під караул», залишивши його на своєму уряді³⁶.

Конфлікт І.Скоропадського зі сотником Ф.Лісовським був наслідком послаблення гетьманської влади в результаті інкорпораційної політики московського уряду, яка призвела до урізання повноважень і владних функцій очільника автономії. Це не могло позначитися на сприйнятті самого статусу гетьмана як владного символу. Тож суперечки, подібні до згаданого конфлікту, що зачіпали гетьманську честь, були непоодинокими, хоча й не набували відтоді такої публічності та гостроти. Скажімо, один із відомих випадків стався 1716 р., коли новомлинський сотник Григорій Шишкевич, сварячись із мешканцем села

²⁹ Там же. – Ф.124. – Оп.1 (1714). – Д.14. – Л.5 об.

³⁰ Бовгиря А. Доноси у суспільно-політичному житті Гетьманщини XVII–XVIII ст. // Український історичний журнал. – 2013 – №1. – С.67–79.

³¹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1712). – Д.10. – Л.10.

³² Див. докл.: Горобець В. Сила та безсилля гетьманської влади в після-полтавську добу: гетьман Скоропадський vs сотник Лісовський, 1715–1722 // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип.14. – К., 2014. – С.138–161.

³³ Лише справа з описом таких дій Ф.Лісовського у часи, коли він очолював Гадяцьку протопопію та його конфлікт із місцевим полковником Іваном Чарнишем нараховує понад 800 арк. (див.: РГАДА. – Ф.248. – Оп.39. – Кн.1745).

³⁴ Горобець В. Сила та безсилля гетьманської влади в після-полтавську добу... – С.159.

³⁵ Там само. – С.160.

³⁶ РГАДА. – Ф.248. – Оп.39. – Кн.1745. – Л.250.

Кнути своєї сотні козаком Пилипом Гахою, образливо висловився проти гетьмана: «Чому ти, скурвий син, псяча борода, не буваєш у мене, бунту не престерегаєшь?!». Той відповів, що вже старий, але його син справно служить, а він уже з десяток сотників перебув і сімох гетьманів знав. Урядник у відповідь на таке зухвальство пригрозив побити П.Гаху киями. Останній апелював до гетьмана: «Есть у нас зверхнейшая власть гетмана, то ми ей и будем уклоняться». Після цього сотник і вимовив крамольні слова супроти ясновельможного:

«Не оборонить од мене тебе гетман, скурвий син. Ось ему дуля! Не з его ласки сотництво имею, а с ласки светлейшого князя (тобто О.Меншикова – А.Б.). Нехай же гетман то знает, же своих крвних судією енералним, другого полковником Лубенским [зробив], а у моего хлопца больше розуму, анеж у них»³⁷.

Образа сотником гетьманської честі стала каталізатором судового процесу проти нього за численні зловживання на сотницькому уряді. Утім ця справа так і не матиме реальних наслідків для обвинувачуваного, що зайвий раз демонструвало слабкість авторитету влади гетьмана у старшинському середовищі та його неспроможність захистити «рейментарський гонор»³⁸.

Про таке свідчить, зокрема, і донос козака Лубенського полку Івана Кушніра на полкового обозного Павла Мартоса. Останній за присутності полчан лаяв гетьмана, котрий, за його словами, «отпустил череву як москаль». А ще, тримаючи в руках гетьманський універсал, говорив: «Я плюю на государя и на гетмана»³⁹. Однак цей донос став причиною розслідування проти полкового обозного аж ніяк не за образу честі гетьмана, а через ті його висловлювання, що зачіпали монаршу гідність.

Для періоду гетьманування Данила Апостола поки що вдалося виявити лише один зафіксований випадок замаху на гетьманську честь. Можливо, причина полягає у браку доступних джерел. Однак, цілком імовірно, загальна кількість таких справ була справді меншою порівняно з правлінням попередника, оскільки змінилося саме ставлення до гетьманського статусу. Після тривалого періоду безгетьманства, що позначилося продовженням тенденції применшення традиційних прав і вольностей тодішньої еліти, її представники воліли бачити в реїментареві заступника, а не опонента. До того ж сам Д.Апостол діяв у дещо сприятливіших умовах, аніж його попередник, і спромігся досягти більшого утвердження свого становища, принаймні в Гетьманщині. Показово, що 1728 р. він видав універсал, яким заборонялося подавати скарги імператорові в обхід гетьмана. Очільник автономії провадив подвійний курс: з одного боку – вірнопідданство російському престолу, з іншого – дії правителя-автономіста на зміцнення й розбудову Гетьманщини⁴⁰.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.51. – Оп.3. – Спр.164. – Арк.5.

³⁸ Див. докл.: *Горобець В.* «Образа гонору царя і гетьмана» чи боротьба за владу на сотенному рівні: справа новомлинського сотника Григорія Шишкевича (1708–1722–1732) // Соцїум: Альманах соціальної історії. – Вип.11/12. – К., 2015. – С.210–254.

³⁹ РГАДА. – Ф.124. – Оп.1 (1718). – Д.47. – Л.29–30.

⁴⁰ *Пришляк В.* Соціальна еліта за гетьманування Данила Апостола // Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура. – К., 2014. – С.175.

Фігурантом цього єдиного зафіксованого факту образи гідності Д.Апостола, за іронією долі, став уже згадуваний вище К.Генваровський – посланець І.Скоропадського, котрий позивався за образу честі свого патрона в 1712 р. Однак 1731 р. його самого звинуватили у злочині проти гетьманського «гонору». Тепер він перебував уже у вищому статусі – крелевецького сотника (обійняв цей уряд у 1715 р.). Через скарги стосовно зловживань, подані отаманом Крелевецької сотні Іллею Камінським, гетьман наказав К.Генваровському негайно прибути до Глухова для з'ясування всіх обставин справи. Читаючи гетьманського листа сотник нібито промовив: «Что гетман всяческих плутов слушает! А он и сам изменник и был в измене, а ныне пожалован в гетьманы, а я служу в верности ея императорскому величеству, и сотничество своей кровью заслужил, а он хочет меня отставить от сотничества»⁴¹. Висловлювання К.Генваровського на адресу правителя – доволі типові для справ про образу гетьманської честі. Утім увагу привертає процедура розслідування. До матеріалів слідства залучено «малороссийские права», зокрема Литовський статут як їх складову. Але найголовніше: до словесного вчинку крелевецького сотника – образи честі гетьмана, було застосовано статуту норму про завдання шкоди господарському маєстатові. Таким чином статус гетьмана тут прирівнювався до статусу великого князя. К.Генваровському у цій справі, утім, удалося уникнути покарання, натомість його зазнав І.Камінський – за неправдивий донос і наклеп⁴².

Справи про образу, де фігурував гетьманський статус останнього його носія – Кирила Розумовського, слід відділяти від загальної маси справ про образу честі представника родини імператорського фаворита⁴³. Зважаючи на несподіване вивищення Розумовських пересічні мешканці Гетьманщини жваво цікавилися подробицями їхнього життя та пліткували про зв'язки імператриці з Олексієм Розумовським, про їхніх спільних дітей тощо. Водночас спроби поширення таких чуток, які зачіпали передусім монаршу честь, суворо переслідувалися й перебували у віданні Таємної канцелярії. Натомість поодинокі випадки образи Кирила Розумовського як гетьмана розглядав він сам, або ж Генеральна військова канцелярія чи Генеральний суд. Суть таких справ зводилася в основному до виявів невдоволення карколомною кар'єрою правителя, котрий завдяки протекції імператриці піднявся з низів й несправедливо отримав булаву. Особливе становище Розумовських при дворі, попри його очевидну користь для Гетьманщини, не могло не викликати невдоволення передусім серед «старої еліти». Саме так трактував новий статус Розумовського її представник – миргородський полковник Василь Капніст, який стверджував, що «желаніе мое быть гетманом не сбылось, ибо обрали гетманом К.Г.Розумовского не по его должности»⁴⁴.

Традиційними формами образи гетьманської честі залишалася зневага до універсалів і розпоряджень правителя. Характерний приклад: справа відставного

⁴¹ РГАДА. – Ф.248. – Оп.29. – Кн.1793. – Л.361.

⁴² Там же. – Л.377.

⁴³ Бовгиря А. «Наш Розумовский с вашей государиней живет»: фаворитизм в суспільній свідомості мешканців Гетьманщини XVIII ст. // Повсякдення ранньомодерної України. – Т.2: Світ речей і повсякденних уявлень. – К., 2013. – С.229–239.

⁴⁴ РГАДА. – Ф.248. – Оп.13. – Д.793. – Л.58.

капітана Молдавського гусарського полку Йосифа Танського, у 1763 р. звинуваченого в «порицании гетмана» через ігнорування його ордера та заяви про те, що останній йому «не указ», і нікого, окрім Сенату, він слухатися не буде⁴⁵.

Утім серед головних аспектів подібної категорії злочинів було сприйняття гетьмана як простолюдина. Так, у 1754 р. за відповідним гетьманським поданням розглядалася справа переяславського полкового осавула Михайла Лукашевича, котрий у розмові з іншим полковим осавулом Яковом Пилипенком натякнув на нешляхетське походження К.Розумовського. М.Лукашевич шість місяців провів у в'язниці та згодом, за розпорядженням гетьмана, був відпущений із-під варти з нагоди народження спадкоємця престолу Павла Петровича⁴⁶. Додатковим покаранням йому став штраф, позбавлення уряду й підписка утримуватися на майбутнє від таких «непристойных слов». Згідно з матеріалами слідства, вирок М.Лукашевичу за «предерзновенные слова» було ухвалено й подано на розгляд гетьманові відповідно до «прав і указів». Складно сказати, що тут малося на увазі. В юридичній збірці «Права, за якими судиться малоросійський народ», містився артикул «Кто кого опорочит, что он не шляхтич и не воинского званія человек». Згідно з ним, відповідач мав сплатити штраф, якщо все ж з'ясується, що позивач – воїнського звання та належить до шляхетства⁴⁷. Хоч «Права...» так і не було запроваджено офіційно, але їх норми, очевидно, усе ж використовувалися на практиці.

Матеріали про образу честі гетьмана є важливим інструментом для реконструкції суспільних уявлень про владу та, водночас, для розуміння процесів її саморепрезентації. Правителі Гетьманщини XVIII ст. мислили себе керівниками окремішньої території, населеної людьми «гетьманського регіменту». Статус володаря над землею й підданими вимагав наслідування певних установлених норм і традицій, серед яких були дії, спрямовані на захист авторитету правителя – гетьманської честі. Змістове наповнення сюжетів про її зневагу дозволяє виокремити стереотипи, що ними характеризувалося правління кожного з гетьманів, а також загальні уявлення про конфлікт владних інтересів очільників Гетьманщини та імперського центру.

⁴⁵ ЦДІАК України. – Ф.63. – Стр.69. – Арк.3.

⁴⁶ Ал. Андр. Из дел об оскорблении гетманской чести // Киевская старина. – 1884. – №12. – С.731–732.

⁴⁷ Права, за якими судиться малоросійський народ. – С.393.

The manifestations of insulting the ruler's honor in the 18 century Hetmanate are studied. Such offenses were not specifically regulated. Thus, each individual case decided using rules of "Lithuanian Statute", imperial acts or personal positions of Hetman. Offense Hetman honor is considered in the context of authority self-representation which based on the concept of Hetman status and in the context of perceptions of power and person of Hetman in contemporary society.

Keywords: *Hetman, honor, sacralisation, monarch, law regulations, representation.*

А.О.РУККАС *

УКРАЇНСЬКІ ЕМІГРАНТИ В ПОЛЬСЬКИХ ШКОЛАХ ПІДХОРОНЖИХ (1926–1939 рр.)

Перебуваючи в еміграції, лідери Української Народної Республіки в міжвоєнний період за підтримки поляків провадили активну діяльність, спрямовану на визволення України. Важливе місце у цьому контексті відводилося підготовці офіцерських кадрів для майбутньої армії УНР, для чого до польських середніх військових навчальних закладів (шкіл підхорунжих) направлялись українські юнаки, котрі належали до унерівського табору еміграції. На основі раніше невідомих документів польської розвідки та військового міністерства еміграційного уряду УНР, що нині зберігаються у Центральному військовому архіві Республіки Польща, у статті висвітлено особливості пошуку та відбору кандидатів, механізм їх зарахування на навчання, з'ясовано кількість та імена українських курсантів.

Ключові слова: Армія УНР, уряд УНР в екзилі, офіцерська школа, польська армія.

Наприкінці листопада 1920 р., зазнавши поразки у війні з більшовиками, Армія Української Народної Республіки (УНР) під проводом свого верховного головнокомандувача головного отамана С.Петлюри перейшла на територію окупованої поляками Східної Галичини. На західному березі р. Збруч українських вояків роззброїли та відправили до спеціальних таборів для інтернованих, котрі розміщувалися здебільшого у західних районах Польщі. За «таборними дротами» Армія УНР продовжила своє існування до літа 1924 р., коли її було офіційно демобілізовано, а особовий склад відправлено в безтермінову відпустку, що мала б тривати до початку нової війни за визволення України з-під влади Кремля. Опинившись на чужині, політичні та військові керівники УНР докладали чимало зусиль для пришвидшення цього вирішального моменту, до якого вони ретельно готувалися. Ця робота набула конкретних і практичних форм після того, як у Польщі до влади у травні 1926 р. прийшов маршал Ю.Пілсудський, головний натхненник польсько-українського військового союзу 1920 р. Саме за його підтримки у Варшаві почав функціонувати законспірований штаб міністра військових справ УНР, що став центром військової активності української еміграції. Одним із головних напрямів його діяльності була підготовка офіцерських кадрів, зокрема шляхом направлення українських юнаків до польських військових навчальних закладів.

Сьогодні взаємини української еміграції унерівського табору з владними структурами міжвоєнної Польщі є об'єктом наукового інтересу певного кола як вітчизняних¹,

* Руккас Андрій Олегович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка
E-mail: rukao@voliacable.com

¹ Срібняк І. Обеззброєна, але нескорена: Інтернована Армія УНР у таборах Польщі і Румунії (1921–1924 рр.). – К.; Філадельфія, 1997; Сідак В.С., Вронська Т.В. Спецслужба держави без

так і польських істориків², однак військові аспекти проблеми вивчено ще явно недостатньо. Фактично єдиною монографічною розробкою на цю тему залишається невелика за обсягом праця, що вийшла друком 2000 р.³ Говорячи ж про перебування українців у стінах польських військових навчальних закладів, можемо вказати лише на дві статті власного авторства, які були, щоправда, присвячені вищим студіям⁴. Запропонований текст є продовженням раніше розпочатих досліджень, цього разу – у сфері середньої військової освіти. Джерельною базою стали документи розвідувального 2-го відділу польського генерального (головного) штабу («двуйка»), а також штабу міністра військових справ УНР в екзилі, які нині зберігаються у Центральному військовому архіві Республіки Польща. Переважна більшість матеріалів уперше вводиться до наукового обігу. Метою статті стало з'ясування особливостей пошуку й відбору кандидатів, механізму їх прийому до польських офіцерських шкіл, визначення кількісних та якісних показників, загальної ефективності такого способу підготовки командних кадрів для відродження Армії УНР.

Від 1922 р., після демобілізації та переходу збройних сил Польщі на штатні й організаційну структуру мирного часу, система підготовки кадрових офіцерів виглядала наступним чином. Кожен, хто бажав ним стати, мав спочатку пройти обов'язковий річний курс у школі підхорунжих піхоти, який давав єдиний загальновійськовий початковий теоретичний і практичний вишкіл, а також право на подальший вступ до офіцерської школи певного роду військ⁵. Навчання в піхотній, кавалерійській, артилерійській та авіаційній офіцерських школах тривало два, в інженерній і флотській – три, у санітарній – п'ять років. У 1926 р. школу підхорунжих піхоти ліквідували як окремий заклад, перетворивши її на «шкільний курс підхорунжих» у рамках офіцерської піхотної школи. Його успішне проходження було необхідною передумовою для продовження навчання за фахом і здобуття офіцерських погонів. У 1928 р. всі офіцерські школи було перейменовано на школи підхорунжих відповідних

території: люди, події, факти. – К., 2003; *Комар В.* Концепція прометеїзму в політиці Польщі (1921–1939 рр.). – Івано-Франківськ, 2011; *Давидюк Р.* З поляками за Україну: Наддніпрянська еміграція в суспільно-політичному житті міжвоєнної Волині. – Рівне, 2014.

² *Bruski J.J.* Petlurowcy: Centrum Państwowe Ukrainńskiej Republiki Ludowej na wychodźstwie (1919–1924). – Kraków, 2004; *Idem.* Między prometeizmem a Realpolitik: II Rzeczpospolita wobec Ukrainy Sowieckiej 1921–1926. – Kraków, 2010; *Potocki R.* Idea restytucji Ukrainńskiej Republiki Ludowej (1920–1939). – Lublin, 1999; *Idem.* Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939. – Lublin, 2003; *Wiszka E.* Emigracja ukraińska w Polsce 1920–1939. – Toruń, 2004; *Krotofil M.* Українці в Wojsku Polskim w okresie międzywojennym // *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w siłach zbrojnych Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1939* / Red. Z.Karpus, W.Rezmer. – Toruń, 2001. – S.123–152; *Idem.* Oficerowie kontraktowi Wojska Polskiego w okresie międzywojennym // *Biuletyn Ukrainoznawczy.* – 1999. – №5. – S.21–32.

³ *Колянчук О.* Українська військова еміграція у Польщі, 1920–1939. – Л., 2000.

⁴ *Руккас А.О.* Українські старшини в польській Вищій військовій школі // *Вісник Прикарпатського університету.* – Вип.23/24. – Івано-Франківськ, 2013. – С.96–106; *Його ж.* Підготовка офіцерів армії УНР у польській Вищій військовій школі (1931–1939) // *Історія слов'янських народів: актуальні проблеми дослідження.* – Вип.6: Слов'янські народи в Другій світовій війні. – К., 2000. – С.78–83.

⁵ *Cieplewicz M.* Wojsko Polskie w latach 1921–1926: Organizacja, wyposażenie, wyszkolenie. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1998. – S.72–73.

родів військ, а обов'язковий «шкільний курс підхорунжих» одержав назву «унітарного курсу школи підхорунжих піхоти»⁶.

В офіцерських школах/школах підхорунжих могли навчатися юнаки, котрі мали повну середню освіту, вік до 22 років і бездоганну репутацію, офіційно підтверджену органом адміністративної влади за місцем їхнього проживання. Головне завдання цих закладів полягало в тому, аби практично підготувати своїх випускників до посади командира взводу. До цього адаптувалися й теоретичні знання. Поряд із суто військовими значну роль відігравали дисципліни загальноосвітні – як природничого, так і гуманітарного характеру. У школах технічного профілю перевагу, зі зрозумілих причин, віддавали точним наукам. Загалом у вихованні майбутнього офіцера багато уваги зверталось на всебічний розвиток його особистості. Важливою частиною освітнього процесу були практичні стажування в полках, які впродовж трьох років тривали сумарно від семи до восьми місяців. Їх метою було ознайомити підхорунжих із реальним життям у частинах, прищепити та розвинути командні, інструкторські та виховні вміння й навички, підготувати до безпосередньої праці на своїй першій офіцерській посаді⁷.

Першими серед політичних емігрантів до польських військових навчальних закладів було прийнято грузинів. У березні 1921 р. після поразки у війні проти радянської Росії рештки армії Грузинської Демократичної Республіки (ГДР) відступили на територію Туреччини, де опинилися в украй скрутному становищі. Аби врятувати вояків від злиднів і зберегти ядро збройних сил, необхідних для продовження визвольної боротьби, представники грузинського уряду намагалися долучити своїх людей до різних іноземних армій. Передусім вони переймалися долею молодих патріотів, юнкерів військового училища, які відзначилися при обороні Тбілісі. З їх числа спочатку вдалося направити 5 осіб до знаної французької військової школи Сен-Сір, а потім ще 13 – до грецького військового училища евелпідів («носіїв великих надій»)⁸. Найбільшу гостинність до грузинів виявила Польща, яка впродовж 1921–1922 рр. розмістила у себе 42 офіцери та 48 юнкерів⁹, зокрема й тих, хто вчився у Греції, оскільки через політичні події у цій країні вони були змушені припинити свої студії. Для проходження початкової підготовки поляки відправили юнкерів до школи підхорунжих піхоти, а молодших офіцерів – на прискорений курс у школу підофіцерів в м. Бидгощ, де з них було сформовано окрему навчальну групу. Згодом їх усіх розподілили по офіцерських школах різних родів військ, після завершення яких упродовж 1924–1927 рр. поступово зарахували на службу за контрактом до польської армії¹⁰.

⁶ Dziennik Rozkazów Ministerstwa Spraw Wojskowych. – 1928. – 09.VIII. – №22. – Poz.249.

⁷ *Stawecki P.* Wojsko Marszałka Józefa Piłsudskiego (12.V.1926 – 12.V.1935). – Warszawa, 2004. – S.115–116.

⁸ მათიკაშვილი ბ., კვალიაშვილი მ. ოუზკრუბი. – თბილისი, 1990. – გ.30 [*Матікашвілі Н., Кваліашвілі М.* Юнкеребі. – Тбілісі, 1990. – С.30 (груз. мовою)].

⁹ Współdziałanie rządu polskiego z emigracyjnymi organizacjami antyradzieckimi w latach 1918–1938 / Zebr. i opr. S.Wroński // *Studia i materiały z dziejów stosunków polsko-radzieckich.* – Т.III. – Warszawa, 1968. – S.271.

¹⁰ Без попереднього навчання до польської армії на контрактну службу було прийнято 5 грузинських генералів і 8 старших офіцерів.

Рішення про прийом грузинських вояків ухвалював тогочасний військовий міністр генерал К.Соснковський. Він діяв відповідно до вказівок свого «патрона» – очільника Польської держави маршала Ю.Пілсудського, котрий був палким прихильником та ідейним натхненником концепції федералізму у східній політиці II Речіпосполитої, що передбачала вирішення двоєдиного питання: послаблення Росії, яка априорі загрожувала польській державності, і залучення до реалізації цієї мети народів, що разом із поляками відчували небезпеку з боку російського гегемонізму. Фактично, Ю.Пілсудський прагнув до національного розчленування більшовицької Росії та створення під егідою Польщі блоку союзних (інакше кажучи – залежних) держав-сателітів на просторах між Балтійським і Чорним морями. Завдяки цій буферній зоні Росію було б відсунуто далеко на схід, а Польща ставала регіональним лідером в усій Східній Європі. Із цього приводу Ю.Пілсудський заявляв: «Ми повинні бути господарями не лише у себе вдома, а й у всій державі царя»¹¹. На його тверде переконання, Польща мала підтримувати прагнення до незалежності пригнічених Москвою народів, узяти їх під свою опіку, об'єднати у спільний фронт боротьби проти імперської експансії Росії, байдуже якої – «білої» чи «червоної». Власне в такому контексті й слід розглядати появу грузинів спочатку у стінах польських військових навчальних закладів, а згодом і на контрактній службі у збройних силах II Речіпосполитої. Саме ці люди, вишколені та підготовлені поляками, у слушний момент повинні були очолити нову грузинську армію.

Необхідно наголосити, що на позитивне вирішення справи з наданням притулку грузинським офіцерам та юнкерам впливали не тільки геополітичні чи ідеологічні міркування, але й чинники морально-етичного характеру. У 1917–1918 рр. тогочасний уряд Грузії прихильно поставився до польських військових відділів, що формувалися на його території з колишніх вояків російських частин Кавказького фронту, допомагав їм у міру власних невеликих можливостей. Обсяг цієї допомоги, за приблизними оцінками, становив кільканадцять мільйонів франків. До того ж ніхто від імені влади ГДР жодних рахунків полякам не виставляв¹². На початку 1920-х рр. надійшла черга Польщі сплатити цей борг, прийнявши у себе грузинських вигнанців.

Лідери еміграції УНР теж прагнули піти шляхом грузинів і прилаштувати в польську армію інтернованих українських вояків. У 1921 р. їм удалося добитися прийому на допоміжну службу кількох тисяч старшин і козаків, які за скромну платню виконували різноманітні господарські функції, зокрема доглядали за кіньми, прибирали в казармах і стайнях тощо. Однак уже наступного року в Польщі змінилися ситуація. Прихильний до уенерівців Ю.Пілсудський на якийсь час усунувся від активного політичного життя, натомість до влади прийшли правоконсервативні та правоцентристські сили, негативно налаштовані до української справи. В умовах економічної кризи та зростаючого безробіття влада пішла на згортання допоміжної служби українців при польських

¹¹ *Pilsudski J. Pisma zbiorowe: Uzupełnienia.* – Т.І. – Warszawa, 1992. – S.129–130.

¹² List szefa Oddziału II Sztabu Generalnego do p. ministra spraw wojskowych, №2430/II Inf.O., 7.V.1926 r. // Centralne Archiwum Wojskowe (далі – CAW). – Zespół «Oddział II Sztabu Generalnego/Głównego» (далі – O II SG). – Sygn. arch. I.303.4.546 [karty niepaginowane].

військових частинах¹³. Паралельно відбувався й процес ліквідації таборів для інтернованих вояків Армії УНР, останній з яких було закрито влітку 1924 р.

У травні 1926 р. в Польщі відбувся державний переворот, унаслідок якого до влади повернувся маршал Ю.Пілсудський, котрий, ставши фактичним диктатором країни, посів крісло військового міністра. Зміни надихнули лідерів УНР знову заговорити про навчання та службу українців у Війську польському. 4 серпня 1926 р. президент УНР в екзилі А.Лівицький, який заступив загиблого С.Петлюру, та керівник військового відомства еміграційного уряду генерал В.Сальський направили маршалові Ю.Пілсудському меморандум, де, серед іншого, порушили питання про підготовку колишніх старшин Армії УНР у польських військових навчальних закладах:

«Чи вважатиметься можливим, аби вже зараз теоретично та практично ознайомити наших офіцерів із різними галузями військового мистецтва шляхом улаштування їх, як [раніше] грузинських, до шкіл (піхоти, кавалерії, авіації, адміністрації, хімічної зброї, зв'язку, танкових, інтендантства, генерального штабу, центру вищих військових студій), курсів перепідготовки та до військових частин? Просимо влаштувати принаймні 100 офіцерів із 2000, котрі перебувають на еміграції»¹⁴.

Прохання керівників української еміграції було сприйнято позитивно. У першу чергу маршал Ю.Пілсудський дав згоду на підготовку українців у польських військових навчальних закладах. Одержавши дозвіл, провідники УНР в екзилі почали відбір потенційних кандидатів до школи підхорунжих піхоти. Пошук здійснювався таємним порядком, без широкого оповіщення. Охочих добирали поміж «своїх людей», передусім випускників гімназії ім. Т.Шевченка при Українській станиці в м. Каліш, котрі на літо 1926 р. завершили навчання й мали на руках атестати зрілості (матури). Переважна більшість випускників збиралася здобувати вищу освіту в Українській господарській академії у чеському місті Подебради, однак на заклик керівників УНР дехто таки вирішив змінити свої плани й погодився вступити до польської школи підхорунжих піхоти. Одним з них був В.Татарський, який у своїх спогадах, виданих 1959 р., писав про це так:

«На урочистість видавання матуральних свідоцтв приїхали до Каліша: св. пам. президент А.Лівицький і св. пам. генерал Сальський. Під час розмов високі гості запропонували матурантам вступити до польської школи підхорунжих (офіцерська школа). Більшість матурантів, в тому числі і я, приготівлені були до виїзду до Чехії, до сільськогосподарської академії. Але добре подумавши, я, Панченко, Савченко і Ярмач погодилися

¹³ Докл. див.: *Rukkas A. Auxiliary Service of Ukrainian Soldiers at the Military Units of the Polish Armed Forces (1921–1924) // Věsture: Avoti un cilvēki: XXV zinātnishe lasījumi: Vēsture XIX. – Daugavpils, 2016. – L.279–285.*

¹⁴ Pro memoria zastępcy prezesa Dyrektorjatu Głównego Atamana A.Liwickiego i ministra spraw wojskowych Ukrainńskiej Republiki Ludowej generała W.Salskiego do Jego Ekscelencji Jasnie Wielmożnego Pana Ministra spraw wojskowych Marszałka Piłsudskiego, 4.VIII.1926 r., m. Warszawa. Poufnie // CAW. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.4.5389. – K.3.

прийняти пропозицію п. президента вступити до згаданої школи. В початках серпня 1926 року наша чвірка виїхала до Варшави, а звідти до містечка Остров-Комарово, де знаходилася та школа. Тут прийняли нас без жодних формальностей, так що навіть деякі старшини зі штабу школи були здивовані, мовляв, що це за “персони” такі приїхали, що не підлягають загальним правилам»¹⁵.

Читаючи ці рядки, написані В.Татарським за понад 30 років після самих подій, складається враження, що українські емігранти вступили до польської школи підхорунжих піхоти дуже швидко та просто. Однак документи свідчать про іншу ситуацію. Насправді це був доволі тривалий і копіткий процес, до якого залучилися чимало відповідальних осіб як з українського, так і польського боків.

Президент А.Лівицький і генерал В.Сальський 21 вересня 1926 р. подали відповідне прохання до розвідувального 2-го відділу генерального штабу Війська польського, який офіційно «опікувався» справами уенерівської військової еміграції. В їхньому поданні фігурували 7 осіб: С.Безлюда (1889 р.н.), Ф.Власенко (1906 р.н.), К.Костечук (1902 р.н.), С.Панченко (1901 р.н.), хорунжі А.Савченко (1898 р.н.), В.Татарський (1898 р.н.) і А. Ярмач (1900 р.н.)¹⁶. «Двуйка» швидко переправила це прохання до міністерства військових справ, додавши від себе, що

«у зв'язку з політичною ситуацією в московській Україні та діяльністю української еміграції поза межами СРСР прилаштування декількох українців до школи підхорунжих є бажаним [...] Колишній уряд Петлюри надіслав подання на 7 кандидатів, за яких бере повну відповідальність із погляду їхньої лояльності до Польщі»¹⁷.

Після цього надійшла відповідь з департаменту піхоти міністерства, у чиєму підпорядкуванні була школа, аби всі згадані особи з огляду на пізній термін подачі прохання (заняття вже розпочалися) негайно прибули до навчального закладу та зголосилися безпосередньо в його начальника або заступника з педагогічної роботи¹⁸. Однак невдовзі виявилось, що із заявлених 7 осіб з'явитися у вказаний термін можуть тільки Ф.Власенко, А.Савченко, С.Панченко і В.Татарський, а інші – К.Костечук, С.Безлюда, А.Ярмач – хворіють¹⁹. Із тих чотирьох лише Ф.Власенко передумав вступати до школи підхорунжих і таки поїхав у Чехословаччину до Української господарської академії, а в С.Панченка під час медичного огляду виявили сифіліс і відправили

¹⁵ *Татарський В.* Під чотирма прапорами. – Мюнхен, 1959. – С.55.

¹⁶ List prezesa Dyrektorjatu URL A.Liwickiego i gen. W.Salskiego do szefa Oddzialu II Sztabu Generalnego, №85/5, 21.IX.1926 r. // CAW. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.4.2476. – К.524.

¹⁷ List Oddzialu II Sztabu Generalnego do Ministerstwa Spraw Wojskowych, №4009/II Inf.C // Ibid. – К.523.

¹⁸ List Departamentu piechoty MSWoj. do szefa Oddzialu II Sztabu Generalnego, №3568/Tjn. Kanc., 1.X.1926 r. // Ibid. – К.526.

¹⁹ List szefa Oddzialu II Sztabu Generalnego do komendanta Szkoły Podchorążych Piechoty i szefa Departamentu piechoty MSWoj., №4129/Tjn.Inf.C.T.O., 7.X.1926 r. // Ibid. – К.525.

до окружного шпиталю на лікування²⁰. Департамент піхоти міністерства військових справ Польщі не знав, що з ним далі робити – брати до школи чи ні? Отже з 7 кандидатів змогли поки що вступити лише двоє – А.Савченко і В.Татарський.

Ситуацію з прийомом на навчання унерівських емігрантів яскраво й емоційно змалював шеф української розвідки полковник М.Чеботарів. У своєму листі до сотника В.Шевченка, датованому 26 листопада 1926 р., він писав:

«Почалась тяганина. Нарешті штаб (польський генштаб – А.Р.) категорично затребував списки людей. У Сальського, як я й був певний, не був список готовий, бо він не знав, кого саме брати. Настирливість і категоричність штабу кинули його на нерозважність і глупість. Затребував кандидатів від Куца (начальник українського генерального штабу – А.Р.), останній, використавши колишнє перебування А.М. (тобто А.М.Лівицького – А.Р.), як головного отамана в станиці на акті матуристів, звернувся до них. Відмовились. Тоді полетів сам Сальський до станиці і ублагав 7 чоловік, запевнивши їх, що в Чехії їх не приймуть, що там не дадуть стипендій і т. і. Подав список на цих 7. Я зауважив А.М., що в такий спосіб не робиться серйозна справа, що такі кандидати зроблять нам скандал... Сталося те, що я передбачав і предсказував. Штаб повідомив, щоби на такий-то день учні з'явилися. І от замість 7-ми явилось тільки 4, а залишилось в школі до цього часу тільки 2 і я не певний, що й ці два не преподнесуть сюрпризу. Не можна ж в таких справах просити і попадати в залежність від учнів, які ніби виручають генерала. Смішно і сумно. Таке відношення наших до своїх же прохань зіпсувало певні настрої в штабі. Мене питають: для чого ж ви хлопчите, коли не знаєте, за кого хлопчите і т. і.»²¹

Отже, слід визнати, що у світлі польських документів полковник М.Чеботарів цілком адекватно оцінював ситуацію зі вступом українських кандидатів до школи підхорунжих. Його гостра критика, попри власні персональні амбіції та відверто упереджене й негативне ставлення до військового міністра УНР, загалом слушна, умотивована та обґрунтована.

Однак це був ще не кінець справи. 17 листопада 1926 р. президент УНР в екзилі А.Лівицький та генерал В.Сальський звернулися до розвідувального відділу генерального штабу з другим проханням прийняти на навчання замість тих претендентів, що вибули, інших осіб. Цього разу в поданні згадувалися три прізвища: І.Бажанівський (1899 р.н.), Ф.Петраш та А.Ярмак. Перші двоє були цілком новими кандидатами, а останній вже фігурував раніше, але через хворобу не зміг вчасно прибути на навчання; натомість тепер, видужавши, він був готовий до науки²². Вердикт школи, підтриманий департаментом піхоти

²⁰ Raport Szkoły Podchorążych Piechoty do Departamentu piechoty MSWoj., №507/26 Tjn, 22.X.1926 r. // Ibid. – К.528.

²¹ Визвольні змагання очима контррозвідника (Документальна спадщина Миколи Чеботаріва). – К., 2003. – С.207.

²² List prezesa Dyrektorjatu URL A.Liwickiego i gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Generalnego, 17.XI.1926 r. // CAW. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.4.2476. – К.519.

міністерства військових справ Польщі, був таким: І.Бажанівського і А.Ярмака зарахувати, а Ф.Петрашеві відмовити з огляду на його слабкі знання, адже в атестаті зрілості, виданому Українською гімназією ім. Т.Шевченка в Каліші він мав самі лише «трійки»²³. Останнім до школи було прийнято С.Панченка, який виликувався від сифілісу.

Таким чином, наприкінці 1926 р. президентові УНР в екзилі А.Лівицькому та військовому міністрові генералові В.Сальському з дев'яти запропонованих кандидатів удалося влаштувати на навчання в польську школу підхорунжих піхоти лише п'ятьох осіб, з яких у 1929 р. курс успішно завершили четверо: С.Панченко, А.Савченко, В.Татарський і А.Ярмак, котрі тоді стали підпоручиками, контрактними офіцерами Війська польського²⁴. І.Бажанівський навчання з усіма не завершив і з дозволу 2-го заступника військового міністра був залишений на новий рік. Повторний курс він так само провалив. Унаслідок цього 19 серпня 1928 р. його було звільнено як зі школи, так і з військової служби взагалі. Однак, ураховуючи його працьовитість та любов до війська, за ним було визнано права випускника курсу школи підхорунжих, але без можливості подальшого вступу до офіцерських шкіл. Після цього І.Бажанівський виїхав до Рівного²⁵. Особи, котрі фігурували в поданнях, але так і не були прийняті до школи, обрали врешті інший шлях. Трое з них, С.Безлюда, Ф.Власенко і К.Костечук, вступили до Української господарської академії в Подебрадах, по закінченні якої здобули цивільний фах²⁶.

У 1927 р. А.Лівицький і В.Сальський урахували помилки минулого року, вчасно, наприкінці серпня, подавши до «двуйки» список кандидатів на навчання. У ньому було 4 прізвища: знову фігурував Ф.Петраш (якому вже відмовили раніше), хорунжі А.Сакович (1899 р.н.), П.Шпірук (1902 р.н.) і П.Ярмак (рідний брат А.Ярмака). Цього разу за станом здоров'я було відмовлено двом претендентам: знову Ф.Петрашеві та П.Ярмакові. Далися взнаки важкі умови таборового життя. У них обох виявили роздуті вени на ногах. На думку лікарів, ця обставина робила кандидатів непридатними до навчання, пов'язаного зі значними фізичними навантаженнями. А.Саковича й П.Шпірука зарахували²⁷. У 1930 р. вони успішно завершили повний курс навчання в польських офіцерських школах (перший – у піхотній, другий – в артилерійській) і стали підпоручиками, контрактними офіцерами²⁸.

²³ Raport Szkoły Podchorążych Piechoty do szefa Departamentu Piechoty MSWoj. i szefa Oddziału II Sztabu Generalnego, №5149/II.Inf.C, 22.XI.1926 r. // Ibid. – K.518, 520.

²⁴ Список приряджених до польської школи підхорунжих [без дати] // Ibid. – Zespół «Sprzymierzona Armia Ukraińska» (далі – SAU). – Sygn. arch. I.380.2.256 [karty niepaginowane]; Oficerowie kontraktowi WP stan na dzień 20.IV.1934 r. // Ibid. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.1.216. – K.23.

²⁵ Raport komendanta Szkoły Podchorążych Piechoty «Opinia o podchorążych ukraińcach» do szefa Oddziału II Sztabu Generalnego przez Departament piechoty MSWoj., l. dz. 262/28 tjn., 21.VIII.1928 r., m. Ostrów Mazowiecka // Ibid. – Sygn. arch. I.303.4.2476. – K.508–509.

²⁶ Коваль Р., Моренець В. Подебрадський полк Армії УНР. – Т.1. – К., 2015. – С.62–63, 109–110, 364–365.

²⁷ List szefa Departamentu piechoty MSWoj. do szefa Oddziału II Sztabu Generalnego, № 4699/Tjn./Og.Wyszcz., 11.X.1927 r. // CAW. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.4.2476. – K.517.

²⁸ Список приряджених до польської школи підхорунжих [без дати] // Ibid. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.256 [karty niepaginowane]; Oficerowie kontraktowi WP stan na dzień 20.IV.1934 r. // Ibid. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.1.216. – K.23.

3 серпня 1928 р. керівники УНР в екзилі знову направили до 2-го відділу польського генерального штабу чергове подання про прийняття на навчання нової групи українських кандидатів. У ньому було 11 прізвищ (у порядку бажаної черговості зарахування): хорунжий Б.Кардасевич (1899 р.н.), М.Креер (1901 р.н.), П.Кунець (1902 р.н.), хорунжий Ю.Крижанівський (1901 р.н.), В.Симонів (1901 р.н.), В.Рад-Редько, Ю.Клевчуцький (1909 р.н.), Ю. Якубович (1904 р.н.), поручик В.Новоселецький (1900 р.н.), хорунжий В.Романюк (1900 р.н.), сотник В.Падалка (1895 р.н.). Генерал В.Сальський указував, що всі вказані особи добре відомі йому з морального та політичного поглядів, до польської держави ставляться лояльно, тож він сміливо бере на себе всю відповідальність за них²⁹. 8 серпня військовий міністр уряду УНР в екзилі просив додатково прийняти на навчання ще й хорунжого В.Вітвицького (1896 р.н.)³⁰. Слід відзначити, що на відміну від попередніх років серед кандидатів цього разу були не тільки вихованці станичної Української гімназії ім. Т.Шевченка в Каліші, але й люди з вищою освітою – випускники Української господарської академії в м. Подебради інженери Б.Кардасевич і В.Вітвицький.

Уже на стадії подачі документів зі списку було викреслено В.Вітвицького й В.Падалку. Причиною став їх поважний, як для підхорунжих, вік, адже першому тоді виповнилося 32, а другому – 33 роки. Водночас інших 5 кандидатів (П.Кунець, В.Симонів, В.Рад-Редько, Ю.Якубович, В.Новоселецький) забракувала медична комісія школи, яка виявила в них серйозні хвороби легенів і серця, викривлення хребта. Усім, кому не пощастило потрапити на навчання до школи підхорунжих, генерал В.Сальський порадив вступати до Українського педагогічного інституту у Празі³¹.

Польські медики цілком придатним до військової служби (а отже й до навчання) визнали лише Ю.Клевчуцького, натомість Б.Кардасевича, М.Креера, Ю.Крижанівського й В.Романюка – умовно придатними. На прохання В.Сальського за них «замовив слово» польський генерал Ю.Стахевич, котрий за дорученням самого маршала Ю.Пілсудського був свого роду неформальним куратором військового міністра УНР в екзилі та посередником у розв'язанні різного роду бюрократичних проблем у відносинах із польськими органами влади. Ю.Стахевич писав начальникові школи, «що в тогорічних кандидатів теж були проблеми зі здоров'ям, спричинені поганими умовами життя, але після року перебування у школі вони неабияк змужніли. Тож українці сподіваються що й ці теж поправлять здоров'я»³². Керівництво навчального закладу погодилося піти назустріч, але якщо всі особи, визнані умовно придатними, складуть «декларації, що не матимуть жодних претензій, наколи через погіршення свого здоров'я зістануть звільнені зі школи»³³. Після того, як усі формальності було

²⁹ List gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Generalnego, 3.VIII.1928 r. Poufnie // Ibid. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.239 [karty niepaginowane]; O II SG. – Sygn. arch. I.303.4.2476. – K.507.

³⁰ List gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Generalnego, 8.VIII.1928 r. Poufnie // Ibid. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.4.2476. – K.506.

³¹ Лист генерала В.Сальського до генерала В.Куца, 2.X.1928 р. // Ibid. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.239 [karty niepaginowane].

³² List gen. J.Stachewicza do mjr. Studenickiego // Ibid. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.4.2476. – K.538.

³³ Лист генерала В.Сальського до генерала В.Куца, 2.X.1928 р. // Ibid. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.239 [karty niepaginowane].

залагоджено й написано відповідні заяви, департамент піхоти міністерства військових справ Польщі 22 жовтня 1928 р. погодився зарахувати до школи підхорунжих п'ятьох українців – Б.Кардасевича, Ю.Клевчуцького, М.Креера, Ю.Крижанівського та В.Романюка³⁴. Однак повний курс наук змогли успішно завершити лише Б.Кардасевич та Ю.Крижанівський, котрі в 1931 р. стали підпоручиками, контрактними офіцерами польської армії³⁵. Інші троє з різних причин свої студії перервали. За деякий час один із них, М.Креер, просив генерала В.Сальського знову прийняти його на навчання. У квітні 1932 р. він направив військовому міністрові УНР листа:

«Звертаюся до високоповажного пана генерала як до батька за порадою в справах поновлення моєї кандидатури до школи підхорунжих. Звільняючись в 1929 р. зі школи, я мав на меті вступити до якої-будь вищої школи³⁶ і в такий спосіб добути собі хоч мале, але певне становище в освіті. Але по трьох роках невдалих пробувань, що до вступлення на вищі студії, я зрозумів свою помилку і зі щирим бажанням хотів би її виправити, наколи це є можливим. Я знаю, що своїм нерозважним поступованням я наробив багато клопоту і неприємностей та не заслужив на похвалу і попертя, але мимо всього осмілюсь просити такого і допомогти мені на цей раз вступити до школи підхорунжих, а я зі свого боку приложу всіх зусиль, щоби заслужити довір'я високоповажного пана генерала. Ласкаво прошу не відмовити моїй просьбі»³⁷.

Однак військовий міністр категорично відкинув це прохання. В.Сальський написав М.Креєрові, що «справа та в теперішніх умовах є виключена. Перш за все з причини, що Ви самі школу залишили. Шкодою дуже, що Ви не застановлялися глибше раніш над справою виходу Вашого зі згаданої школи, бо нині воно є запізним»³⁸. Після такої прямої й рішучої відповіді генерала М.Креєр із подібними проханнями не звертався.

Серйозні проблеми як із пошуком кандидатів на навчання, так і з їх зарахуванням виникли у військового міністра УНР в 1929 р. За повідомленнями Д.Андрієвського та М.Середі, директора й інспектора станичної Української гімназії ім. Т.Шевченка в м. Каліш, яка традиційно слугувала основним постачальником кадрів для генерала В.Сальського, бажання вступити до польських військових навчальних закладів виявили 11 осіб. Серед них П.Кунець, В.Новоселецький і В.Падалка були торішніми претендентами, а хорунжий Г.Вовченко, Ф.Гуменюк (1899 р.н.), В.Олексієнко (1910 р.н.),

³⁴ List szefa Departamentu piechoty MSWoj. do szefa Oddziału II Sztabu Głównego, № 4699/Tjn./Og.Wyszk., 22.X.1928 r. // Ibid. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.4.2476. – K.539.

³⁵ Список приряджених до польської школи підхорунжих [без дати] // Ibid. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.256 [karty niepaginowane]; Oficerowie kontraktowi WP stan na dzień 20.IV.1934 r. // Ibid. – O II SG. – Sygn. arch. I.303.1.216. – K.23.

³⁶ Щоправда, як офіційну причину для свого звільнення зі школи підхорунжих М.Креєр зазначив хворобу легенів.

³⁷ Лист М.Креєра до генерала В.Сальського, 13.IV.1932 р. // CAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.239 [karty niepaginowane].

³⁸ Лист генерала В.Сальського до М.Креєра, №256, 13.IV.1932 р. // Ibid.

В.Попов, П.Тхоржевський (1900 р.н.), Я.Химочка, Г.Шклярів (1901 р.н.) та М.Чарнецький – висувалися вперше. Однак улітку, незадовго до складання остаточного кандидатського списку, з'ясувалося, що Ф.Гуменюк і Г.Шклярів провалили випускні іспити й перескладатимуть їх восени, П.Тхоржевський відмовився за сімейними обставинами³⁹, П.Кунець захворів на сухоти, В.Попов на останньому іспиті одержав дві «двійки», а у Я.Химочки немає повноцінного атестату зрілості, а є лише свідоцтво про прослуханий курс⁴⁰. У списку залишилися Г.Вовченко, В.Новоселецький, В.Олексієнко, В.Падалка і М.Чарнецький. Із них до школи підхорунжих зарахували лише Г.Вовченка, але повного курсу він так і не закінчив, кинувши навчання. Таким чином, 1929 р. став провальним. Проте ще гіршим виявився наступний, 1930-й рік, коли військовому міністрові УНР не вдалося влаштувати на навчання до школи підхорунжих жодного курсанта.

Останні невдачі переконали генерала В.Сальського відмовитися від масового характеру висування кандидатів, зайнявшись їх індивідуальним, більш ретельним пошуком і підбором. Відтепер перевага віддавалась українським юнакам, синам уенерівських емігрантів із більш високим рівнем освіти, інакше кажучи тим, хто мав атестат зрілості, виданий польським середнім навчальним закладом. Важливу роль відігравало також персональне знайомство військового міністра з батьками потенційного кандидата. Випускників станичної гімназії ім. Т.Шевченка висували тепер лише у виняткових випадках, за рекомендаціями авторитетних і впливових людей. Саме за такими принципами й було здійснено відбір кандидатів у 1931 р. Тоді за ініціативи генерала В.Сальського на перший (унітарний) курс школи підхорунжих піхоти було прийнято випускника Львівської української академічної гімназії та члена «Пласту» О.Кузьминського (1910 р.н.), батько якого, підполковник Армії УНР та колишній начальник розвідувального відділу Генштабу, очолював на той час осередок уенерівської еміграції у Львові⁴¹; вихованця філії Львівської української академічної гімназії та члена «Пласту» В.Тарановича (1911 р.н.), батько якого, колишній урядовий комісар Проскурівського повіту, був тоді заступником голови осередку уенерівської еміграції у Львові⁴²; випускника Української станичної гімназії ім. Т.Шевченка В.Химича (1911 р.н.), сина вбитого більшовиками члена Житомирської міської думи, сироту, долею якого в різний час опікувалися генерали О.Удовиченко та О.Загородський⁴³.

³⁹ Лист директора станичної Української гімназії ім. Т.Шевченка др. Д.Андрієвського до генерала В.Сальського, №242, 11.VI.1929 р. // Ibid.

⁴⁰ Лист інспектора класів станичної Української гімназії ім. Т.Шевченка М.Середі до генерала В.Сальського, №245, 19.VI.1929 р. // Ibid.

⁴¹ Докл. про О.Кузьминського див.: Руккас А.О. Поручик Олександр Олександрович Кузьминський (1910–1947): контрактний офіцер Війська Польського і член Організації українських націоналістів // Галичина. – Ч.24. – Івано-Франківськ, 2013. – С.168–178.

⁴² Докл. про В.Тарановича див.: Руккас А.О. Поручик Володимир Таранович (1911–1940): життєвий шлях українського пластуна і польського офіцера // Военна історія Середньої Наддніпрянщини: Наук. зб. – К., 2012. – С.343–440.

⁴³ Химич Василь. Curriculum vitae, Українська станиця, 12.III.1931 р. // CAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.239 [karty niepaginowane].

Українських юнаків спочатку було зараховано на так званий унітарний курс при школі підхорунжих піхоти, який тривав один рік і був обов'язковим для всіх, хто прагнув стати кадровим офіцером. Після успішного проходження цього курсу вони мали б продовжити свою освіту в одній із фахових шкіл підхорунжих, що готували спеціалістів для різних родів військ. Від імені трійці українських курсантів про своє перебування на унітарному курсі в лютому 1932 р. генералові В.Сальському повідомляв В.Таранович:

«Життя козака цікаве, але щойно тоді, коли здобуде середнє військовоє знання. А ми що? Щойно ставимо перші кроки на сій дорозі Марса. Гартує нас трьох школа і кожний з нас інакше відчуває її материнську руку. Знання наші з дня на день зростають. Мусимо підтвердити, що система навчання добра. Поступово від дрібничок переходимо до важливих речей. Не можна сказати точно, як і коли ми присвоїли й присвоюємо потрібне знання і військовий спосіб думання. Начальство ставиться до нас прихильно і, що особисто дуже подобається, не робить різниці між нами і своїми. Товаришам це не кидається в очі й вони не можуть нарікати на нас, що ми протеговані. Це дає нам можливість наблизитися до товаришів і жити з ними у згоді, що нам, чужинцям, дуже потрібно. Вправи й життя у школі мені і Кузьминському не пошкодили. Виглядаємо добре. Один тільки Химич змарнів. А може від того, що дуже вчиться»⁴⁴.

Уже наступного місяця, у березні 1932 р., підхорунжий В.Таранович радо доповідав генералові В.Сальському:

«Ми й не отямилися, як закінчили першу частину унітарного курсу – вишкіл поодинокого стрільця [...] У нас все гаразд. Почуваємося добре і навіть Химич виглядає куди краще, як перед тим. Кожний день приносить нам усе більше військового знання, котре в майбутньому використаємо в діло під час боротьби з Москвою під рідним прапором УНР. Ця віра в недалеке, краще майбуття додає нам сил і ми легко переносимо всі труднощі вояцького життя»⁴⁵.

Однак, попри всі старання та прагнення, військова наука виявилася для В.Химича занадто тяжкою ношею. Він був змушений достроково звільнитися, не закінчивши в повному обсязі навіть унітарного курсу. На відміну від нього, двоє інших українців успішно завершили школи підхорунжих: В.Таранович – артилерійську в 1934 р., а О.Кузьминський – кавалерійську в 1935 р. Після цього вони одержали перший офіцерський чин підпоручика та уклали контракти з військовим відомством Польщі.

Передчасне виключення В.Химича стало фактично останньою краплею для генерала В.Сальського. Коли у червні 1932 р. до нього традиційно

⁴⁴ Лист В.Тарановича, О.Кузьминського, В.Химича до генерала В.Сальського, вх. №206, 14.II.1932 р. // САУ. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.242. – К.331–332.

⁴⁵ Лист В.Тарановича, О.Кузьминського, В.Химича до генерала В.Сальського, вх. №224, 9.III.1932 р. // Ibid. – К.328–329.

звернувся директор Української станичної гімназії ім. Т.Шевченка зі списком своїх випускників, котрі бажали вступити на навчання до школи підхорунжих, військовий міністр УНР категорично йому відмовив, прямо вказавши на те, що таке рішення прийняли його польські «куратори».

«Ніхто з абсолювентів гімназії надалі не буде кандидадувати до школи підхорунжих, – писав генерал у своїй відповіді. – Досвід попередній осіб, що вирішують про прийняття до школи, переконав їх, що абсолювенти нашої станичної гімназії рішуче не задовольняють вимогам, ставленим до учнів школи, і тому до школи приймані бути не можуть. Між іншим, абсолювент гімназії В.Химич, що, ніби, подавав кращі надії, з повищого приводу зі школи також звільнитись мусив»⁴⁶.

Своїє позиції В.Сальський не змінив навіть тоді, коли до нього на пряму звернувся його колишній особистий секретар і давній знайомий П.Опаренко, котрий просив улаштувати до школи підхорунжих свого сина Михайла, випускника станичної гімназії⁴⁷. Щоправда, цього разу генерал уже не був настільки категоричним, умотивовано пояснивши причини своєї відмови.

«На жаль, як довів дотеперішній досвід, – писав В.Сальський, – навіть найздібніші та найуспішніше укінчені абсолювенти Української гімназії при нашій станиці з останніх років не можуть інтелектуально подолати тих труднощів, що постають перед ними в часі перебування в школі. Я не раз в минулому, як і нині мав і маю доволі клопоту і немилих положень перед чужоземцями за кандидатів, з моєї руки до школи прийнятих. Кількох з них зі школи вже звільнилося, а кількох оце звільнюється. Не можу про всіх них сказати, що вони ледачі і нездібні: ні, бракує їм якраз знання та інтелекту, що дозрілу інтелігентну молододу людину характеризувати повинні. Брак цей, очевидно, походить з матеріальних психічних умовин та умовин навчання, в яких вони в станиці росли та виховувалися, а яких змінити наразі годі. Я маю відомості від пана директора про кількох ніби здібніших учнів станичної гімназії, нині абсолювуючих [...]; всі вони в другому триместрі мали від 2 до 7 двійок [...], а висліди матуральних іспитів взагалі, а тим більше в умовинах наших, як Вам відомо, не завжди і не всіма зважаються нині за критерій до оцінки знання людини та її інтелекту. Але опріч всього, навіть при найліпших успіхах і вроджених здібностях абсолювентів станичної гімназії, вони яко матеріал для школи підхорунжих, на моє глибоке переконання, не надаються і з дальшого висування їхніх кандидатур я зрезигнував».

Наприкінці листа генерал В.Сальський висловлював П.Опаренкові свої співчуття, але зробити щось для власного давнього знайомого все ж таки відмовився: «Прикро мені Вам про все це писати і, певно, що Вам ще прикріше

⁴⁶ Лист генерала В.Сальського до директора Української гімназії ім. Т.Шевченка, №367, 8.VI.1932 р. // Ibid. – Sygn. arch. I.380.2.239 [karty niepaginowane].

⁴⁷ Лист П.Опаренка до генерала В.Сальського, 24.V.1932 р. // Ibid.

це чути, але, на жаль, ця справа вже рішена і її змінити неможливо. Мені особливо прикро те, що не можу улаштувати як раз Вашого (підкреслено в тексті – А.Р.) сина»⁴⁸.

У 1932 р. на унітарний курс при школі підхорунжих піхоти було зараховано лише одного українця – Г.Саліковського, сина екс-міністра внутрішніх справ УНР, відомого українського журналіста, громадсько-політичного й культурного діяча О.Саліковського. Однак у наступному році він кинув військову науку, віддавши перевагу публіцистичній і літературній діяльності⁴⁹.

Після цього впродовж двох років генерал В.Сальський не висував жодних кандидатів до польських шкіл підхорунжих⁵⁰. Наступна пропозиція від нього надійшла до 2-го відділу польського головного штабу лише у червні 1935 р., коли він таки зважився попросити поляків за М.Опаренка (1915 р.н.), адже той після попередньої відмови здобув потрібну освіту в одній із варшавських державних гімназій природничо-математичного профілю і мав на руках «гарний» атестат зрілості⁵¹. Питання було вирішено позитивно – наприкінці серпня 1935 р. протеже генерала, сина його давнього товариша зарахували на унітарний курс при школі підхорунжих піхоти⁵². Улітку 1935 р. В.Сальський клопотався за ще одного українського юнака – В.Шевчука (сина поручика Армії УНР), якого просив прийняти до школи санітарних підхорунжих, де готували військових медиків⁵³. Однак це прохання, із невідомих нам причин, не було задоволене⁵⁴.

Улітку 1936 р. генерал В.Сальський виступив із пропозицією прийняти на навчання свого сина Юрія (1915 р.н.), випускника елітного Французького лицю у Варшаві⁵⁵. Звісно, що поляки не відмовили військовому міністрові уряду УНР в екзилі. Тож 1 вересня Ю.Сальського було зараховано спочатку на

⁴⁸ Лист генерала В.Сальського до П.Опаренка, №328, 8.VI.1932 р. // CAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.239 [karty niepaginowane].

⁴⁹ *Kolanczuk A.* «Umarli, aby zmartwychwstała Ukraina»: Uczestnicy ukraińskich walk niepodległościowych w latach 1917–1921 – miejsca pamięci w Polsce: Informator. – Przemyśl, 2015. – S.125.

⁵⁰ У 1933 р., завершивши навчання у 3-му кадетському корпусі в м. Равич, до школи санітарних підхорунжих вступив В.Сосновський, пасинок українського генерала О.Загородського. Юнак мав польське громадянство, тому військовий міністр УНР в екзилі не мав прямої причетності до цієї справи. Натомість уже після вступу генерал В.Сальський клопотався перед 2-м відділом головного штабу про звільнення його від плати за навчання (див.: List gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Głównego płk. dypl. J.Englichta, №483, 14.IX.1934 r. // Ibid. – Sygn. arch. I.380.2.56 [karty niepaginowane]; *Englert L., Domaradzki A.* Szkoła Podchorążych Sanitarnych 1922–1939. – Londyn, 1997. – S.54).

⁵¹ Опаренко Michał. Życiorys Michała Oparenka. Warszawa, 5.VI.1935 r. // CAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.239 [karty niepaginowane].

⁵² List gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Głównego płk. dypl. T.Pelczyńskiego, №370, 14.VI.1935 r.; List gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Głównego płk. dypl. T.Pelczyńskiego, №598, 26.X.1936 r. // Ibid. – Sygn. arch. I.380.2.56 [karty niepaginowane]; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.5235. – Оп.1. – Спр.1596. – Арк.128, 130.

⁵³ List gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Głównego płk. dypl. T.Pelczyńskiego, №379, 22.VI.1935 r. // CAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.56 [karty niepaginowane].

⁵⁴ У списку курсантів, що вступили до школи санітарних підхорунжих у 1935–1938 рр., його ім'я не згадується (див.: *Englert L., Domaradzki A.* Szkoła Podchorążych Sanitarnych 1922–1939. – S.64, 70, 78, 86).

⁵⁵ PK. Сальський Юрій [George Salsky] // Українці в Сполученому Королівстві: Інтернет-енциклопедія [Електронний ресурс]: <http://www.ukrainiansintheuk.info/ukr/02/salskyi-u.htm>

унітарний курс, а за чотири місяці направлено до школи підхорунжих авіації⁵⁶. Одночасно з ним до цього ж навчального закладу зі школи підхорунжих піхоти перевели й М.Опаренка⁵⁷. У березні 1939 р. після завершення теоретичного навчання обох українських курсантів відкомандирували до бойових підрозділів польських військово-повітряних сил на практичне стажування: Ю.Сальського – як пілота до 131-ї винищувальної, а М.Опаренка – як льотчика-спостерігача до 216-ї бомбардувальної ескадрилій⁵⁸. У зв'язку з нападом гітлерівської Німеччини 1 вересня 1939 р. вони достроково одержали перше офіцерське звання підпоручика та уклали контракт із військовим міністерством Польщі (зазвичай ця процедура відбувалась у середині жовтня)⁵⁹.

Певний успіх у справі відновлення прийому українських юнаків до польських військових навчальних закладів надихнув генерала В.Сальського до пошуку нових кандидатів на наступний, 1937-й, рік. Із цією метою він звернув увагу на осередки унерівської еміграції не тільки в Польщі, але й в інших європейських країнах. Так, в останніх днях грудня 1936 р. він відправив своєму повноважному представникові у Чехословаччині підполковникові В.Проході відповідну пропозицію. У своєму листі військовий міністр УНР писав:

«Для нашої молоді, що набула середню освіту вже на еміграції, є можливість скінчити школи підхорунжих, після чого зостати за-контракованими на умовах, що мали місце до цього часу. Кандидатувати до вищезгаданих шкіл можуть лише національно свідомі українці, посідаючи високі якості моральні, пильні, здібні до науки і працездатні; мусять мати свідоцтво про закінчення середньої школи; кожний кандидат мусить бути взірцем громадянина-патріота».

Для того, аби потенційні абітурієнти не гаяли часу, В.Сальський рекомендував їм узятися за вивчення польської мови, пропонуючи вже хоч зараз приїхати до Польщі. «Щодо матеріального забезпечення, то кожний кандидат, що на місці студіював би мову, одержував би 75 злотих місячної допомоги на прожиття. Безумовно, допомога ця не є велика, але десь на провінції або у знайомих на ці гроші скромно можна було б вижити». Наприкінці військовий міністр просив підполковника В.Проходу зайнятися пошуком кандидатів на навчання, які відповідали б указаним критеріям, та негайно надіслати їх список разом з атестаціями на кожного претендента⁶⁰. Однак, судячи з документів, охочих так і не знайшлося. Серед тих, кого в 1937–1939 рр. генерал В.Сальський рекомендував полякам зарахувати на навчання, були лише особи, котрі мешкали на території Польщі.

⁵⁶ ЦДАВО України. – Ф.5235. – Оп.1. – Спр.1598. – Арк.13.

⁵⁷ List gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Głównego płk. dypl. T.Pelczyńskiego, №485, 6.XI.1936 r. // CAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.56 [karty niepaginowane]; ЦДАВО України. – Ф.5235. – Оп.1. – Спр.1596. – Арк.128, 130.

⁵⁸ Pawlak J. Polskie eskadry w Wojnie obronnej 1939. – Warszawa, 1991. – S.86, 189.

⁵⁹ Докл. про М.Опаренка та Ю.Сальського див.: Руккас А. Плани еміграційного уряду УНР щодо відродження української військової авіації (1928–1939 рр.) // Військово-історичний альманах. – 2006. – №1 (12). – С.51–59.

⁶⁰ Лист генерала В.Сальського до підполковника В.Проходи. Цілком таємно. Після прочитання знищити, №574, 30.XII.1936 р. // CAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.27. – К.184.

У 1937 р. система польської військової освіти зазнала деяких змін. Так, було скасовано обов'язковий унітарний курс при школі підхорунжих піхоти. Відтепер до навчальних закладів різних родів військ приймали людей після успішного завершення однорічної підготовки за програмою підхорунжих-резервістів⁶¹. На той час вона здійснювалася: для піхоти – на відповідних курсах при кожній із 30 наявних піхотних дивізій, а для інших родів військ – у спеціальних школах (2 артилерійських, кавалерійській, саперній, авіаційній, зв'язківців та в рамках окремого класу у школі підхорунжих бронетанкових військ).

Відповідно до нової схеми в липні – жовтні 1937 р. генерал В.Сальський намагався влаштувати на дивізійні курси підхорунжих-резервістів 4 кандидатів: В.Богданова (1914 р.н.), М.Богуславського (1916 р.н.), В.Кравчука (1914 р.н.), Ю.Філіпова (1917 р.н.)⁶². Однак, попри найкращі атестації, жодного з них так тоді й не зарахували. У 1938 р. військовий міністр УНР повторив свою спробу. Він удруге висунув В.Богданова, В.Кравчука та Ю.Філіпова (М.Богуславський вступив до одного з вищих навчальних закладів у Варшаві⁶³), додавши до них ще 2 нових кандидатів: В.Горка (1919 р.н.) й Л.Уляницького (1912 р.н.). Серед цієї п'ятірки лише у В.Горка та В.Кравчука батьки були старшинами (сотниками) Армії УНР⁶⁴, тож бажання цих юнаків стати офіцерами було цілком прогнозованим і зрозумілим. Водночас решта трое кандидатів мали до українства доволі опосередковане відношення. Так, В.Богданов і Ю.Філіпов не були синами українських політичних емігрантів. Їхні батьки, офіцери російської армії, загинули, а матері, рідні сестри, залишившись удовами, разом із дітьми в 1919 р. втекли від більшовиків до Польщі й десь у 1926–1927 рр. оселилися в Українській станиці в м. Каліш. Тут хлопці ходили до гімназії ім. Т.Шевченка, після завершення якої, не маючи змоги далі продовжувати освіту, були змушені допомагати матерям і заробляли собі на життя: В.Богданов займався малюванням картин на продаж, а Ю.Філіпов працював на місцевій плюшевій фабриці⁶⁵. З огляду на неукраїнське походження кандидатів генерал В.Сальський вирішив зібрати про них якомога більше інформації. Із цією метою він звернувся до своєї довіреної особи, завідувача Української станиці в Каліші полковника І.Литвиненка, який, до того ж, тривалий час працював у розвідці й добре розбирався в людях. Відповідаючи на запит військового міністра УНР щодо В.Богданова та Ю.Філіпова, він писав:

«Національна свідомість назовні ніби й єсть, по-московськи майже ніде не балакають, але управа Товариства вояків (Товариства бувших вояків Армії УНР – А.Р.) чомусь то їх рахує національно несвідомими. Безумовно, трудно залізити в душу кожній людині, аби узнати ступінь його національної свідомості, але з

⁶¹ Szkoła Podchorążych Piechoty: Księga pamiątkowa: Uzupełnienie. – Londyn, 1976. – S.16.

⁶² List gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Głównego płk. dypl. T.Pelczyńskiego, №349, 21.VII.1937 r. // SAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.236 [karty niepaginowane]; ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр.321. – Арк.2–6.

⁶³ Wiszka E. Emigracja ukraińska w Polsce, 1920–1939. – Toruń, 2004. – S.224 (przypis 103).

⁶⁴ Krawczuk Wasyl. Curriculum vitae; Горко Володимир. Curriculum vitae, №139, 22.III.1938 р. // SAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.236 [karty niepaginowane].

⁶⁵ Богданов Віталій. Curriculum vitae, 26.I.1937 р., м. Каліш; Філіпов Юрко. Curriculum vitae, 26.I.1937 р., м. Каліш // Ibid.

певністю можу стверджувати (після перевірки), що оці обидва хлопці мають більше патріотизму українського, чим 80% тутешніх станичних старшин... В усякому разі, шкоди для української справи, коли вони попадуть до школи підхорунжих, не буде, а навпаки. Безумовно ці хлопці не підведуть, бо труженики, люблять працю й інтелігентні»⁶⁶.

В.Богданова й Ю.Філіпова генералові В.Сальському запропонував, узявши за них цілковиту відповідальність, контрактний офіцер-українець поручик П.Шпірук, дружина якого доводилася одному з них рідною, а іншому – двоюрідною сестрою⁶⁷. Як цікавий факт, слід також указати на те, що юнаки доводилися непрямыми, через чоловіка своєї тітки, родичами самому Ю.Пілуцькому⁶⁸. Можливо, цей аргумент теж мав якесь значення при висуненні їхніх кандидатур. Рекомендуючи начальникові 2-го відділу польського головного штабу цих юнаків, В.Сальський дав їм найкращу характеристику. Так, В.Богданов, за його словами, це – «інтелектуально розвинутий, начитаний, розсудливий, спокійний, рішучий, увічливий, солідний, працьовитий [...], фізично здоровий і витривалий», а Ю.Філіпов – «увічливий, лагідний, дисциплінований, працьовитий, любить навчатися, фізично здоровий і витривалий, любить спорт і військове життя»⁶⁹. Обидва вони, на думку військового міністра УНР, були національно свідомими українцями, лояльними до Польської держави, які в майбутньому можуть стати вправними старшинами у відродженій українській армії.

Ще один претендент на навчання у школі підхорунжих, Л.Уляницький, мешкав разом із матір'ю-полькою у фабричному селищі Альбертин неподалік від м. Слонім у Західній Білорусії. Свого батька, українця за національністю, він ніколи не бачив, знав лише, що той помер 1927 р. в Одесі після невдало зробленої операції. Хлопець був охрещений у католицькому обряді й ходив до гімназії Пінської римсько-католицької дієцезії у Дрогичині. Після її завершення 1935 р. він працював робітником у водному господарстві та секретарем-платником в єзуїтському монастирі. За його власними словами, ще у старших класах гімназії перед ним постало питання національної самосвідомості та самовизначення. «Інстинктивна любов і відданість до всього українського, – зазначав він у листі до генерала В.Сальського, – пробудилася в мені в повній силі – відчув, що є українцем. Почав поза програмою гімназіальною, власними силами, учитися української мови»⁷⁰. Велику роль у формуванні українського патріотизму хлопця відіграв сотник Армії УНР І.Гераймович, котрий після звільнення з табору інтернованих працював на паперовій фабриці в Альбертині. Тут, як він сам зізнавався, через різні хвороби та щоденні матеріальні злидні

⁶⁶ Лист полковника І.Литвиненка до генерала В.Сальського, вх. №80, 27.I.1937 р. // Ibid.

⁶⁷ Лист поручика П.Шпірука до генерала В.Сальського, вх. №63, 15.I.1937 р. // Ibid.

⁶⁸ A Family History: Stories of the Filipov, Bohdaniw, and Szpiruk Families in Poland & Germany 1939–1946 as told by the Filipovs in 8/94, and many other family members [Електронний ресурс]: members.home.net/mcorrales6/history.htm

⁶⁹ List gen. W.Salskiego do szefa Oddziału II Sztabu Głównego plk. dypl. T.Pelczyńskiego, №349, 21.VII.1937 r. // CAW. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.236 [karty niepaginowane].

⁷⁰ Уляницький Леонард. Життєпис. 14.IV.1938 р., м. Альбертин, вх. №188/3 // Ibid.

був змушений одружитися з матір'ю Л.Уляницького. Вітчим багато розповідав своєму пасинкові про визвольну боротьбу українців 1917–1921 рр. Власне, під впливом цих розповідей «юнацьке серце рвалося до боротьби за незалежність нашої поневоленої Батьківщини», – писав Л.Уляницький. Усі ці обставини й визначили його палке бажання «вступлення до військової школи і придбання військових знань, щоби в прийдешній боротьбі прислужитися Україні»⁷¹. Однак, за браком необхідних коштів та польського громадянства, реалізувати дитячу мрію стати офіцером було неможливо. Тому сотник І.Гераймович, просив військового міністра УНР в екзилі «прилаштувати» свого пасинка до польського війська, бажано до якоїсь школи технічного профілю⁷².

По довідку щодо потенційного кандидата генерал В.Сальський звернувся до голови осередку українських емігрантів у м. Слонім сотника Я.Вовкогона. Той так охарактеризував Л.Уляницького:

«З боку морального і політичного, то можу сказати, що є бездоганний: спокійний, ввічливий і взагалі хлопець не зіпсутий. Що торкається заїварантування, що з нього в майбутньому буде 100% наш старшина, то можу сказати наступне: в сучасний мент і взагалі скільки його знаю, відноситься до української справи дуже добре і з великим зацікавленням, що ж торкається майбутнього, то прирік мені, що буде чесно і сумлінно служити нашій ідеї»⁷³.

Одержавши такі позитивні рекомендації, генерал В.Сальський не мав сумнівів щодо Л.Уляницького, тому включив його до списку кандидатів на навчання.

Наприкінці вересня 1938 р. четверо із п'яти осіб, що їх запропонував військовий міністр УНР в екзилі, були прийняті на навчання. Поляки відмовили тільки Ю.Філіпову. Виявилося, що його батько не загинув під час Першої світової війни, а емігрував до Франції. Крім того, достеменно не було відомо, на чиему боці він воював упродовж 1917–1920 рр., подеїкували навіть про його службу у червоних⁷⁴. Зрозуміло, що такий кандидат не викликав довіри. Інших чотирьох юнаків розподілили по дивізійних курсах підхорунжих-резервістів, а саме В.Богданов потрапив до 2-ї піхотної дивізії в Кельце, В.Горко й Л.Уляницький – до 7-ї дивізії у Ченстохові, а В.Кравчук – до 10-ї дивізії в Лодзі⁷⁵.

У Ченстохові, у 27-му піхотному полку, якраз проходив службу контрактний офіцер-українець майор (полковник Армії УНР) В.Чабанівський, котрому генерал В.Сальський доручив опікуватися хлопцями та «в міру можливості допомагати їм в науці»⁷⁶. У червні 1939 р., напередодні завершення дивізійного

⁷¹ Уляницький Леонард. Життєпис. 14.IV.1938 р., м. Альбертин, вх. №188/3 // САУ. – SAU. – Sygn. arch. I.380.2.236 [karty niepaginowane].

⁷² Лист сотника І.Гераймовича до генерала В.Сальського, вх. №138/3, 16.III.1938 р. // Ibid.

⁷³ Лист сотника Я.Вовкогона до генерала В.Сальського, вх. №140/3, 24.III.1938 р. // Ibid.

⁷⁴ List gen. W.Salskiego do szefa II Oddziału Sztabu Głównego płk. dypl. T.Pelczyńskiego, №386, 30.VIII.1937 r. // Ibid.

⁷⁵ List gen. W.Salskiego do szefa II Oddziału Sztabu Głównego płk. dypl. T.Pelczyńskiego, №531, 22.XI.1938 r. // Ibid. – Sygn. arch. I.380.2.56 [karty niepaginowane].

⁷⁶ Лист генерала В.Сальського до полковника В.Чабанівського, №506, 6.IX.1938 р. // Ibid. – Sygn. arch. I.380.2.172. – К.5.

курсу підготовки підхорунжих-резервістів, стало відомо, що Л.Уляницького, як і планувалося, таки візьмуть далі, до «кадрової» школи підхорунжих піхоти, а от В.Горкові, через стан здоров'я, дорогу до школи підхорунжих саперів, куди його попередньо намічалось відправити, було остаточно закрито⁷⁷. Як вирішувалося аналогічне питання з двома іншими юнаками, В.Богдановим і В.Кравчуком, невідомо.

Наприкінці травня 1939 р. до генерала В.Сальського звернувся сотник М.Деркач, який клопотався із приводу вступу до школи підхорунжих зв'язку свого пасинка – Ю.Борецького (1918 р.н.), сина загиблого в боротьбі з більшовиками ватажка одного з повстанських загонів. Хлопець навчався в кадетському корпусі, але через матеріальну скруту був змушений в останньому класі перейти до державної гімназії в м. Катовіце, де мешкала його родина⁷⁸. Однак, виявилось, що Ю.Борецький одержав польське громадянство. Через це військовий міністр категорично відмовився братися за цю справу, пообіцявши М.Деркачеві лише таке: «якщо Борецький після побору буде прийнятий до однієї з підхорунжовок резерви, я зможу просити, щоб його по закінченні школи резерви скерували до заводової (професійної – А.Р.) школи підхорунжих»⁷⁹.

У 1939 р. військовий міністр УНР в екзилі також намагався клопотатися за Ю.Філіпова, якому вже двічі було відмовлено в попередні роки. Проте жодної однозначної відповіді від поляків він так і не одержав. Безумовно, негативний вплив тут справив факт приховування кандидатом (свідомого чи не-свідомого) відомостей про свого батька, котрий, імовірно, воював на боці червоних. Доводи генерала В.Сальського про те, що син за батька не відповідає, виявилися непереконливими. Поляки вимагали додаткових доказів політичної лояльності Ю.Філіпова. Наприкінці червня він вислав офіційне «свідчення про моральність»⁸⁰.

Однак у гарячу літню пору 1939 р., в умовах швидкого наближення війни з гітлерівською Німеччиною, справа підготовки декількох українських юнаків у військових навчальних закладах втратила для поляків актуальність. Малоімовірно, аби Ю.Борецький і Ю.Філіпов змогли потрапити на дивізійний курс підхорунжих-резервістів, а В.Богданов, В.Горко, В.Кравчук та Л.Уляницький продовжити заняття в одній зі шкіл підхорунжих. Подальша доля більшості з указаних тут людей губиться у вирі Другої світової. Відомо лише, що В.Богданов і Ю.Філіпов після війни перебралися до Сполучених Штатів, де зайнялися зовсім іншими справами. Перший став дантистом, а другий – керівником церковного хору української православної парафії св. Андрія у штаті Меріленд⁸¹.

⁷⁷ Лист генерала В.Сальського до полковника В.Чабанівського, №250/1, 6.VI.1939 р. // Ibid. – К.1.

⁷⁸ Лист сотника М.Деркача до генерала В.Сальського, вх. №245/3, 25.V.1939 р. // Ibid. – Sygn. arch. I.380.2.236 [karty niepaginowane].

⁷⁹ Лист генерала В.Сальського до сотника М.Деркача, №237, 2.VI.1939 р. // Ibid.

⁸⁰ Лист генерала В.Сальського до Ю.Філіпова, №192/3, 2.V.1939 р.; №257/3, 7.VI.1939 р.; Лист Ю.Філіпова до генерала В.Сальського, 30.VI.1939 р. // Ibid.

⁸¹ A Family History: Stories of the Filipov, Bohdaniw, and Szpiruk Families in Poland & Germany 1939–1946 as told by the Filipovs in 8/94, and many other family members [Електронний ресурс]: members.home.net/mcorrales6/history.htm

Таким чином, упродовж 1926–1939 рр. військово-політичне керівництво УНР намагалось улаштувати до польських середніх військових навчальних закладів (офіцерських шкіл, шкіл підхорунжих) загалом 42 кандидатів, з яких було прийнято лише 22, а повний курс успішно завершили та стали контрактними офіцерами Війська польського тільки 12 осіб. Детальну інформацію представлено в таблиці:

Рік вступу до школи	Кількість (осіб)			Середній вік кандидатів (років)
	пропонувалося до вступу	було прийнято	завершили навчання	
1926	9	5	4	27
1927	4	2	2	26,5
1928	12	5	2	27,5
1929	5	1	0	27,5
1931	3	3	2	20,5
1932	1	1	0	?
1935	2	1	1	20
1936	1	1	1	21
1937	4	0	0	21,5
1938	5	4	0	23
1939	1	0	0	21,5
Усього	47 ¹	23	12	

Примітка: 1 – Оскільки деякі кандидатури висувалися впродовж декількох років, фактична пропозиція за період становить 43 особи.

Відбором кандидатів до польських шкіл підхорунжих займалися безпосередньо перші особи уенерівської еміграції, а саме президент А.Лівицький та військовий міністр В.Сальський. Свої пропозиції вони завжди відправляли до начальника розвідувального 2-го відділу польського генерального (головного) штабу, котрий після перевірки пересилав їх, додавши власні міркування, до департаменту піхоти міністерства військових справ II Речіпосполитої, а той уже зв'язувався з підлеглою йому школою підхорунжих. Аналогічним порядком вирішувалися й інші справи кадрового характеру, як-от переведення, відрахування курсантів тощо. Жодних прямих контактів між лідерами УНР в екзилі та навчальним закладом не допускалося. Усе відбувалося лише за посередництва «двуйки».

Доводиться визнати, що результативність зусиль лідерів уенерівської еміграції в підготовці майбутніх офіцерських кадрів була вкрай низькою. Як свідчить подана таблиця, з усіх запропонованих осіб на навчання потрапляв приблизно кожен другий, а успішно завершував його – лише кожен четвертий. Основна причина полягає в тому, що з огляду на таємний характер справи відправляти до шкіл могли лише перевірених осіб, коло яких було вкрай обмеженим. Спочатку це були учасники національно-визвольної боротьби, вояки

Армії УНР (не тільки козаки, але й старшини – до сотника включно), котрі через об'єктивні обставини не мали ґрунтовної освіти. Свій атестат зрілості вони здобули самотужки вже в еміграції, навчаючись у гімназії ім. Т.Шевченка при Українській станиці в м. Каліш, де рівень викладання був значно нижчим від польських державних чи приватних закладів освіти. Доволі поважний як на той час вік (під 30 років), хвороби та поранення, складне матеріальне становище й погані побутові умови таборового життя не сприяли гарній підготовці. Тому не дивно, що, попри гаряче бажання вчитися на офіцера, мало хто з українських емігрантів зміг потрапити до військової школи, а ще менше – успішно її завершити.

Тож на початку 1930-х рр. генерал В.Сальський змінив механізм пошуку та відбору потенційних кандидатів. До цього його, очевидно, спонукали ще й «дружні поради» від польських кураторів, котрі були незадоволені загальним фізичним та інтелектуальним рівнем українських курсантів. Тепер військовий міністр УНР в екзилі рекомендував полякам здебільшого представників нового покоління української еміграції, дітей або родичів учасників національно-визвольної боротьби. Вони були значно молодшими за своїх попередників (трохи більше 20 років), перебували у кращій фізичній формі, а головне – мали середню освіту, здобуту в польських навчальних закладах. Важливе значення надавалося рекомендації авторитетної особи, яку міністр персонально знав і якій довіряв.

Початок Другої світової війни перекреслив усі плани керівників УНР в екзилі. Українські курсанти, що навчались у школах підхорунжих, були змушені назавжди перервати науку. Колишні ж випускники цих закладів, котрі стали контрактними офіцерами польської армії, брали участь у короткій вересневій кампанії 1939 р., а після розгрому Польщі пішли різними шляхами, відповідно до своїх політичних та ідеологічних переконань. Одні продовжили службу в лавах Війська польського на Заході, інші почали співпрацювати з німецькою окупаційною адміністрацією, хтось приєднався до Організації українських націоналістів, а дехто покинув військову службу та зайнявся суто цивільними справами, намагаючись залишатися осторонь бурхливих подій.

While in exile, during the interwar period the leaders of the Ukrainian People's Republic (UPR), with the support of the Polish authorities, launched an intensive activity aimed at the armed liberation of Ukraine. Within such context the training of officers for the future Army of UPR had a key importance. With this purpose the Ukrainian young men from the UPR exile political circles were sent to the Polish Officers Schools. Based on previously unknown documents of Polish intelligence service and War Ministry of UPR exile government, which are now stored in the Central Military Archive of the Republic of Poland, the article reveals the features of search and selection of candidates, mechanism of their admission to the Polish officers Schools. Also the exact number and the names of Ukrainian cadets are given.

Keywords: Army of Ukrainian People's Republic, government of Ukrainian People's Republic in exile, officers' school, Polish Army.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 316.6:94

Г.В.Касьянов*
**ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ
ТА ІСТОРИЧНА ПОЛІТИКА: ДО ПИТАННЯ
ПРО ТЕРМІНОЛОГІЮ Й ГЕНЕАЛОГІЮ ПОНЬЯТЬ****

Ідеться про одну з центральних проблем історичної епістемології: взаємодію історії та пам'яті. Проблема розглядається в контексті становлення «студій пам'яті» у західному суспільствознавстві. Подано короткий огляд тенденцій у розвитку відповідних досліджень в Україні. Аналізуються найбільш відомі визначення «історичної пам'яті» та «історичної політики», розглянуто їх інтелектуальну генеалогію, запропоновано власні варіанти дефініцій.

Ключові слова: історія, пам'ять, колективна/історична пам'ять, історична політика, студії пам'яті в Україні.

Мета цієї статті – обговорення базових понять та визначень, які впродовж останніх десяти – п'ятнадцяти років дедалі інтенсивніше використовуються в дослідженнях і суспільно-політичному лексиконі. Я не ставлю перед собою завдання давати тут ґрунтовний аналіз неосяжної літератури з питань взаємин історії та пам'яті, історії й політики, традиції та культури, міфу й наукового знання, історичної епістемології. Моя задача набагато скромніша: проаналізувати певні тексти та інтелектуальні контексти, відстежити інтелектуальну генеалогію понять, які заявлено в назві статті, і подивитися, наскільки вони функціональні в українському культурному контексті, запропонувати власні визначення, спираючись на досвід деяких дослідників теми, котрі вже запропонували своє бачення.

* Касьянов Георгій Володимирович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу новітньої історії та політики Інституту історії України НАНУ
E-mail: kasianov@ifk.kiev.ua

** Статтю написано в рамках стажування в Imre Kertész Kolleg, Friedrich-Schiller-Universität Jena (Німеччина). За допомогу у збиранні матеріалів і підготовку тексту до друку автор щиро вдячний А.Любарцеві та О.Гайдаї

Історія та пам'ять

Якщо спробувати узагальнити різні підходи до природи взаємин історії та пам'яті, то можна звести їх до наступних позицій: 1) історія й пам'ять протиставляються, навіть розглядаються як несумісні явища; 2) історія та пам'ять ототожнюються; 3) історія й пам'ять трактуються як форми розуміння, інтерпретації та репрезентації минулого, що перебувають у процесі постійної взаємодії, взаємного доповнення.

Перший і третій підходи, як правило й переважно, пов'язані з дослідницькими та аналітичними операціями, вони більше характерні для сфери наукової діяльності. Ототожнення історії та пам'яті – дія, більш притаманна суспільно-політичним, публіцистичним, ідеологічним дискурсам. Найбільш радикально ідею поділу й протиставлення історії та пам'яті сформулював П.Нора:

«Пам'ять та історія. Ми усвідомлюємо, що все говорить за протиставлення одне одному цих понять, які далекі від того, щоб бути синонімами. Пам'ять – це життя, утілене в існуючих нині спільнотах, вона сама по собі є постійною еволюцією, вона підпорядковується діалектиці запам'ятовування й забування, і не усвідомлює спотворень, яким у результаті піддається, вона залежна від різноманітних видів присвоєння та маніпуляцій, здатна на тривалі періоди сну та раптові пробудження. Історія, натомість – це реконструкція, завжди проблематична і неповна, того, чого вже немає. Пам'ять – це явище сучасності, що прив'язує нас до триваючого теперішнього часу. Історія – це репрезентація минулого. Пам'ять у силу своєї чуттєвої й логічної природи приймає тільки ті факти, які їй підходять. Вона виростає з неясних, багатоступеневих, іноді надмірно загальних і неясних, іноді занадто приватних символічних деталей. Вона вразлива для будь-якого перенесення, відображення, цензури чи проектування. Історія, будучи інтелектуальним, світським видом діяльності, звертається до аналізу та критичного дискурсу»¹.

Поділ, «цивілізоване розлучення» історії й пам'яті, на думку П.Нора, відбулося з появою «історії історії», тобто професійної історіографії та, як можна здогадатися, «історіографії другого рівня»². Історія переходить від обслуговування пам'яті, від прагнення (не обов'язково усвідомленого) до її найбільш повного опису, заповнення лакун і тріщин, до критики та аналізу. Відбувається перехід від історії-пам'яті до критичної історії³. І тут історієписання фактично спростовує право пам'яті на адекватне відображення минулого, воно розвінчує міфи пам'яті й вибудовує минуле у відповідності до строгих правил «об'єктивності»,

¹ *Nora P. Between memory and History // Idem. Realms of Memory: Rethinking the French Past. – Vol.1: Conflicts and Division. – New York, 1996. – P.3.*

² Тут доцільно пригадати запропоновану Н.Луманом і розвинену С.Фуксом формулу «спостерігача другого рівня» («second order observer»), яка в історіографії, власне, і трансформується в «історіографію другого рівня»: рефлексії спрямовуються передусім на деконструкцію та аналіз наративів, а не явищ, які вони описують (докл. див.: *Fuchs S. Against Essentialism: A Theory of Culture and Society. – Harvard University Press, 2005.*)

³ *Nora P. Between Memory and History. – P.3–4.*

наукового аналізу. Історія витісняє пам'ять із колективних репрезентацій минулого.

Одночасно історія підпорядковує собі пам'ять, «захоплює» її. Пам'ять отримує шанс зберегтися або в деяких кодифікованих (і визнаних історією) слідах, залишках (місцях пам'яті), або будучи інтегрованою в історичний опис. Необхідність у створенні «місць пам'яті» («*les lieux de mémoire*») виникає зі зникненням «середовищ пам'яті» («*milieux de mémoire*»), місця пам'яті є штучним заміником живої пам'яті. Вивчаючи місця пам'яті, історики звертаються не стільки до минулого, «як воно було», скільки до його репрезентацій, закодированих у пам'ятниках, символах, дискурсах і т.п. Тут П.Нора описує взаємодію та взаємопроникнення історії й пам'яті вже в епоху архівів, «місць пам'яті» та професійної історіографії.

Незважаючи на деякі риторичні перебільшення, відзначені багатьма коментаторами, П.Нора був чи не першим, хто чітко артикулював проблему відокремлення історії від пам'яті й нової форми їх взаємопроникнення та взаємодії в епоху «прискорення історії», коли виникла тенденція до швидкого згасання пам'яті (передусім комунікативної).

Тему продовжив американський історик П.Гаттон, котрий приділив спеціальну увагу інтелектуальній історії взаємин між історією (професійною історіографією) й пам'яттю. Досліджуючи минуле через сліди пам'яті, історики мають справу не стільки з минулим як таким, скільки з його образами. Пам'ять – це не так історія, і не стільки частина історії, скільки форми репрезентації минулого (в тому числі в минулому), досліджувані істориками⁴.

Його колега по історичному цеху А.Мегілл поглибив тему міркуваннями про взаємодію пам'яті, традиції, історіографії (або історії) та політики. Він пропонує розглядати три види історіографії: афірмативну, дидактичну й аналітичну. Саме перша історіографія найбільше схильна до тенденції ототожнювати історію та пам'ять:

«Орієнтована на пам'ять історіографія – є особливий випадок більш загальної категорії історіографії, яку можна назвати афірмативною, тобто тією, що стверджує, тому що її головна мета полягає в тому, щоб затвердити і звеличити певну традицію або групу, чию історію й досвід вона вивчає. [...] Орієнтована на пам'ять афірмативна історіографія – це версія “буденного” або “вульгарного” розуміння історії [...] афірмативна історіографія підпорядковує минуле тим проектам, якими люди зайняті у сьогоденні. У неї відсутня критична позиція стосовно спогадів, котрі вона збирає, і щодо традиції, яку вона підтримує. Насправді вона не тільки некритична щодо обраних спогадів і традицій, але фактично має тенденцію до їх міфологізації»⁵.

⁴ Hutton P. *History as an Art of Memory*. – University Press of New England, 1993. – P.17–22.

⁵ Мегілл А. Историческая эпистемология / Пер. М.Кукарцевой, В.Катаева, В.Тимонина. – Москва, 2007. – С.98–99 (тут і далі посилання даються на цей загальом якісний переклад; текст мовою оригіналу див.: Megill A. *Historical Knowledge, Historical Error: A Contemporary Guide to Practice* (With contributions by Steven Shepard and Phillip Honerger). – University of Chicago Press, 2007).

Афірмативна історіографія свідомо виконує функцію консолідації та зміцнення певного суспільства – народу, нації, держави, політичної чи релігійної групи. Оскільки ця функція збігається з подібними завданнями колективної пам'яті, «шлюб» історії та пам'яті тут цілком легітимний. Близько до афірмативної розташовується дидактична історіографія, сенс існування та діяльності котрої викладено в давній формулі Цицерона: «*Historia magistra vitae est*». Тут можна углядіти певний зсув у бік аналітичної історії, оскільки досвід минулого піддається аналізу, необхідному для розуміння його «уроків». У даному випадку, як і слід очікувати, пам'ять теж не відокремлюється від історіографії. І, нарешті, аналітична історія/історіографія відокремлюється від пам'яті та протиставляє себе їй хоча б тому, що пам'ять не може бути своїм власним критичним текстом⁶, аналітична ж історія – це критичний, у тому числі щодо пам'яті, текст.

При цьому А.Мегілл не заперечує значення й важливості пам'яті для історії, по-перше, тому що без пам'яті немислиме відчуття часу; по-друге, історія звертається до фактів, наявність яких без пам'яті була б неможливою. Говорячи про необхідність розрізняти історію та пам'ять, А.Мегілл робить ще одне важливе зауваження, що має велику практичну цінність. Пам'ять нерідко є конфліктною територією. Звичайно, це стосується насамперед конфліктів минулого, які осучаснюються у сьогоденні. Спогади про ці конфлікти завжди актуалізуються проблемами поточного дня, і спогади сторін, що змагаються, повсякчас суперечитимуть одне одному. Якщо історіографія ототожнює себе з пам'яттю, вона тільки посилює конфлікт. У всіх подібних випадках історія повинна бути критичною, тобто вона має відокремлювати від себе пам'ять і віддаляти її на відстань, необхідну для аналізу⁷.

Ці міркування А.Мегілла доволі корисні для розуміння ролі історичної політики. Історичну політику можна описати або як свідоме змішування історії та пам'яті, як торжество афірмативної історіографії, або ж як спроби відокремити історію від пам'яті, помирити їх засобами дидактичної історії. У цій понятійній рамці можна впевнено типологізувати різні варіанти історичної політики.

Наприклад можна припустити, що історична політика афірмативного типу переважатиме у суспільствах, де ідеологічний і культурний плюралізми перебувають на початковій стадії розвитку, де сильні популізм і фасадна демократія, де наявні потужні звичаї патріархально-патримоніальних відносин, а національна ідентичність традиційно ототожнюється здебільшого з етнічними маркерами (мова, кровна спорідненість, антропологічні ознаки). Дидактична історія буде підпорядкована афірмативній, тоді як аналітична історія інституційно інтегрована в перші дві.

У суспільствах із більш розвинутою демократією (демократичні інститути реально відображають інтереси різних соціальних груп, а не слугують прикриттям реальної політики олігархії), традицією політичного плюралізму в історичній політиці можливий баланс між афірмативною та дидактичною

⁶ Там же. – С.103–105.

⁷ Там же. – С.111.

історіями, при цьому аналітична історія вже може бути відокремлена від них як в ідеологічному, так і в епістемологічному смислах.

Нарешті ідеальний варіант історичної політики, характерний для плюралістичних суспільств із розвинутою, стійкою демократією – це вільне співіснування всіх трьох типів історії/історіографії, де афірмативна й дидактична історії виконують свої функції, не претендуючи на прерогативи аналітичної історії, а остання, своєю чергою, вільна у своїх рефлексіях з приводу двох перших.

Зрозуміло, тут також описано «чисті типи» як результат аналітичної операції. Натомість у реальному житті можливі ситуативні диспропорції або співіснування зазначених форм у паралельних ідеологічних просторах – залежно від коливань історичної політики. Наприклад Україна й Росія, як і більшість країн пострадянського простору, вписуються в першу модель, однак при цьому спостерігається нестійка тенденція до самовизначення аналітичної історіографії, зменшення її залежності від історичної політики. Польща, частина країн Центрально-Східної Європи та Балтії більше підпадають під другу модель, однак тут можна спостерігати періодичне використання аналітичної історії в інтересах афірмативної та, особливо, дидактичної. У країнах «старої Європи» історична політика може спровокувати конфлікт між аналітичною історією, з одного боку, та афірмативною й дидактичною – з іншого. Так звана «суперечка істориків» у Німеччині, що начебто завершилася в 1990-х рр., має тенденцію до продовження, особливо коли проблеми історичної політики виходять поза національні кордони. Мабуть не випадково ініціатива запровадження загальноєвропейського законодавства щодо заперечення Голокосту йшла від представників Німеччини. У Франції історична політика в питанні геноциду вірмен 1915 р. призвела до різкого протесту професійних істориків (наприклад рух «Свободу історії!»⁸) – очевидне протистояння аналітичної та афірмативної моделей.

Історична пам'ять

На перший погляд, термін «історична пам'ять» – тавтологічний: пам'ять за визначенням має справу з минулим, тобто з тим, із чим уже має справу історія. Він містить внутрішню суперечність: пам'ять індивідів або груп може не збігатися з тією «історією», яку пропонує будь-який історичний наратив, що за визначенням ігнорує розмаїття пам'яті індивідів і груп – на це звернув увагу М.Альбвас, у 1940-х рр. переглядаючи свої ідеї щодо взаємодії історії та пам'яті.

І все ж прикметник «історична» – цілком доречний, коли ми маємо на увазі саме колективну пам'ять, оскільки інженери та промютери цього виду пам'яті нерідко свідомо чи ненавмисно ототожнюють його з історією (тобто з конкретним наративом про минуле) і, у більш широкому сенсі, – з минулим як таким, іноді настільки, що в їх уявленні межа між історією та історичною пам'яттю стирається.

⁸ *Liberté pour l'Histoire* [Електронний ресурс]: <http://www.lph-asso.fr/> (у 2013 р. під «Зверненням із Блуа» стояли підписи 1347 істориків із 49 країн світу, зокрема й з України).

Для України найбільш показовий приклад: конструювання історичної пам'яті про голод 1932–1933 рр., або Голодомор. Створення історичного нарративу про нього подавалося як процес відновлення історичної пам'яті. Історія (аж до професійної історіографії) виконувала функції колективної пам'яті. У Росії подібним чином «відтворювалася» колективна пам'ять про «Велику Вітчизняну війну»: після деконструкції радянського варіанту наприкінці 1980 – упродовж 1990-х рр., від початку 2000-х рр. фактично йшлося про відновлення саме радянського стандарту репрезентацій цієї події та впровадження його в масову свідомість як «справжньої історії». У Польщі найяскравішим прикладом ототожнення історії й пам'яті може слугувати нарратив про Катинь.

«Історичну пам'ять» можна вважати різновидом «колективної пам'яті». Бум досліджень, присвячених різним видам, функціям та інкарнаціям «колективної пам'яті» призвів до виникнення такого обсягу наукової літератури⁹, що простий опис основних ідей і пропозицій різних дисциплін потребує окремого бібліографічного дослідження. Тому обмежимося відсилками до найбільш відомих досліджень та постатей, що вплинули на формування інтерпретаційних рамок і пізнавальних можливостей явища, званого «колективною пам'яттю».

Інтелектуальну генеалогію «memory studies» і терміна «колективна пам'ять» прийнято розпочинати з праць французького соціолога М.Альбвакса, який уперше артикулював базові поняття (включаючи такі, як «соціальні/суспільні рамки пам'яті» («les cadres sociaux de la mémoire»; 1925 р.) і «колективна пам'ять» («la mémoire collective»; 1925–1950 рр.)¹⁰. Слід звернути увагу на ту обставину, що термін (як поняття соціологічне) виник в інтелектуальному середовищі школи «Анналів», котра зароджувалася в той час: у будь-якому разі першим, хто відреагував на формулювання М.Альбвакса, став М.Блок¹¹, а «історія ментальностей», що виникла згодом, явно перегукується з його ідеями. Практично одночасно з М.Альбваксом німецький історик мистецтв А.Варбург сформулював поняття «соціальна пам'ять» («soziales Gedächtnis»), яке було доволі близьким до ідеї французького колеги¹² – по суті йшлося про ті самі соціальні рамки, які формують і опосередковують структури колективної пам'яті. Далі виникає постать французького історика П.Нора, що вже стала канонічною з його монументальним (у прямому й переносному сенсах) проектом «Les lieux de mémoire»¹³ (стандартний переклад – «місця пам'яті», проте трапляється

⁹ Змістовний огляд інтелектуальної та суспільної генеалогії досліджень пам'яті див.: Olick J.K., Robbins J. Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices // Annual Review of Sociology. – 1998. – №24. – P.105–140.

¹⁰ Halbwachs M. La mémoire collective. – Paris, 1950 (цю посмертну публікацію рукописів М.Альбвакса, як і ряд статей, присвячених його ідеям, можна знайти у відкритому доступі: [Електронний ресурс]: http://classiques.uqac.ca/classiques/Halbwachs_maurice/memoire_collective/memoire_collective.html); доп. і виправ. вид. див.: *Idem*. La mémoire collective / Par G.Namer. – Paris, 1997; англ. пер.: *Idem*. On Collective Memory / Ed. and transl. L.A.Coser. – Chicago, 1992; фрагменти рос. пер. з фр. вид.: Хальбвас М. Коллективная и историческая память // Неприкосновенный запас. – 2005. – №2/3.

¹¹ Bloch M. Mémoire collective, traditions et coutumes // Revue de synthèse historique. – 1925. – №118/120. – P.72–83.

¹² Див.: Forster K. Aby Warburg's History of Art: Collective Memory and Social Mediation of Images // Daedalus. – 1976, Winter. – P.169–176.

¹³ Результати цього дослідницького мегапроекту відображено у семитомнику з аналогічною назвою. Обмежимося посиланням на англomовне видання, що включає 46 статей (із понад 130),

й не менш змістовний варіант – «простори пам'яті»). Поряд із П.Нора найбільш старанні дослідники зазвичай згадують його сучасників і соратників (так зване «третє покоління» школи «Анналів») – Ф.Арьеса та Ж. Ле Гоффа. Упродовж останніх двадцяти років, саме в період буму досліджень пам'яті, найбільш значущими фігурами вважаються американський історик П.Гаттон із його фундаментальною «Історією як мистецтвом пам'яті»¹⁴, британський соціолог П.Коннертон, що «освіжив» тему книжкою «Як суспільства пам'ятають» та пропозицією звернути увагу на способи передачі пам'яті через тілесні й комеморативні практики¹⁵, американський історик Дж.Олік, який реінтерпретував поняття «колективної пам'яті», і німецькі фахівці, подружжя Ян та Аляйда Ассманн, котрі доповнили словник поняттям «комунікативна пам'ять» і запропонували дихотомію «комунікативна – культурна пам'ять». Представлений тут набір знакових імен, зрозуміло, далеко не вичерпує всього різноманіття і варіацій, напрацьованих за дев'яносто років після виходу відомої праці М.Альбвакса. Це – лише деякі віхи інтелектуальної генеалогії нинішніх понять і підходів, що у «західному» суспільствознавстві стали вже загальноживаними (щоб не сказати – затертими).

Звернімося до тих міркувань дослідників колективної пам'яті, які на даний момент найбільш повно артикулюють проблеми її функціонування та подають доволі чіткі (хоча й далеко не беззаперечні) формулювання. Дж.Олік пропонує враховувати відмінності між «колективною пам'яттю» («collective memory») і «збірною пам'яттю» («collected memory») – в англійському прочитанні термінів угадується приємна оку гра слів. «Збірна пам'ять», на його думку, може являти собою суму або, радше, набір подібних чи уподібнених індивідуальних пам'ятей тієї чи іншої спільноти, групи. При цьому автор визнає, що у процесі «зборки» однотипних індивідуальних пам'ятей, що корелюються одна з одною в певний алгоритм і повторюваність, індивідуальні версії не можуть уникнути трансформацій, пов'язаних зі взаємодією з іншими, нехай дуже схожими версіями¹⁶. «Колективна пам'ять», за Дж.Оліком, – це протилежність «збірної пам'яті», оскільки тут відсутній набір спогадів індивідів, і присутній набір загальних для всіх дефініцій, символів, образів, достатньо незалежних від суб'єктивного сприйняття цих індивідів. Неважко виявити

«чітко видимі структури пам'яті та спогадів, яким суспільства віддають належне доволі тривалий час, вони демонструють дивовижну стійкість щодо зусиль окремих індивідів уникнути їх. Потужні інституції встановлюють вищу цінність одних історій порівняно з іншими, устанавлюють способи викладу та зразки того, як індивіди можуть і повинні пам'ятати, активізують

яке вийшло друком у США: *Nora P. Realms of Memory: Rethinking the French Past: 3 vols.* – New York, 1996–1998.

¹⁴ *Hutton P. History as an Art of Memory.* – University Press of New England, 1993.

¹⁵ *Connerton P. How Societies Remember.* – Cambridge University Press, 1989. Варто звернути увагу на те, що П.Коннертон розглядав й іншу сторону, а саме способи, форми й типи забування (див.: *Idem. How Modernity Forgets.* – Cambridge University Press, 2009; *Idem. Seven types of forgetting // Memory Studies.* – 2008. – №1. – P.59–71).

¹⁶ *Olick J.K. The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility.* – New York; London, 2007. – P.23.

пам'ять такими способами й такими мотивами, які дуже відрізняються від роботи індивідуальної пам'яті»¹⁷.

Термін «колективна пам'ять», на думку Дж.Оліка, потерпає від надмірної універсальності, тому можна запропонувати мінімум три варіанти його використання. По-перше, звернутися до близьких за значенням понять: «міф», «традиція», «комеморація» і таким чином конкретизувати галузь дослідження або інтерпретації (тут варто поставити питання: а навіщо тоді у цих випадках узагалі використовувати термін «колективна пам'ять»?). По-друге, можна адресувати його тільки найзагальнішим формам публічного дискурсу, описам та образам минулого, що промовляють від імені певної спільноти або групи. І, нарешті, можна зробити його гранично узагальненим, коли термін «колективна пам'ять» апелює до широкого набору мнемонічних процесів і практик та їхніх наслідків – як на індивідуальному, так і на колективному рівнях¹⁸.

Доволі близькою до цих міркувань можна вважати пропозицію Я. та А. Ассманн поділяти колективну пам'ять на комунікативну й культурну (1987 р.). Перша (подібно до «збірної пам'яті») – явище, що відноситься більше до спілкування між індивідами. Комунікативна пам'ять гранично індивідуалізована та слабо структурована. Вона функціонує в рамках соціальної групи/одиниці, межі якої визначаються саме цією «загальною» пам'яттю, що передається в основному через вербальне спілкування і через нього ж видозмінюється. Вона безпосередньо пов'язана з певними соціальними ролями індивідів усередині групи й формуванням соціальної ідентичності. Комунікативна пам'ять, як правило, вписується в термін життя трьох поколінь, і згасає разом з їх зміною та збільшенням «терміну давності» своїх початкових форм. Як приклад, можна навести «родинну пам'ять», котра в постіндустріальних суспільствах стає дедалі «коротшою».

Певна протилежність комунікативній – культурна пам'ять. Її формування й функціонування пов'язане з традицією, котра, своєю чергою, пов'язана з владою. Культурна пам'ять накидається індивідові ззовні, у цьому сенсі вона протистоїть комунікативній пам'яті, більше того, може конфліктувати з нею. Культурна пам'ять є частиною культурної ідентичності великих груп і виступає щодо індивідів як форма ідентичності, обумовлена ззовні.

Якщо комунікативна пам'ять має справу з доволі конкретним, «соціальним» часом, скажімо легко вимірюваними періодами життя поколінь, то культурна пам'ять вимірює час історичними періодами, час тут міфологізовано. Культурна пам'ять формується й підтримується інститутами, суспільними та державними, вона може існувати, передаватися століттями, тисячоліттями (це міркування Я.Ассманна цілком доречно для егіптолога). Доступ до формування, збереження й передачі культурної пам'яті мають тільки люди, яким суспільство або держава делегує такі повноваження, це професіонали-мнемоніки: від служителів культу та письменників до істориків, архівістів¹⁹.

¹⁷ Ibid. – P.28–29.

¹⁸ Ibid. – P.33–34.

¹⁹ Уперше ці тези було сформульовано наприкінці 1980-х рр. У стислому вигляді відповідні

Як із цими поняттями співвідноситься «історична пам'ять»? «Міжнародна енциклопедія політичної науки» дає визначення «історичної пам'яті» через її функціональний опис: «Концепт історичної пам'яті [...] має справу зі способами, за допомогою яких групи, спільноти й нації конструюють та ідентифікують себе з певними історичними нарративами або подіями»²⁰. Зауважимо, що історичний нарратив – це не тільки написана історія (мастер-нарратив), це може бути й сюжетна лінія, фактографія, інтерпретаційна стратегія, виражена у художніх творах, візуальних репрезентаціях і т.п.

Неважко помітити точку, в якій сходяться всі дослідники – протиставлення збірної/комунікативної та колективної/культурної пам'ятей (що не виключає їх тісної взаємодії) з метою виокремити у самостійну категорію той вид пам'яті, який є об'єктом цілеспрямованого конструювання, соціальної, культурної, політичної інженерії. Культурна/колективна пам'ять – це саме той вид пам'яті, що його можна ототожнювати з «історичною пам'яттю».

Проблема історичної пам'яті має безпосереднє відношення до питання влади: як суто політичної, так і влади дискурсу. У цьому сенсі доречно згадати твердження Ж. Ле Гоффа про те, що «колективна пам'ять була і є важливим питанням у боротьбі за владу між суспільними групами. Для класів, груп або індивідів, які правили й далі панують в історії суспільств, їхня влада над пам'яттю та забуттям залишається однією з найголовніших турбот»²¹.

Історична пам'ять як форма колективної/культурної пам'яті є одночасно об'єктом і суб'єктом історичної політики, боротьби різних суспільних груп за контроль над умами – це мета та засіб досягнення мети. У цьому сенсі історична пам'ять виступає ключовою категорією для розуміння історичної політики.

Історична політика

Термін «історична політика» має майже півстолітню історію. У 1970 р. вийшла книга відомого американського історика Г.Зіна, назву якої можна перекласти саме як «Історична політика»²². Збірник полемічних есе було спрямовано на «розвінчування» нібито наявних на той момент претензій наукового істеблїшменту на «нейтральну», «об'єктивну» історію. Громадянський пафос автора, ветерана Другої світової війни, активіста антивоєнного та правозахисного рухів 1960-х рр., зводився до ствердження так званої «радикальної історії». Г.Зін закликав істориків до більш активної «життєвої позиції», котра цілком відповідала духу тих «бунтівних» років і дещо парадоксальним чином перегукувалася з радянським стандартом про істориків – «білців ідеологічного фронту». Автор не претендував на винахід терміна «історична політика», але з його допомогою артикулював проблему взаємодії наукової дисципліни

міркування представлено: *Assmann J. Communicative and Cultural Memory // Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook*. – Berlin; New York, 2008. – P.109–118.

²⁰ Див.: *Hite K. Historical Memory // International Encyclopaedia of Political Science* [Електронний ресурс]: <http://knowledge.sagepub.com/view/intlpoliticalscience/n251.xml>

²¹ *Le Goff J. History and Memory / Transl. by S.Rendall, E.Claman*. – Columbia University Press, 1992. – P.54.

²² *Zinn H. The Politics of History*. – Chicago; Urbana, 1990 (2-nd ed.). – 392 p.

й суспільства, зокрема здатності істориків відповідати на запити та виклики сучасності, бути «суспільно активними». Судячи з усього, у даному випадку ми маємо справу з першою появою словосполучення «історична політика» в англomовній літературі – швидше в публіцистичному, аніж в академічному дискурсі.

У 1980-х рр., під час відомої «суперечки істориків» («Historikerstreit») у Західній Німеччині (1986–1989 рр.) термін «історична політика» з'явився вже в дещо іншому контексті та значенні. Дискусія, що почалася з обговорення страждань мирного населення країни на завершальному етапі Другої світової війни та героїзму вермахту, який захищав німців від Червоної армії (А.Гільгрубер), швидко вийшла за рамки суто професійних обговорень, набувши загальнонаціональних масштабів, до неї приєдналися політики, журналісти, мас-медіа. Особливий резонанс викликала вміщена в газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung» стаття відомого фахівця, дослідника історії фашизму Е.Нольте, в якій автор опротестував особливу провину німців у злочинах нацизму, а самі ці злочини релятивізував посиленнями на подібні дії в інших країнах, адже геноцид і соціцид, табори, депортації, за його словами, існували й до 1933–1945 рр. Своєрідною «перлиною» висловлювань Е.Нольте стало твердження про те, що нацистські табори смерті були реакцією на сталінський ГУЛАГ. До нього приєднався ще один впливовий історик, М.Штюрмер, який стверджував, що той варіант сприйняття минулого, який виник у німців (або був нав'язаний їм ззовні) після Другої світової війни, фактично позбавляє їх нормальної колективної пам'яті й, до того ж, заважає вільному історичному пошуку та дискусії. Німці заслуговують такого минулого, котрим вони можуть пишатися, тож потрібно надати їм саме таке минуле. Оскільки М.Штюрмер був радником канцлера Г.Коля, інтелектуали та діячі лівого й ліберального спрямування (тут стовпом громадської думки був Ю.Габермас) витлумачили його слова як артикуляцію офіційної позиції неоконсерваторів, що перебували при владі, і правих, які виступали з подібними ідеями. У пошуках відповідних аргументів ліберальні публіцисти запустили в обіг термін «історична політика»²³ – ним було позначено практику маніпулювання історією (уявленнями про минуле) в кон'юнктурних інтересах певної політичної сили²⁴. В уявленні критиків «історичної політики» вона могла призвести до небезпечного прецеденту перекроювання минулого в інтересах ревізії ідеї відповідальності німців за злочини нацизму, а звідси –

²³ С.Требст вважає, що у цій дискусії термін «історична політика» вперше використав історик К.Маер (див.: *Troebst S. Geschichtspolitik // Docupedia [Електронний ресурс]: <https://docupedia.de/zg/Geschichtspolitik>*). Він же наводить думку політолога Г.Шмідта, який стверджував, що у журналістиці цей термін використовували ще в 1930-х рр. саме в контексті маніпуляцій минулим в інтересах теперішнього (див.: *Schmid H. Vom publizistischen Kampfbegriff zum Forschungskonzept: Zur Historisierung der Kategorie «Geschichtspolitik» // Geschichtspolitik und kollektives Gedächtnis: Erinnerungskulturen in Theorie und Praxis. – Göttingen, 2009. – S.53–75*).

²⁴ Докл. див.: *Forever in the shadow of Hitler?: original documents of the Historikerstreit, the controversy concerning the singularity of the Holocaust / Transl. by J.Knowlton, T.Cates. – New York, 1993. – 282 p.* Про ширший контекст проблеми й розвиток історичної політики в Німеччині після «суперечки істориків» див.: *Berger S. German History Politics and the National Socialist Past // Miller A., Lipman M. Convolutions of Historical Politics. – New York; Budapest, 2012. – P.24–44.*

і до реставрації тих складових історичної пам'яті та національної ідентичності, які зробили можливим нацизм.

Зі словника публіцистики та журналістики термін перебрався до академічного лексикону. У 1999 р. з'явилося капітальне дослідження Е.Вольфрума «Історична політика у Федеративній Республіці Німеччина: Шлях до західнонімецької пам'яті, 1948–1990», в якому поняття «історична політика» не тільки з'явилося в назві спеціалізованої монографії, але й мабуть уперше було сформульоване як наукове визначення. Отже це:

«вид діяльності та галузь політики, де різні актори використовують історію у своїх специфічних політичних цілях. Вона адресується громадськості та виконує завдання легітимізації, мобілізації, політизації, скандалізації, дифамації й т.п.; ключове питання тут: хто, якими методами, з якими намірами та з якими результатами політично актуалізує досвід минулого, котрий є предметом дискусії»²⁵.

Доволі швидко термін прижився в науковому лексиконі й у першому десятилітті 2000-х рр. наспіло ціле гроно студій, де він фігурував як у назві, так і в понятійному апараті істориків, соціологів, культурологів, політологів²⁶. У середині першого десятиліття 2000-х рр., коли явища, описувані терміном «історична політика», значно актуалізувалися як у «старій Європі», так і в оновленому Євросоюзі, поповненому на понад десяток нових членів, він знову виник у суспільно-політичному newspeak.

Навряд чи можна вважати несподіванкою, що це сталося в Польщі, де питання історії традиційно мають великий суспільний вплив і вагу. Правоконсервативні політики (партія «Закон і справедливість» та її союзники), що прийшли до влади наприкінці 2005 р., близькі до них представники громадської думки відкритим текстом повідомили суспільству про необхідність реалізації «нової історичної політики» («*polityka historyczna*»)²⁷ – в інтересах зміцнення польської національної ідентичності та єдності нації. Фактично йшлося про фронтальний перегляд ставлення до минулого, про цілеспрямовану політику відновлення колективної пам'яті – з відсилками до романтичного націоналізму зразка ХІХ ст.²⁸ Ініціатори та промоутери нової історичної політики

²⁵ *Wolfrum E.* Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerung 1948–1990: Wissenschaftliche Buchgesellschaft. – Darmstadt, 1999. – S.25.

²⁶ Див.: *Fein E.* Geschichtspolitik in Russland: Chancen und Schwierigkeiten einen demokratisierenden Aufarbeitung der sowjetischen Vergangenheit am Beispiel der Tätigkeit der Gesellschaft Memorial. – Munster; Hamburg; London, 2001. – 288 s.; *Heinrich H.-A., Kohlstruck M.* Geschichtspolitik und sozialwissenschaftliche Theorie. – Stuttgart, 2008. – 144 s.; *Geschichtspolitik: Wer sind ihre Akteure, wer ihre Rezipienten / Hrsg. C.Fröhlich, H.-A.Heinrich.* – Stuttgart, 2004. – 148 s.; *Geschichtspolitik in Zentraleuropa.* – Studien Verlag, 2006. – 58 s.; *Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich / E.Francois, K.Konczal, R.Traba, S.Troebst.* – Göttingen, 2013. – 560 s.

²⁷ Докл. див.: *Traba R.* Przeszłość w teraźniejszości: polskie spory o historię na początku XXI wieku. – Poznań, 2009; *Polityka historyczna: historycy – politycy – prasa / Red. L.Cichočka, A.Panecka.* – Warszawa, 2005.

²⁸ Див.: *Traba P.* Польские споры об истории в XXI веке // *Миллер А., Липман М.* Историческая политика в 21 веке. – Москва, 2012, – С.69–71. Для розуміння загального історичного контексту виникнення «нової історичної політики» слід також звернутися до дослідження Е.Охман,

закликали не обмежуватися переглядом трагедій і героїчних сторінок ХХ ст. Директор Інституту національної пам'яті Я.Куртика пропонував звернутися до досвіду й особливої історичної ролі Польщі, починаючи з ХVІ ст.²⁹

Дискусія, яка спалахнула в Польщі з приводу «нової історичної політики», за масштабами і рівнем емоцій не поступалася німецькій «Historikerstreit». Однак справа була не тільки у формальних аналогіях. В обох випадках спонукальним мотивом виступили проблеми з формуванням або переформатуванням ідентичності. І там, і там спостерігалася спроба певної ревізії минулого в інтересах сучасного, зокрема декларованої ідеї «консолідації» нації. І в Німеччині, і в Польщі ініціатори розраховували на певний терапевтичний ефект для національної ідентичності шляхом уявної «нормалізації» минулого, відновлення в колективній пам'яті тих фрагментів, які, на їхню думку, містили стверджувальний, позитивний потенціал. В обох країнах цими ініціаторами були правоконсервативні політики й націоналісти. І в обох випадках ініціатори наштотували на потужний опір тих сегментів суспільства, які прийнято називати ліберальними.

Іронія історії полягала в тому, що в Німеччині термін «історична політика» у суспільному дискурсі використовувався опонентами цієї політики як негативний, він містив іронію і сарказм. Натомість у Польщі середини першого десятиліття 2000-х рр. промоутери «історичної політики» знаходили в ньому життєстверджуючу силу у своїх пошуках підйому національної ідентичності. Щоправда, у Польщі, на відміну від Німеччини, спочатку в «нової історичної політики» майже не знайшлося прихильників у середовищі професійних істориків, що не завадило терміну «історична політика» («*polityka historyczna*») ввійти в академічний лексикон.

Уже зовсім нещодавно німецький дослідник С.Требст, котрий присвятив з'ясуванню біографії терміна окрему невелику студію, з'ясував, що у двох світових наукових мовах існують споріднені поняття: в англійській – «*politics of history*», у французькій – «*politique du pass*»³⁰. Звернімо увагу на ту обставину, що як в англійському, так і у французькому академічному словниках термін з'являється саме наприкінці 1990 – на початку 2000-х рр., мабуть як реакція на суспільно-політичні виклики, адже ті явища, що описуються терміном «історична політика», актуалізувалися не тільки у Центрально-Східній, а й у «старій Європі».

Отже термін «історична політика» та позначуваний ним комплекс явищ утвердився як у суспільно-політичному, так і в науковому словниках порівняно нещодавно. Чи означає це, що явище, котре описується ним, також має стосунок лише до того минулого, яке прийнято називати недавнім?

присвяченого «реіоналізації» історичної пам'яті у сучасній Польщі: *Ochman E. Post-Communist Poland: Contested Past and Future Identities.* – Routledge, 2014.

²⁹ Див.: *Polska polityka historyczna // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej.* – 2006. – №5 (64). – S.16–17.

³⁰ *Troebst S. Geschichtspolitik: Politikfeld, Analyserahmen, Streitobjekt // Geschichtspolitik in Europa seit 1989: Deutschland, Frankreich und Polen im internationalen Vergleich.* – S.15–34. Цей нарис на даний момент – найбільш інформативне й повне дослідження пригод терміна «історична політика» та його аналогів.

Насправді чимало з того, що ми зараз називаємо «історичною політикою», виникло й успішно функціонувало до появи цього терміна.

Відмінність сучасної історичної політики від її прототипів у минулому полягає в масштабах, засобах і цілях. Історична політика – явище нового часу, її зародження й розвиток пов'язані з індустріальним суспільством, появою масової політики, стандартизованих національних мов, масової освіти, у тому числі історичної як форми громадянського виховання. У цьому сенсі історична політика існує з тих часів, коли історія перетворилася на засіб формування масової лояльності – не так і не стільки до сюзерена, як, радше, до найбільшого соціально-культурного та політичного співтовариства нового часу, тобто нації.

Індустріальне суспільство не тільки провокує та обумовлює виникнення націй, а й створює організаційно-технічні, культурні передумови для формування гомогенних форм «колективної свідомості», зокрема «громадянських релігій» на зразок націоналізму чи комунізму. Поширення освіченості на основі стандартизованих і кодифікованих національних мов, преси й мас-медіа, стандартизація освіти та перетворення школи, а потім і університету на масове явище, індустріалізація засобів зберігання й передачі інформації – усе це створює інфраструктуру для формування не тільки якихось стандартних форм «масової/колективної свідомості», а й для тих видів діяльності, які дозволяють активно впливати на його формування, зокрема для історичної політики.

У XIX ст. цілеспрямоване використання історії та колективної пам'яті в утвердженні домінуючих політичних дискурсів і формуванні системи лояльностей стає невід'ємною частиною внутрішньої й зовнішньої політики держав, засобом формування та легітимізації націй, їхніх претензій на місце під сонцем. «Винахід традицій», ідеологічна уніфікація й мобілізація, досягнення певного рівня культурної гомогенності, необхідного для забезпечення колективної лояльності нації та держави, ведення сучасної війни, було б неможливим без маніпуляцій історією й «колективною пам'яттю».

Виникнення терміна «історична політика» в 1990-х рр., його громадська та академічна легітимізація збіглися з якісно новим рівнем відображуваного ним явища. Технологічна революція у сфері передачі, зберігання та поширення інформації, розвиток наук про людину і про її психічну природу, тотальність проникнення мас-медіа в усі сфери людського життя й усі закутки планети створили передумови для безпрецедентного за масштабами маніпулювання «колективною свідомістю». Розвиток засобів комунікацій різко підніс мобілізаційні можливості історичної політики. Технологічні та організаційні можливості держави й інших агентів історичної політики зросли до небачених раніше масштабів.

Водночас зростання політичного плюралізму та поширення демократії парадоксальним чином сприяли нарощенню конфліктогенності історичної політики: політичні свободи й розширений доступ до засобів управління інформацією дозволяє будь-яким групам інтересу швидко та ефективно організуватися для артикуляції й поширення потрібних їм версій минулого, для організації інформаційного, психологічного, політичного тиску на опонентів.

Держава, залишаючись найбільш потужним гравцем у сфері історичної політики, втратила монополію на право розпорядження минулим в інтересах сьогодення.

Сучасна історична політика – це поле зіткнення інтересів і публічного з'ясування стосунків різних громадських та політичних акторів: державних інститутів, політичних партій, громадських організацій і рухів, релігійних спільнот, груп інтересів.

Український вимір

У 1997 р американський історик А.Конфіно доволі жовчно висловився з приводу буму «memory studies» у західному суспільствознавстві. Він нарікав на те, що зростаюча кількість досліджень, по-перше, не забезпечується якістю методологічного, теоретичного осмислення проблеми; по-друге, виробився певний шаблон підходу до проблем пам'яті, що зводиться до набору стереотипів, які кочують із дисципліни в дисципліну, із дослідження в дослідження. Центральною темою студій у 1990-х рр., на його думку, була «політика пам'яті», що створювало небезпеку редукування культури до політики як об'єкта досліджень.

«Відаючи належне кількості, – писав А.Конфіно, – важко позбутися відчуття, що термін “пам'ять” знецінюється від надмірного вживання, при цьому дослідження пам'яті явно потерпають від браку чіткості, водночас стаючи дещо передбачуваними. Затерте твердження про те, що минуле конструюється не як факт, а як міф для обслуговування інтересів певної спільноти, і зараз може комусь здатися доволі радикальним, але воно не може (і не повинно) притупляти погляд істориків. [...] Історії пам'яті [...] бракує критичної рефлексії з приводу методів та теорії, і рівним чином систематизованої оцінки проблем, підходів, об'єктів дослідження»³¹.

Ризикну припустити, що у сучасній Україні «memory studies» перебувають приблизно в такому ж стані, правда з тією різницею, що слово «бум» тут буде явним перебільшенням.

Якщо у суспільно-політичному дискурсі питання історичної пам'яті виникли ще в період «перебудови» – у контексті ліквідації «білих плям» історії чи «повернення до історичної правди», то їх наукове осмислення затягнулося. Проблеми колективної/історичної пам'яті в Україні стали предметом критичної рефлексії й наукового осмислення зовсім нещодавно. Перші спорадичні спроби, як правило пов'язані з намаганнями з'ясувати або пояснити політичний чи соціальний підтекст подій, явищ і практик, пов'язаних із колективною пам'яттю, припадають на кінець 1990 – початок 2000-х рр.³² Зростання інтере-

³¹ Confino A. Collective Memory and Cultural History: Problems of Method // American Historical Review. – 1997, December. – P.1386–1403.

³² Див., напр.: Грабович Г. Україна: підсумки століття // Критика. – Вип.11. – К., 1999; Рябчук М. Потьомкінський ювілей, або Ще раз про амністію, амнезію та «спадкоємність» посткомуністичної влади в Україні // Сучасність. – 2004. – №3.

су до проблеми очікувано збіглося з поживавленням історичної політики у часи президентства В.Ющенка: саме тоді словосполучення «історична пам'ять» упевнено ввійшло не тільки до суспільно-політичного лексикону та навіть нормативних документів, але й у мову наукових досліджень. Особливу роль у цьому відіграла масштабна державна кампанія з формування колективної пам'яті про голод 1932–1933 рр. (Голодомор). Показово, що центральний проєкт цієї кампанії називався «Національна книга пам'яті жертв Голодомору». До кінця першого десятиліття 2000-х рр. в Україні сформувався доволі стійкий інтерес до проблем історичної пам'яті. З одного боку, він був пов'язаний із політичною кон'юнктурою, з іншого – зі швидко зростаючим суспільним інтересом, що знову ж таки підігрівався політиками, які швидко оцінили можливості маніпуляцій із пам'яттю.

Певну роль зіграла й та обставина, що вітчизняна гуманітаристика поступово входила у світовий інтелектуальний простір, де «memory studies» уже не тільки утвердилися як респектабельна галузь досліджень, але й мали серйозні напрацювання концептуального характеру. Почали з'являтися тематичні випуски наукових журналів³³, оглядові статті³⁴, аналітичні записки в державні органи³⁵, проводилися конференції³⁶, виходили друком монографії³⁷ і спеціалізовані збірники із залученням зарубіжних фахівців³⁸, українські дослідники включилися в міжнародні проєкти, опосередковано або прямо присвячені проблемам пам'яті³⁹, котрі стали й об'єктом дослідження у кваліфікаційних працях⁴⁰.

³³ Україна модерна (Пам'ять як поле змагань). – Ч.15 (4). – К., 2009; Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.13/14: Історична пам'ять і тоталітаризм: досвід Центрально-Східної Європи. – Х., 2009.

³⁴ *Зашикільняк Л.О.* Історична пам'ять та історіографія як дослідницьке поле для інтелектуальної історії // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип.15. – Л., 2006–2007. – С.855–862; *Зерній Ю.О.* Як суспільства пам'ятають: властивості та механізми формування історичної пам'яті // Стратегічні пріоритети. – 2008. – №4 (9). – С.35–43.

³⁵ *Симоненко І.* Концептуальні засади державної політики пам'яті: Аналітична записка [Електронний ресурс]: <http://www.niss.gov.ua/articles/269/>

³⁶ Історична пам'ять як поле змагань за ідентичність: Мат. «круглого столу» 22 квітня 2008 р. / За заг. ред. Ю.О.Зерній. – К., 2008. – 68 с.; Історична конференція «Пам'ять як поле змагань у польсько-російсько-українському трикутнику» [Електронний ресурс]: <https://ua.boell.org/uk/2010/02/06/istorichna-konferenciya-pamyat-yak-pole-zmagan-u-polsko-rosiysko-ukrayinskomu-trikutniku>; Семінар «Політика пам'яті та символічний простір міста: приклади Харкова і Львова» [Електронний ресурс]: <http://www.lvivcenter.org/uk/conferences/urban-seminars/?newsid=1210>

³⁷ *Нагорна Л.П.* Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії. – К., 2012. – 328 с. На даний момент це єдине дослідження монографічного формату, де розглядаються теоретичні проблеми функціонування історичної пам'яті.

³⁸ *Культура історичної пам'яті: європейський та історичний досвід* / За заг. ред. Ю.Шаповала. – К., 2013.

³⁹ Найбільш масштабний міждисциплінарний проєкт останніх років, який об'єднав дослідників України, Швейцарії, Австрії, Німеччини – GCE Region, Nation, and Beyond: An Interdisciplinary and Transcultural Reconceptualization of Ukraine [Електронний ресурс]: <http://www.lvivcenter.org/en/researchprojects/stgallenproject/>

⁴⁰ *Зерній Ю.О.* Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2009. – 20 с.; *Коньшина Г.Є.* Трансформація соціальної пам'яті в інформаційному суспільстві: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – Х., 2008. – 14 с.; *Купіна Я.В.* Вербалізація концепту «пам'ять» в українській літературній мові: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Х., 2011. – 20 с.; *Жадько В.О.* Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ...

У 2010–2014 рр. в Українському інституті національної пам'яті (УІНП) та деяких академічних інститутах почали складатися групи фахівців, які виявляли стійкий інтерес до теоретичних і методологічних розробок у сфері «memory studies». В УІНП було складено словник ключових термінів і понять⁴¹, видано обширну бібліографію досліджень із теми пам'яті⁴². Інститут започаткував серію наукових збірників «Національна та історична пам'ять» (упродовж 2011–2014 рр. вийшло десять (!) випусків).

Утім, як уже згадувалося, нинішній стан досліджень пам'яті в Україні нагадує відповідну ситуацію у західній гуманітаристиці та суспільних науках кінця 1990-х рр. Одна з найкомпетентніших у цій галузі українських дослідниць А.Киридон серед основних проблем студій у цьому сегменті назвала їх нечисленність (і, додамо, спорадичність, пов'язану зі змінами політичної кон'юнктури), відсутність міждисциплінарних зв'язків і дискусій та водночас – некритичне використання термінології одних дисциплін в інших, залежність від перекладної літератури (особливо праць теоретико-методологічного характеру⁴³), надлишок емпіризму, брак аналітичності⁴⁴. Слід звернути увагу й на ту обставину, що дослідники, які звертаються до проблем історичної пам'яті та історичної політики, дуже часто уникають нормативних визначень явища, волюючи визначати його через функції чи суміжні поняття.

Згадаємо й ту обставину, що дослідження історичної пам'яті в нашій країні перебувають під серйозним тиском політичної кон'юнктури. Це позначається як на змісті праць, так і на інституційному розвитку. Реорганізація Українського інституту національної пам'яті влітку 2014 р., «зворотне перепрофілювання»

д-ра філософ. наук. – К., 2007. – 36 с.; *Кравченко Д.Г.* Історична свідомість української молоді: проблеми формування в трансформаційному суспільстві (соціально-філософський аналіз): Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – К., 2004. – 19 с.; *Рагозіна Т.Е.* Культурна пам'ять як механізм соціально-історичної настигності: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – Донецьк, 2010. – 20 с.; *Халимон М.М.* Реактуалізація пам'яті та досвіду в нарративній філософії історії: Автореф. дис. ... канд. філософ. наук. – Х., 2011. – 20 с.; *Фостачук О.О.* Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – Х., 2005. – 19 с.; *Стародубцева Л.В.* Пам'ять і забуття в історії ідей: мнемонічна герменевтика культури: Автореф. дис. ... д-ра філософ. наук. – Х., 2004. – 37 с.; *Волянук О.Я.* Суспільна пам'ять в контексті розвитку політичної свідомості у сучасній Україні: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2012. – 20 с.; *Глушко А.О.* Компаративний аналіз концептів історичної пам'яті в Україні та в Республіці Словенія: Автореф. дис. ... канд. політ. наук. – К., 2014. – 24 с.; *Павленко Ю.Ю.* Дискурс індивідуальної пам'яті в сучасному французькому романі (1970-ті – 2000 рр.): Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2006. – 20 с.; *Середа В.В.* Регіональні особливості історичних ідентичностей та їх вплив на формування сучасних політичних орієнтацій в Україні: Автореф. дис. ... канд. соціол. наук. – К., 2006. – 20 с.; *Жуковська Г.М.* Проблема історичної пам'яті у творчості Ліни Костенко: Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – К., 2001. – 19 с.; *Гайдай О.Ю.* Радянська спадщина в політиці пам'яті та свідомості населення України 1991–2014 рр. (на матеріалах Вінницької, Житомирської, Черкаської та Полтавської областей): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2016.

⁴¹ Національна та історична пам'ять: словник ключових термінів / Кер. авт. кол. А.М.Киридон. – К., 2013.

⁴² Студії пам'яті в Україні (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик) / Передм., вступ. ст., заг. ред. А.Киридон; упор. покажчика: А.Киридон, О.Волянук, В.Огієнко. – К., 2013.

⁴³ У публікаціях на тему пам'яті склався свого роду шаблон: автор наводить перелік імен західних дослідників, після чого текст рясно забезпечується посиланнями або на російський їх переклад, або на праці російських колег. Не менш поширена й практика суто ритуального згадування «великих» імен.

⁴⁴ *Киридон А.* Студії пам'яті в Україні: основні тенденції становлення // Україна – Європа – світ: Міжнар. зб. наук. праць: Серія: Історія, міжнародні відносини. – Вип. 14. – Тернопіль, 2014. – С.271.

його в орган виконавчої влади практично маргіналізувало академічну складову діяльності цієї установи⁴⁵. Деякі присвячені історичній пам'яті праці, що претендують на аналітичний статус, своїм змістом і тоном нерідко нагадують партійну публіцистику. Нинішня суспільно-політична ситуація, пов'язана з воєнними діями на сході України, анексією Криму Росією та необхідністю протистояння в інформаційно-психологічній війні тільки підсилює цю тенденцію, звужує простір виваженого академічного дискурсу (звернімо увагу на ту обставину, що формулювання теми двох із трьох спеціалізованих наукових конференцій – пам'ять як «поле змагань»⁴⁶).

Що ж до поняття «історична політика», то можна з упевненістю стверджувати, що воно майже відсутнє в науковому дискурсі, спорадично з'являючись у публіцистці та політичних дебатах. Українські дослідники здебільшого оперують поняттям «політика пам'яті», яке цілком функціональне, але, на мій погляд, дещо звужує перспективу, не кажучи про те, що й тут складно знайти нормативне визначення явища.

Базові визначення

Наведені вище приклади міркувань про природу колективної пам'яті, історичну політику, політику пам'яті й т.п. цікавлять нас переважно в одному практичному аспекті: співвідношення понять «історична пам'ять» – «колективна пам'ять», «історична політика» – «політика пам'яті». У будь-якому вигляді загальником є те, що міркування про колективну пам'ять виводять на проблеми формування колективної ідентичності. Це, своєю чергою, призводить до необхідності визначити об'єкти й суб'єкти формування даної ідентичності. А далі будь-який дослідник стикається з необхідністю виявлення ролі у цьому процесі інститутів і груп інтересу – тобто політики як такої, якщо, звичайно, предметом пошуку не є суто спеціальні аспекти мистецтвознавства, етнографії чи культурології.

Спираючись на наведені вище підходи спробуємо сформулювати певні загальні визначення, необхідні нам як для подальших міркувань, так і для побудови наративу, що описує історичну політику в Україні та на посткомуністичному просторі з кінця 1980-х рр. і до наших днів.

Історична пам'ять – це форма «колективної» або «культурної» пам'яті, її різновид, який претендує на статус традиції (зрозуміло, винайденої, сконструйованої⁴⁷). Це міфологізована форма групових уявлень про минуле, що існують, як правило, у вигляді набору стереотипних дискурсів, симулякрів, символів і «місць пам'яті». В умовах інформаційного суспільства вона набуває статусу гіперреальності, а це серйозно впливає на те, що прийнято вважати реальністю.

⁴⁵ Докл. див.: Касьянов Г. К десятилетию Украинского института национальной памяти (2006–2016) [Електронний ресурс]: <http://www.historians.in.ua/index.php/en/dyskusiya/1755-georgij-kas-yanov-k-desyatiletiju-ukrainskogo-institutu-natsional-noj-pamyati-2006-2016>

⁴⁶ Див. прим.36.

⁴⁷ У цьому контексті доцільно згадати редаговане Е.Гобсбаумом і Т.Рейнджером видання, ідеї якого набувають нового звучання у світлі буму історичної політики останнього десятиліття: Винайдення традиції / За ред. Е.Гобсбаума, Т.Рейнджера; пер. з англ. М.Климчука. – К., 2005. – 448 с.

Історична пам'ять – це цілеспрямовано сконструйований засобами історичної політики відносно стійкий набір взаємопов'язаних колективних уявлень про минуле певної групи, кодифікований і стандартизований у громадських, культурних, політичних дискурсах, міфах, символах, мнемонічних і комеморативних практиках. Історична пам'ять, з одного боку, є результатом культурного, соціального, політичного конструювання, але також, своєю чергою, сама постає засобом конструювання культурної, соціальної, політичної, релігійної ідентичностей, котрі в епоху націоналізму синтезуються в ідентичність національну.

Стійкість або тривалість існування тих чи інших елементів історичної пам'яті залежить від ступеня її інтеграції у традицію й наскільки остання відповідає культурним запитам соціальних, політичних, релігійних та інших спільнот. У цьому сенсі історична пам'ять виступає необхідною частиною «винайдені традиції».

Історична політика – це різновид політики, метою і змістом якої є цілеспрямоване конструювання та утилітарне використання в політичних цілях історичної пам'яті, інших форм колективних уявлень про минуле і його репрезентацій, у тому числі професійної історіографії.

Історична політика здійснюється в інтересах політичних, культурних, етнічних та інших суспільних груп у боротьбі за владу, за її утримання або перерозподіл. Це засіб забезпечення політичної, культурної чи інших форм лояльності великих суспільних груп, а також утримання ідеологічного й політичного контролю над ними. Найбільш виразними рисами історичної політики виступають ідеологічна й політична інструменталізація як історії (тобто впорядкованої версії знань та уявлень про минуле), так і пам'яті, утилітарне використання історії й пам'яті у внутрішній політиці, юридичних, законодавчих практиках, ідеологічних, дипломатичних, воєнних конфліктах.

«Політика пам'яті» у цьому випадку є більш вузьким терміном, що охоплює практики, пов'язані переважно з формуванням колективної/історичної пам'яті й не включає інтервенції у сферу професійного історієписання та дидактичної історії.

Говорячи про історичну політику в Україні кінця 1980 – початку 2000-х рр. пропоную розрізняти декілька типів або моделей колективної/історичної пам'яті залежно від їх ідеологічного спрямування, інституційних та дискурсивних практик і форм репрезентації.

Першу модель назвемо *ексклюзивною* – у цьому варіанті йдеться про те, щоб виключити із «загальної» колективної/історичної пам'яті якийсь набір міфів, уявлень і репрезентацій минулого, що заважає формуванню її «правильного» гомогенного варіанту, очистити від «чужорідних» елементів. У нашій країні в рамках ексклюзивної моделі спостерігалось протистояння двох основних наративів пам'яті⁴⁸, пов'язаних із різними формами культурної та політичної ідентичності: національного/націоналістичного й радянсько-ностальгічного.

⁴⁸ «Наратив пам'яті» – сукупність візуальних образів і текстів, що припускають наявність оповідання. Так, пам'ятник або пам'ятне місце можуть містити текст, візуальний ряд може містити розповідь, оповідання (барельєфи в Національному музеї історії України у Другій світовій війні або пам'ятник Т.Шевченкові у Харкові).

Ексклюзивна модель за визначенням передбачає конфлікт із тими варіантами пам'яті, які не вписуються в її ідеологічні рамки та прагнення провести чітку лінію між «ми» й «вони», представляючи своєрідну форму культурного або політичного трайбалізму.

Другу модель можна описати як *інклюзивну*: вона передбачає інтеграцію в єдиний меморіальний і символічний простір різних варіантів колективної/історичної пам'яті та їх консолідацію в певний загальний наратив, наприклад об'єднаний ідеєю громадянського патріотизму. Колективна пам'ять про «Революцію гідності» 2013–2014 рр., що формується зараз, має ознаки інклюзивної моделі. Постанова Верховної Ради України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» (листопад 2015 р.) і встановлення загальнонаціональної пам'ятної дати 18 травня як Дня пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу⁴⁹ також вписується у цю модель.

Третя модель – назвемо її *мішаною (амбівалентною)* – заснована на співіснуванні (але не злитті) різних варіантів колективної пам'яті, іноді ідеологічно й політично несумісних, які уживаються поряд чи то через відсутність суспільного інтересу, чи то завдяки цілеспрямованій політиці нейтралізації їх ідеологічного змісту. Візуальною ілюстрацією може служити приклад однієї київської вулиці. Отже 2007 р. вулицю Січневого повстання перейменували на Івана Мазепи (національний/націоналістичний варіант), прибравши колишню радянську назву, пов'язану з пам'яттю про інспірований більшовиками виступ на заводі «Арсенал» у січні 1918 р. Проте вулиця І.Мазепи бере початок від Арсенальної площі, на якій височіє радянський пам'ятник (гармата на постаменті) – символ Січневого повстання. Закінчується вона на площі Слави (радянська назва), де розташовані чи не найбільш знакові й важливі меморіальні комплекси комуністичного часу – меморіал і парк Вічної слави (тут варто згадати нещодавні ініціативи адміністрації Президента України, спрямовані на «редагування» ідеологічного змісту цього меморіалу)⁵⁰.

Зусиллями різних агентів історичної політики зазначені моделі локалізовано в певних територіальних рамках. Національна/націоналістична переважала у західних регіонах України, здебільшого в Галичині. Радянсько-ностальгічна – у східних областях (головним чином на Донбасі) та на Кримському півострові. У Центральній і Південно-Східній Україні домінувала мішана модель із субрегіональними й тимчасовими коливаннями чи то в бік національної/націоналістичної, чи то радянсько-ностальгічної.

Зрозуміло, запропонована типологія може використовуватися тільки як аналітичний інструментарій. У реальному житті «чисті типи» зустрічаються рідко та, як правило, у вигляді крайнощів. Наприклад, коли адепти міфології УПА стверджують, що в лавах цього формування боролися представники не тільки української національності⁵¹, вони привносять у свій наратив пам'яті

⁴⁹ Постанова Верховної Ради України «Про визнання геноциду кримськотатарського народу» [Електронний ресурс]: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/792-19>

⁵⁰ Стельмах І. Невідомих солдатів АТО і Другої світової не ховатимуть поряд [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.mobi/a/27196855.html>

⁵¹ Вірмени, азербайджанці, євреї, росіяни та грузини у лавах УПА [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1114513.html>

елемент інклюзивної моделі. Те саме роблять носії радянсько-ностальгічного варіанту, коли наголошують на внеску всіх національностей СРСР у «перемогу над фашизмом». Хоча колективна пам'ять про Голодомор формувалася в рамках ексклюзивної моделі (голод як засіб винищення етнічних українців), практика проведення екуменічних молебнів у День пам'яті жертв Голодоморів свідчить про наявність елементів інклюзивної моделі. Конструювання історичної пам'яті про Голокост починалося в рамках ексклюзивної моделі; зараз вона має всі ознаки інклюзивності, включаючи в наратив пам'яті, крім євреїв, ще й інші групи.

Історична політика в Україні фактично визначалася взаємовідносинами між трьома зазначеними моделями наративу пам'яті. Наприкінці 1980 – на початку 1990-х рр. основним змістом був конфлікт між двома різновидами ексклюзивної моделі. У 1990 – на початку 2000-х рр. переважала мішана модель із латентним конфліктом між згаданими різновидами ексклюзивної. Період від 2005 р. й до наших днів характеризується наростанням конфлікту між двома різновидами ексклюзивної моделі пам'яті, що доходить до «воєн пам'ятей», які переміщуються з символічного та політичного просторів у сферу збройних конфліктів. Найяскравіші приклади: використання відповідних наративів пам'яті для ідеологічного забезпечення своїх позицій усіма сторонами війни на сході України⁵² або ж послуговування В.Путіним «історичними аргументами» для виправдання анексії Кримського півострова та конструювання «Новоросії».

Викладені тут міркування, погляди, моделі та визначення не претендують на універсальність. Явища, події й факти історичної політики у своїй різноманітності неминуче виходять за рамки наведених вище визначень, схем і моделей. У даному разі основний об'єкт зацікавлення: можливості спостерігачів «другого рівня», коли йдеться не лише про спостереження за процесами, але й рефлексії щодо самого процесу спостереження, коли в поле зору потрапляють не тільки тексти, а й контексти – інтелектуальні, культурні, соціальні, політичні.

⁵² Докл. див.: *Kasianov G. How a War for the Past Becomes a War in the Present // Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History. – 2016. – №1 (Winter 2015). – P.149–155.*

The article deals with one of the central problems of epistemology of history: interaction between history and memory. The problem is presented in the context of the development of memory studies in Western humanities. Author provides a brief overview of the recent developments of memory studies in Ukraine. The article refers to some well-known definitions of “historical memory” and the “politics of history”, investigates their intellectual genealogy. Author proposes his own working definitions of these concepts.

Keywords: *history, memory, collective/historical memory, politics of history, memory studies in Ukraine.*

Я.В.ВЕРМЕНИЧ*

**ІСТОРИЧНА РЕГІОНАЛІСТИКА:
НОВІ ПАРАДИГМАЛЬНІ ОРІЄНТИРИ**

Стаття присвячена аналізу змін у тематичному спрямуванні й глосарії історичної регіоналістики, спричинених викликами XXI ст. Основну увагу приділено відображенню у вітчизняній регіональній аналітиці проблем, пов'язаних із реаліями протистояння на сході України.

Ключові слова: історична регіоналістика, регіоналізм, регіональна аналітика, пограниччя.

Серед безлічі понять, які структурують сучасний соціальний і політичний простір, категоріям «регіон», «регіоналізм» відведена роль понять-дескрипторів, здатних слугувати орієнтирами концептуалізації багатьох галузей наукового знання. Їх багатоаспектність і полісемантичність не стали на заваді універсальному застосуванню поняття «регіоналізм» на означення свідомісних, доволі часто різноспрямованих процесів – як тих, що замикаються на внутрідержавних відносинах, так і тих, що відбуваються в «надкордонному» та «позакордонному» просторах. Регіоналізм є й ідеологією, і стратегією, констатує британський соціолог Е.Томпсон, а концепція регіону має стільки властивостей, що здається схожою на хамелеона¹. Адаже в поняття «регіоналізм» вкладаються і принципи територіальної організації держав, і параметри культурної специфіки регіонів, і різні прояви транскордонного співробітництва, і сепаратистські тенденції у протестних рухах. На цій підставі множаться лави критиків «нового регіоналізму» як теорії, залежності якої від політики, мовляв, робить її різновидом «наукової фантастики»².

Варто нагадати, що поняття «регіоналізм», хоч і має давньоримське походження (від «regere» – управляти), у науковому лексиконі з'явилося порівняно недавно – саме тоді, коли регіони виявили прагнення до афішування власної самодостатності. Його не фіксували ані радянські, ані зарубіжні енциклопедії й довідники аж до другої половини ХХ ст. Коли ж термін «регіональний ренесанс» з'явився у науковому лексиконі, багатьом здавалося, що він приречений розділити долю багатьох «свіжих метафор», позбавлених реального змісту. Але бурхливий розвиток інтеграційних (як і диверсифікаційних) процесів на європейському та інших континентах переконливо довів: регіонам належить найактивніша роль у формуванні підсистем міжнародних відносин і врегулюванні конфліктів, а регіоналізмові – у творенні мереж технічного й економічного

* Верменич Ярослава Володимирівна – доктор історичних наук, завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ
E-mail: yarover@ukr.net

¹ Томпсон Е. Регіони, регіоналізація та регіоналізм у сучасній Європі // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика: Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С.96.

² Lovering J. Theory led by policy // International Journal of Urban and Regional Research. – 1999. – №23/2. – P.380.

співробітництва та ідеологічного забезпечення регіональної політики, а також способів тлумачення й розуміння особливостей сучасного світу.

Відповіді регіонів на просторові виклики виявилися, однак, асинхронними. З одного боку, були продемонстровані величезні можливості самоорганізації як на місцевому регіональному, так і на транскордонному рівнях, з іншого – виявилися небезпечні тенденції клієнтелізму й сепаратизму, здатні руйнувати системні цілісності, створювати загрози національній безпеці і навіть вогнища збройної конфліктності, непідвладні регулюванню силами міжнародних інституцій. Сьогодні вплив регіоналізму на архітектоніку сучасного світу уже ніким не ставиться під сумнів. Питання полягає лише у тому, чи виявиться цей вплив конструктивним у своїй основі, чи внесе додатковий дисбаланс у всю систему міжнародних відносин.

Оскільки на рубежі тисячоліть у «регіональному кліматі» на планеті відбулися помітні зміни, є сенс по-новому подивитися на місце і роль регіонального чинника у системі сучасної світобудови. Очевидно, що історична регіоналістика як субдисципліна у системі історичних наук потребує істотних змістовних коректив і оновлених засобів репрезентації. Дана стаття має на меті продовжити розпочату ще 2001 р. розмову на шпальтах «Українського історичного журналу» та інших видань про об'єкт і предмет історичної регіоналістики у контексті зрушень у системі сучасної соціотрансформаційної динаміки, з одного боку, і появи нового виміру у теоретичному осмисленні регіоналізму, з іншого.

«Неотурбулентність» у сучасному світі: вплив регіональних чинників

Процес регіоналізації сучасного світу, який відбувається на наших очах, супроводиться помітним переформатуванням його традиційної структури. Сутністю нових явищ у процесах регіоналізації виступає боротьба за контроль над природними, економічними, стратегічними ресурсами. Те, що у цій боротьбі останнім часом домінують елементи непередбачуваності і навіть вседозволеності, змушує всерйоз замислитися над тим, наскільки за сучасних умов може бути прогнозованим майбутнє планети Земля. Адже сьогодні вже очевидно, що ані кордони національних держав, ані теорії космополітизму й «постсуверенізації» як симулякри новітніх безпекових гарантій, не стримують апетити агресорів і не гарантують базування політики на засадах раціональності. Поняттям «неотурбулентність», здається, надійно схоплена головна особливість сучасного світу – розхитування аж до цілковитого зникнення фундаментальних механізмів, які упродовж останніх семи десятиріч утримували світ від сповзання у прірву третьої світової війни. Сьогодні навряд чи хтось наважиться твердити, що відносна стабільність сучасного світу збережеться бодай на найближчі місяці й роки.

Очевидне одне: світ дедалі більше занурюється у хаос непередбачуваності. Навіть провідні політичні гравці на світовій арені виявляють неспроможність справитися з грізними викликами XXI ст. – системною соціальною кризою,

тероризмом, неконтрольованою міграцією. Системні регулятори працюють на грані своїх можливостей, нереалізовані сподівання діють на суспільство як подразники, провокуючи неадекватні реакції.

Фіксуючи очевидне зниження керованості політичними процесами, фахівці навіть увели в обіг термін «interregnum» («міжвладдя»). Те, що масштаби проблем, перед якими опинилося людство, виявилися неадекватними механізмам їх розв'язання, у баченні З.Баумана вкладається у формулу «плинної модерності/новочасності», головними ознаками якої є непевність і невідомість – як єдино стійкі константи, породжені смертю нормативного регулювання. Невідповідність між завданнями й інструментами їх розв'язання він вбачає у тому, що «з одного боку, влада все більш стає вільною від політичного контролю, а з другого – політика усе більше страждає від дефіциту влади. Влада стає глобальною й позатериторіальною і вступає у конфлікт з політикою, яка лишається такою ж територіальною й локальною, як і раніше». Формується «ламкість, скороминушість, вразливість і постійна змінюваність»³.

«Некерований світ» – так назвав свою статтю у журналі «Foreign Affairs» (2014, №1) директор програми глобального управління в Раді з міжнародних відносин С.Патрик. Структури, що дісталися нам від минулого, доводить він, неефективні. Регіональні організації дуже неоднорідні, у них різні устремління, мандати, можливості, до того ж місцеві гегемони намагаються використовувати регіоналізм у своїх корисливих інтересах. Тому навряд чи нинішнім поколінням людей вдасться побачити оновлення нинішніх організацій чи виникнення яскравої нової міжнародної архітектури. «Радше ми станемо свідками дальшого поширення малопривабливої, але адаптивної системи багатосторонніх відносин, яка пропонуватиме часткове й проміжне розв'язання завдань міжнародного співробітництва шляхом хаотичної суміші неформальних домовленостей і поетапного, “дробного” розв'язання проблем»⁴.

Вступ України у зону турбулентності – з неминучими «невблаганними змінами» письменник і дипломат Ю.Щербак зафіксував ще у 2009 р. Внутрішньополітичні чвари та боротьба у вищих ешелонах влади породили небезпечну державну сліпоту, зауважував він. Уже тоді талановитий аналітик поставив під знак запитання забезпечення мирного існування країни у просторі, де відбувається жорстоке зіткнення протидіючих стихій. «Як довго, – риторично запитував він, – утримає свій лет літак “Україна” з мінімальними запасами пального в баках, з командою, яка осатаніло б'ється в кабіні пілотів за право вчепитися в штурвал, і зі зневіреними, переляканими пасажирами на борту?»⁵. Поданий авторитетним інтелектуалом голосний сигнал тривоги з акцентом на метастазах агресивної аморальності українською владою не був почутий. П'яти років вистачило для того, щоб країна занурилася у вир тривалої «гібридної війни».

³ Бауман З. Плинні часи: Життя в добу непевності. – К., 2013; Междувластие: Разговор с Зигмунтом Бауманом // Россия в глобальной политике. – Т.10. – №6. – Москва, 2012. – С.8–23.

⁴ Патрик С. Неуправляемый мир // Там же. – Т.12. – №1. – Москва, 2014. – С.8–27.

⁵ Щербак Ю. Україна в зоні турбулентності: демони минулого і тривоги XXI ст. – К., 2010. – С.165–175.

На стані суспільної свідомості у світі ці роки позначилися відчутним наростанням відчуття тривоги. Потенціал насильства на планеті істотно зріс; культурі дедалі частіше доводиться відступати перед новітнім варварством. Боротьба за території вступила у нову фазу, непідконтрольну ані юридичним, ані моральним законам. У світі панує право сильного, і його лише злегка «облагороджують» популярні модуси «м'якої сили». Транскордонність, яка ще зовсім недавно розглядалася майже виключно в руслі продуктивних контактів, виявила тенденцію до перетворення на джерело очевидних загроз: не в останню чергу тому, що роздуванню вогнищ внутрішніх збройних конфліктів сприяє силова підтримка ззовні сепаратизму, екстремізму, тероризму.

За таких умов з'явилася очевидна потреба у представленні системи світоустрою як єдиного динамічного об'єкта, а також членування світового простору на більш-менш однорідні за своїм внутрішнім змістом макро-, мезо- й мікроспільноти. Оскільки ризики, що дедалі загострюються (забруднення атмосфери, тероризм, наркоторгівля тощо), явно виходять поза межі компетенцій національних держав, на весь зріст постають проблеми глобального управління, з одного боку, і розумної децентралізації, з іншого.

Фахівці-географи констатують початок стимульованого глобалізацією об'єктивного процесу регіоналізації світу, який супроводиться «переформатуванням» його традиційної структури на основі відносно самостійних геоеконімічних, геополітичних і соціокультурних комплексів. Роль регіонів, що у сучасному світі неухильно зростає, розглядається як один з найважливіших чинників інверсії зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку суспільних систем. Питання полягає у тому, чи зможе та регіоналістика, яка сформувалася у відносно мирних умовах другої половини ХХ ст., дати адекватні відповіді на нові виклики, насамперед пов'язані з ескалацією насильства і девальвацією моральності? Очевидно, що зміна акцентів і напрямів дослідницьких пошуків стає нагальною потребою. І не випадково сучасна регіоналістика набуває статусу системно-динамічного інтердисциплінарного знання, сфера якого охоплює не лише ієрархію центрів і периферій всередині окремої країни, але й простір «зверху» державних кордонів, який піддається регулюванню. Корекції у зв'язку з цим зазнають не лише основні принципи регіоналізму, але й сама його сутність як теоретичної рефлексії й ціннісно-сміслового відображення сучасних інтеграційних процесів.

Подобається це нам чи ні, але децентралізація стає рушієм змін у світі, і від того, як скористаються її перевагами й мінімізують вади регіональні еліти, залежить, виявиться вона благом чи стане чинником соціальної деструкції. Саме на цьому напрямку потенціал регіоналізму органічно поєднується з особистісним вибором людей, причетних до прийняття рішень. Надзвичайно важливо, щоб наука не стояла осторонь цього процесу.

У сучасній глобалістиці співіснують дві шкали оцінок, які умовно кваліфікують як суто глобальну й регіонально-культурну. Перша претендує на своєрідний «нейтрально-загальнолюдський» статус, створюючи різні «центризми» («євроцентризм», «панмонголізм», «панславизм» тощо). Друга зосереджується на процесах десуверенізації й «постсуверенізації», простежуючи долі держав,

що утворилися після розпаду імперій і формування нових інтегративних одиниць. У дещо спрощеному вигляді вони можуть вкладатися у формулу конкуренції «параімперськості» й «параізоляціонізму» або, простіше кажучи, «притягання – відштовхування». За такого підходу класичний принцип кордону може випадати із системи бінарних опозицій. Нові підходи до вибору базових цінностей диктують необхідність нової «кордонної філософії»⁶.

Сучасні європейські реалії, які подеколи порівнюються з «ною ерою географічних відкриттів», зумовили появу у глосарії суспільних наук понять «неокосмополітизм», «космополітизація». У світі, який перетворився на загрозу для самого себе, особливої ваги набувають критерії співвідношення між категоріями й пізнавальними можливостями науки, з одного боку, і проблемами космополітичної етики й політики, з другого. «Складні сучасності» («entangled modernities») замінюють собою дуалізм сучасного й традиційного, привчають до заміщення логіки «або – або» логікою за принципом «і – і». Як фокус для теоретичного й емпіричного аналізу вчені з Мюнхенського дослідницького центру з рефлексивної модернізації (У.Бек, Н.Шнайдер) пропонують нові дослідницькі одиниці – «транснаціональні режими політики», «транснаціональний простір культури пам'яті» тощо. Дебатуються нові підходи до концептуалізації й тематизації патернів «транснаціонального», «глобально-локального», «глобально-національного» шляхом фокусування уваги окремо на кожному з рівнів і використання різних «лінз» для аналізу взаємопереходів через кордони.

Складні теоретичні побудови вчених мюнхенської школи у принципі нескладно звести до доволі простої констатації: в епістемологічному, методологічному плані ми вже не можемо говорити про суспільства чи політичні простори так, як говорили раніше. Потрібно бути реалістами – з глобальними викликами неможливо справитися в рамках окремих держав. Тому для У.Бека та його колег категорично неприйнятна аксіоматика «методологічного націоналізму» – звичка вважати рамки національно-територіального, «тісного переплетення кордонів та історії» визначальними для наукового аналізу соціальних, економічних, політичних і культурних процесів. Лише космополітичний підхід, на їхню думку, долає дуалізм між універсалізмом та партикуляризмом, інтернаціоналізмом і націоналізмом, глобалізацією й локалізацією. А для тих, кого ще лякають пов'язані з терміном «космополітизм» негативні конотації, У.Бек не втомлюється роз'яснювати: поняття «космополітизм» у його баченні включає у себе не лише універсалізм, але й націоналізм і транснаціоналізм; він цілком сумісний з визначенням множинності ідентичностей і культур. Це просто погляд на себе очима інших⁷.

Критику методологічного націоналізму, наголошує У.Бек, не варто плутати з тезою про кінець національних держав. Останні будуть процвітати або трансформуються у транснаціональні. Ідеться про інше: соціальні науки не повинні використовувати територіально обмежені кордони національних

⁶ Силантьєва М.В. Новые принципы «философии границы» в глобальном мире: десуверенизация или постсуверенизация? // Полис. – 2014. – №3. – С.8–26.

⁷ Преодолевая «методологический национализм»: Из беседы П.А.Цыганкова и У.Бека; Бек У. Жить в мировом обществе риска: космополитический поворот // Вестник Московского университета: Серия 12: Политические науки. – 2012. – №5. – С.28–52.

держав як точку відліку в соціальному аналізі. Адекватну відповідь на виклики глобалізації вони можуть дати лише в рамках космополітичного повороту, на основі визнання космополітичної перспективи.

Наскільки такі підходи актуальні для аналізу сучасної ситуації в Україні, розмірковує французький письменник і філософ О.Монжен. Звичне гегелівське протиставлення загального й окремого, міркує він, сьогодні поступилося місцем протиставленню глобального й локального. «Але глобальне завжди є антецедентом, ми завжди є зацикленими у глобальне й економічні потоки, потоки інформації, потоки комунікації тощо». Із цього погляду філософа особливо турбує втрата оптимального співвідношення між простором і часом. Світ дуже ущільнився, ми перевантажені інформацією. Попри великий запит на філософію наявна криза репрезентації, остання часто є негативною, зокрема і в Україні. Що більше ми глобалізуємося, то більш фрагментованим стає світ. Тому недостатньо сказати: «Ми мусимо краще знати Україну». Треба відходити від популістських реакцій, «віднайти певне співвіднесення з історією, з простором і часом»⁸.

Не випадково формула «турбулентні часи» (девіз конференції Європейської соціологічної асоціації, яка відбулася у вересні 2011 р.) набуває поширення як символ-код якісних змін у світоустрої, які віщують настання ери загальної нестабільності. «Ефект доміно», продемонстрований у Північній Африці на початку 2011 р., дав підставу для висновку про набуття ним метаболічного характеру – нестабільність не лише поширюється територіально, але й породжує ланцюг переходу одних критичних станів в інші. На переконання російського соціолога В.Яницького, «світ-система перебуває у стадії загального ризику [...] Епоха “відносного спокою” закінчилася [...] Світ у цілому дедалі більше охоплюється викидами вандалізму, варварства й масового невдоволення [...] “Турбулентність” примножує бюрократію, бо кількість установ та їхнього персоналу, що обслуговують її різні форми, нестримно зростає»⁹.

У баченні угорського історика Е.Петраш та німецького фахівця з історії Центральної і Східної Європи Н.Штанненберга глобалізація створила небачений прогрес у сфері комунікації й інформатизації; результатом технологічного прогресу стало мережеве співтовариство. Однак паралельно «спостерігається зростаюча тенденція убік заново інтерпретованого й часто фундаментального неонаціоналізму, що прийшов до тям». Зокрема вони звертають увагу на інтерпретації Р.Брубейкера, який розрізняє в націоналізмі три різні форми. «Ці три форми – націоналізм держав, що націоналізуються, національних меншин і зовнішніх національних споріднених держав (homeland) або “материнських держав” – ведуть у глобалізованому контексті трипартійну інтерактивну гру»¹⁰.

⁸ Див.: Політичний простір і філософський дискурс: Круглий стіл «Філософської думки» // Філософська думка. – 2014. – №3. – С.8–19.

⁹ Яницький О.Н. «Турбулентные времена» как проблема общества риска // Общественные науки и современность. – 2011. – №6. – С.155–157.

¹⁰ Петраш Е., Штанненберг Н. Непрерывность венгерского национализма под знаком системной трансформации // Национализм в поздней и посткоммунистической Европе. – Т.2. – Москва, 2010. – С.429–433.

Україна у контексті глобалізації має доволі непривабливий вигляд, по суті залишаючись її об'єктом, а не суб'єктом. Дуже швидко справдилися прогнози географів щодо того, що основні трансформації в нашій країні в найближчому майбутньому відбуватимуться під впливом геоекономічних стратегій розвинених держав і транснаціональних корпорацій. Перейти у розряд «глобалізованих» Україні заважають розшарування суспільства, високий ступінь «тінізації» економіки й корупції тощо¹¹.

Коли розмова про регіоналізм уводиться в таке русло, це має сприйматися як сигнал для початку нового етапу у його осмисленні й репрезентації. Попередня зміна акцентів відбулася зовсім недавно, на рубежі тисячоліть, і супроводилася висунанням на перший план переваг, створюваних у руслі регіональних контактів. Ішлося про набуття регіоналізмом нових функцій, пов'язаних із його виходом поза межі національних держав, у простір «зверх кордонів» і структурування світу на такій основі. У такому контексті в поняття «регіоналізм» здебільшого вкладалися явища, пов'язані з розмиванням державних кордонів. А врівноважити осмислення складної динаміки процесів глобалізації та фрагментації мали гібридні поняття «глокалізація» (Р.Робертсон) та «фрагмеграція» (Дж.Розенау). У практичній політиці чималі надії поклалися на принципи «ліберальної демократії» з відкритими ринками, реально діючими принципами узгоджень і кооперації.

Те, що в Україні проблеми етнічності, європейськості та групових меж «вибухнули» на Донбасі у нових і несподіваних контекстах, послужило стимулом для польського соціолога Д.Вояковського доповнити друге українське видання своєї книги 2007 р. «Своє і чуже в Польщі, що змінюється» спеціальним розділом про «український виклик». Саме на рівні загальносуспільних дискурсів, і передусім наукового дискурсу, доводить він, знаходиться тепер фронт боротьби за визнання української етнічності. Багато залежить від того, чи майбутні уявлення українців про себе набуватимуть форм, притаманних західноєвропейським концепціям народу, чи значна частина українських громадян виявить прихильність до євразійських трактувань нації. Поки що «академічну дилему» він бачить у тому, що «важко розпізнати, в якому моменті, апелюючи до українськості, ми апелюємо до культурного народу, політичного народу чи й до громадянського суспільства»¹². Теорії «чужого/свого», уведені у контекст етнічно-культурного пограниччя, уявляються Д.Вояковському саме тим специфічним індикатором, який дає змогу вибудовування нових рівнів інтерпретації ідентичності. Українсько-російський конфлікт, на його переконання, ймовірно, зміцнює саме європейську кристалізацію інтерпретування українськості. Однак очевидно, що для підтвердження цього висновку будуть потрібні поглиблені соціологічні дослідження з використанням усього наявного в арсеналі сучасної регіоналістики інструментарію.

Поки що український досвід осмислення регіональності цінний для світової спільноти переважно тим, що є повчальним. Зокрема він змусив

¹¹ Маруняк Є. Регіональні особливості глобалізаційних процесів // Вісник Національної академії наук України. – 2011. – №8. – С.26–27.

¹² Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – 2-ге вид. – К., 2015. – С.277–290.

соціогуманітаріїв згадати про багатолікість регіоналізму, в якому потужні тенденції інтеграції здатні співіснувати з відцентровими й диверсифікаційними процесами. На досвіді цілого ряду країн їм довелося переконатися і в тому, що сепаратизм легко переростає у тероризм там, де на політичні амбіції місцевих еліт накладаються геополітичні інтереси провідних гравців на світовій арені або колишніх держав-метрополій. Звідси нові акценти в осмисленні регіоналізму як багатолікого феномена, який непросто вкласти у схеми, пропоновані функціоналістськими підходами. Надто прямолінійними для пояснення різних модифікацій сучасного регіоналізму виявилися моделі «повстання периферій», «рухів Півдня» тощо. Небезспірними з точки зору наукової продуктивності стали й розмежування «старого» й «нового» регіоналізму. Інтенсивний пошук нових підходів у теоретичному регіонознавстві триває, а це означає, що історична регіоналістика виявиться найближчим часом не менш затребуваною галуззю соціогуманітарного знання, ніж наукова глобалістика. Україні це стосуватиметься тим більшою мірою, якщо пошуки прийнятного виходу зі створеного взаємонерозумінням глухого кута затягнуться у часі.

Регіоналізм у сучасному вітчизняному контексті: прояви й тенденції

Хоч як сумно це визнавати, Україна нині може слугувати показовим прикладом лавиноподібної ескалації насильства. Легко погодитися з Л.Якубовою: ситуація, за якою Донбас ніби ментально й культурно «завис» поміж Україною й Росією, не може тривати вічно. Подальше культивування саме такого «статускво» є прямою загрозою не лише державному суверенітету, але й майбутньому української нації¹³. І ця загроза виходить не тільки з факту прямої російської агресії, але й від взаємонакладання породжених незваженою державною стратегією соціальних, політичних, ідентифікаційних криз. Збройне протистояння на Донбасі, спровоковане прямим втручанням у конфлікт Російської Федерації, вилилося у трагедію «взаємневизнання» з величезною кількістю жертв, зламаних людських доль, сотнями тисяч вимушених переселенців, руйнуванням промислової інфраструктури, екосистем, закладів соціального захисту, системи освіти тощо. Попри риторику примирення, поки що не вдається бодай припинити застосування бойовиками заборонених мінськими домовленостями типів озброєння. А тим часом протистояння дедалі глибше втягує країну у вир невизначеності, паралізує вкрай потрібні реформи, збільшує соціальне відчуження значної частини громадян від влади.

За таких умов саме від соціогуманітаристики суспільство очікує чітких відповідей на запитання – як і чому конфлікти інтересів і цінностей, навіть не вступивши у стадію суспільного діалогу, швидко переростають усі мислимі цивілізаційні рамки і перетворюються на апофеоз тероризму та кримінальних «розборок». І головне: чи існує кореляція між наростанням загроз і можливостями їх наукового осмислення?

¹³ Якубова Л.Д. Процес українського націєтворення vs імперські практики маргіналізації на Донбасі (XVIII – початок XXI ст.) // Український історичний журнал. – 2015. – №4. – С.187.

Унаслідок інформаційно-комп'ютерної революції наукові знання чи не вперше в історії стали дієвим чинником радикальних змін у суспільному устрої. На базі оформлення теоретичної соціології на рубежі тисячоліть почався активний процес інтеграції системно-структурних, конструктивістських, феноменологічних підходів у соціальному пізнанні. Оскільки природничо-наукові знання, у тому числі географічні, у цей час давали найбільш адекватні відповіді на виклики і загрози, соціальні й гуманітарні теорії розвивалися під їхнім безпосереднім впливом. Інноваційний тип наукового дискурсу склався хоч і на базі традиційного, але і за формою, і за змістом – як його анти-теза. Переосмислення відправного поняття «народ» у гуманітарному знанні відбувалося у руслі руху від етнічності до територіальності.

Під впливом процесів глобалізації на міждисциплінарних стиках з'явилося чимало нових тематичних напрямів, які істотно розширюють предметне поле регіоналістики. Ідеться насамперед про т.зв. критичну геополітику, яка фокусує увагу на різних аспектах міжнародної, національної, соціальної безпеки. У цьому ж руслі вибудовує свої пріоритети культурно-політична географія, інтереси якої сфокусовані навколо проблем політичної й етнополітичної культури. У зв'язку з активізацією конфліктогенних чинників, у тому числі територіальних претензій одних держав до інших, особливого значення набуває нова географія кордонів (лімологія), що вже має і своє історичне відгалуження. Можна говорити і про географію тероризму, яка набула виразних обрисів у зв'язку із загостренням на рубежі тисячоліть міждержавних та міжетнічних конфліктів. На всіх цих напрямках помітно активізувалася упродовж останнього двадцятиріччя історична регіоналістика – відгалуження соціогуманітарних наук, зосереджене на поглибленому дослідженні регіональної специфічності в історичній ретроспективі.

Доволі часто доводиться зустрічатися з думкою про те, що історична регіоналістика – це просто узагальнена назва для регіональних досліджень або навіть оновлена система краєзнавства. Вважаємо, це спрощений і непродуктивний у своїй основі підхід. Сучасна регіоналістика та її історичне відгалуження – це насамперед теорія і метод аналізу просторових параметрів людського існування за умов складного переплетення глобального й регіонального. Цими поняттями сьогодні охоплюються не будь-які дослідження регіонів, і, тим більше, не будь-яка аналітика, що виходить з регіонів, а саме ті напрями соціогуманітаристики, які синтезують й методологічно узагальнюють напрацювання різних її відгалужень щодо особливостей регіонального розвитку як у внутрідержавному, так і у наддержавному аспектах.

Нині поняттям «регіоналістика» об'єднується цілий комплекс природничих і соціогуманітарних дисциплін, орієнтованих на всебічне дослідження регіональної специфічності у різних частинах земної кулі. Її історична складова – це не просто «обрамлення» історичними сюжетами складних і неоднозначних процесів, що відбуваються у майже безмежному просторі взаємовідносин по лінії глобальне/національне/регіональне/локальне. Це ще й методологічний ключ, який пропонує механізми сполучення макро-, мезо- й мікропідходів у соціальному пізнанні на будь-якому часовому відрізку існування людства.

А також «рамка-вікно» для спостереження за рухом ідей і формуванням ідентичностей, для пошуку історичних паралелей та опор для колективної пам'яті.

Фахівці-політологи констатують: ми стаємо свідками формування нових географій влади, в яких значення державного чинника падає, а політичний потенціал субнаціональних утворень – регіонів – постійно зростає. Навряд чи хто має сумніви у тому, що роль регіонів у світ-системній динаміці зростатиме й надалі і що паралельно відбуватиметься оптимізація ролі науки в аналізі регіональності як суспільного феномена.

Нові вимоги, що їх життя ставить перед регіоналістикою, вимагають нового методологічного оснащення цієї міждисциплінарної галузі знання. Ідеться насамперед про перегляд традиційного «ортодоксального» поняття суспільства, базованого на майже цілковитому ототожненні соціуму з національною державою. Сучасні метатеорії плюралістичні у своїй основі і базуються на відмові від формальної ієрархізації рівнів наукового пізнання. Допускається довільне визначення регіонів як об'єктів дослідження з широким застосуванням компаративістських підходів. У зв'язку із помітним зростанням рівня конфліктності у сучасному світі на перший план виходять проблеми, пов'язані з класифікацією локальних конфліктів, визначенням суті «гібридних війн», з'ясуванням глибинних причин «несиметричності» регіонального розвитку.

На рубежі тисячоліть провідні західні регіонознавці констатували: класичні теорії міжнародних відносин втрачають креативність – насамперед унаслідок того, що «не можуть враховувати багатомірність, плюралізм і всю сукупність сучасних процесів регіоналізації і зрозуміти, в який спосіб вони соціально конструюються»¹⁴. Цю констатацію можна розглядати як своєрідний сигнал до переосмислення домінуючих на той час теорій регіоналістики – з притаманним їм економоцентризмом, з одного боку, і впливом рудиментів географічного детермінізму, з іншого.

Півтора десятиліття, що минули відтоді, і справді стали для теоретичної регіоналістики часом нових підходів і нетрадиційних конотацій. У регіональній аналітиці відійшли на другий план центр-периферійні відносини всередині держав. Натомість на перший план вийшли прояви «нового регіоналізму» – з притаманним йому «прикордонним» баченням і відмовою від традиційних поглядів на процеси регіоналізації як втілення заданої згори державоцентричної моделі. Це не означало, що «старі» підходи були «здані в архів». Оскільки «старий» і «новий» регіоналізми продовжували співіснувати, з'явилася гостра потреба у компаративному аналізі їхніх предметних полів. Поява «порівняльної регіоналістики» за таких умов була лише справою часу.

Сьогодні вже можна говорити про вступ регіоналістики у постнекласичний етап свого розвитку. Від попередніх – класичного, пов'язаного з іменами Дж.Віко та Е.Реклю, і некласичного (Г.Ріккерт, В.Віндельбанд) – цей етап відрізняє системний перегляд форм наукової діяльності: від описово-пояснювальних до проблемно-орієнтованих, від вузько предметних до комплексних програм із випереджувальними ідеями й прогностичними розрахунками.

¹⁴ Schulz M., Söderbaum F., Öjendal J. Introduction // Regionalization in a globalizing world: A comparative perspective of forms, actors and processes. – London; New York, 2001. – P.5.

«Людиновимірність» – головна примітна риса постнекласичного універсального еволюціонізму, який задає нові орієнтири цивілізаційного розвитку і постулює нове бачення таких категорій наукового пізнання, як «стратегія дослідження», «теорія», «метод», «пояснення» та багатьох інших.

Найважливішою рисою нових підходів до аналізу регіоналізму й процесів регіоналізації стала репрезентація мережевої моделі регіональних відносин – з поступовою відмовою від погляду на суспільство як ієрархічну у своїй основі систему підпорядковувань. Сьогоднішня регіоналістика глибоко занурена у царину потоків комунікації й інформатизації, що формуються за еталоном мереж. Кардинальне переосмислення місця й ролі територіальності у житті сучасних соціумів потягнуло за собою безліч новацій, які докорінно змінюють обличчя як теоретичної, так й історичної регіоналістики. Серед найбільш продуктивних відзначимо такі:

1. Хоч традиційні «центр-периферійні» моделі і сьогодні перебувають у фокусі дослідження регіональності в її різноманітних іпостасях, їх помітно тіснять конструкції, що будуються на переосмисленні ролі кордонів і погранич. «Кордонна філософія» стає нині сферою фундаментальних інтересів істориків, географів, культурологів, представників усіх суміжних дисциплін. Міждисциплінарний науковий напрям, що утворився на цій основі, виявив тенденцію до відходу від популярних упродовж століття «фронтирних» підходів, але зупинився на півшляху у конструюванні наукової лімології як науки про кордони й пограниччя. Обнадіює, утім, той факт, що кордони й пограниччя дедалі частіше розглядаються під новим кутом зору, у контексті міжнародних відносин.

2. Всюдисутні процеси глобалізації поставили на зовсім новий ґрунт науковий аналіз дихотомії «централізм – децентралізація». Пріоритетним завданням регіоналістики стало у зв'язку з цим осмислення тих позитивів і негативів, які несе із собою децентралізація як тренд сучасних суспільних відносин. Новому трактуванню піддаються проблеми суверенітету (у широкому діапазоні від «десуверенізації» до «постсуверенізації»). Аналізуються допустимі межі децентралізації як практичної політики та її організаційні форми.

3. Під впливом багатьох тенденцій, спричинених активізацією сепаратистських рухів у сучасному світі і частим переростанням сепаратизму у тероризм, відбувається активний процес запозичення регіоналістикою психологічних у своїй основі фрактальних підходів у соціальному аналізі. У синергетиці, а останнім часом також у політології, поняттям «фрактал» (від лат. «fractus» – подрібнений) позначають властивість частин відтворювати матрицю цілісності, до якої належать, із певним коефіцієнтом подібності. Потрапляючи у фрактальний простір, людина чи соціум діють неусвідомлено або автоматично відповідно до закладених у цьому просторі смислів. Про «фрактальний дуалізм» говорять у тому разі, якщо хаос чи дезорієнтацію створюють різноспрямовані впливи різних цивілізаційних домінант чи гостро конкуруючих центрів.

4. Теорії регіональної безпеки у сучасному, явно переобтяженому насильством, світі прямо залежать від внутрірегіональної динаміки і відповідних безпекових дискурсів. Звідси звертання «нового регіоналізму» до формування

регіональних «комплексів безпеки» на основі політики сек'юритизації («security constellation»). Такі комплекси, як правило, постають як гібридні форми глобального і регіонального рівнів, а отже, потребують сполучення в аналітичному полі традиційних і нетрадиційних, стандартних і нестандартних форм соціального аналізу. «Управління загрозами» постає при цьому як модель оптимізації регіональної політики на базі адекватності викликів і відповідей.

5. Істотному перегляду у цьому ключі піддаються концепти простору й ідентичності. У зв'язці «час – простір» останньому відводиться значно більше місця, ніж у класичних версіях соціотрансформаційної динаміки. Ведеться інтенсивний пошук принципів формування стереотипів («stereotypification») у формуванні локальних ідентичностей, а також джерел їх розмивання в регіонах, що стали осердям підвищеної конфліктності. Як підпорядковані розглядаються проблеми культурної стратифікації, що передбачає врахування впливу культурних ресурсів (у тому числі й у їхньому товарно-грошовому еквіваленті) на розвиток регіону та його конкурентоспроможність.

Розвиваючись у такому напрямі, історична регіоналістика забезпечить собі роль ключової парадигми у поясненні як суспільного поступу, так і явищ «неотурбулентності», відкатів, підвищеної ризикогенності у зонах погранич. Сьогодні її визначають як науку, в якій вивчення об'єктивних процесів формування ідентичностей підпорядковане завданням ефективного використання зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку і протистояння викликам глобалізації¹⁵. Існують і більш широкі визначення регіоналістики – як «макродисципліни, яка оперує узагальненими, підсумковими результатами спеціалізованих досліджень, виконаних у рамках галузевих природничих і гуманітарних дисциплін»¹⁶. У цьому випадку вона постає і як своєрідний метапідхід, що допомагає синтезувати напрацювання різних галузей наукового знання.

Головне призначення сучасної історичної регіоналістики – осмислення економічних, політичних, етнічних та інших викликів, пов'язаних із виразними прагненнями регіонів до самовиявлення й самореалізації. Реконструкція просторових мереж минулих епох слугує тут завданню порівняння циклів господарського й соціально-культурного освоєння територій принаймні у межах двох – трьох останніх століть. Природно, що фахівців насамперед цікавить перебіг процесів модернізації, урбанізації/деурбанізації, моделювання ритмів територіального поділу праці, напрями й темпи колонізаційних процесів, міграцій. А також – не меншою мірою – виявлення й підтримання базових смислів територіальності як суспільної цінності. Геополітичні реалії початку ХХІ ст. і різке загострення конфліктності у сучасному світі змушують фокусувати увагу насамперед на бар'єрних функціях кордону, особливостях «гібридних» ментальностей та ідентичностей, сферах впливу релігійних вірувань, проявах девіантної поведінки тощо.

У найбільш узагальненому вигляді завдання вітчизняної історичної регіоналістики полягають у простеженні процесів, що в ході історичного розвитку

¹⁵ Дергачев В.А., Вардомский Л.Б. Регионоведение. – Москва, 2004. – С.4.

¹⁶ Манаков А.Г. Основы культурно-географической регионалистики: Учеб. пособие. – Псков, 2006. – С.5.

відбувалися у просторі між локальним і глобальним рівнями організації суспільних систем. Інакше кажучи, нас у першу чергу цікавлять процеси, які відбуваються на проміжному між мікро- й макрорівнями просторі (за ним уже міцно закріпилася дефініція мезорівня). Для України проблема мезосфер подвійно актуальна тому, що майже вісім століть її історії вмістилися у своєрідному мезопросторі периферій різних держав, які до того ж належали до різних цивілізаційних систем. Специфіка регіоналістики полягає в тому, що аналізу в її рамках підвладні й неспівпадіння ритмів історичного та календарного часу, і цивілізаційні й культурні особливості розвитку окремих регіонів, і функції кордонів та особливості життя у зонах погранич.

Не можна, однак, не рахуватися з тим, що реалії «гібридної війни» на Донбасі диктують необхідність зміщення акцентів у регіональній аналітиці від мезорівня до мікрорівня. Спрогнозований політологами ще 10 років тому «поворот від універсальності до локальності й моментальності» сьогодні матеріалізується як наслідок бурхливих диверсифікаційних процесів, які доволі часто роблять суспільні настрої у межах регіону не лише гостро відмінними, але й неспівмірними. На Донбасі, за висновком фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, «за будь-яких сценаріїв період реінтеграції буде довгим, витратним і конфліктним»¹⁷. Це означає, що фокус у дослідженні суспільної свідомості дедалі більше переміщуватиметься на рівень окремих локалітетів – міст і сіл. При цьому екзистенційно-антропологічний підхід доповнюватиметься ситуаційним, базованим на визнанні слабкої прогнозованості розвитку ситуації у кожній окремій місцевості.

У предметному просторі сучасної регіональної науки виокремлюються як мінімум три рівні – теоретико-методологічний, локально-ретроспективний та епістемологічно-рефлексивний. Пріоритетні напрями досліджень на першому рівні – з'ясування складних взаємозалежностей між глобальним, регіональним, локальним, між макро-, мезо- й мікрорівнями наукового пошуку, між центрами, напівпериферіями та периферіями тощо. На другому рівні у фокусі уваги перебувають історія регіонів як системоутворюючих цілісностей, історія колонізаційних процесів, міграцій, ретроспективні дослідження територіальної організації. На третьому – відображення у суспільній думці та на особистісному рівні індивіда дистанції між «своїм» та «чужим» простором, особливості ментальності та культурної пам'яті на місцях тощо.

Розширення просторово-часового досвіду індивідів і спільнот потягнуло за собою значне ускладнення інформаційних і соціокультурних моделей осмислення реальності – як у її сучасному, так і ретроспективному вигляді. У багатьох з них своєрідно переплітаються рецидиви позитивістських підходів, відлуння модних у ХХ ст. модернізаційних схем, культурні новації постмодерну. Але загалом картина презентації минулого в історіографії та дотичних до неї сферах пізнання стала значно більш виразною і багатогранною. Ці якісні зміни значною мірою зумовлені тим, що мовою пояснення й репрезентації стає контекстуалізм – всебічний розгляд і аналіз того зумовленого переважно

¹⁷ Майбутнє територій конфлікту на Донбасі після Мінських домовленостей-2: простір варіантів // Нова Україна. – 2015. – Квітень. – С.12.

соціогуманітарними чинниками контексту, в якому доводилося діяти історичним персонажам і пересічним громадянам.

Пошук нових смислових акцентів

Стрімка «регіоналізація» систем історичного знання, що відбулася на рубежі тисячоліть, на перший погляд може здатися дещо несподіваною. Утім її ніяк не можна вважати неочікуваною. Радикальне розростання систем економічних зв'язків і комунікацій супроводилося не лише розширенням сфери контактів, але й появою нових конфліктів, які не вкладалися у звичну модель протистояння національних держав. Це спричинило відступ парадигми національної історії з тих домінантних позицій, які вона займала, починаючи з XIX ст., а відтак і перебудову у статусній ієрархії історичних дисциплін. Актуалізація й швидкий розвиток трансдисциплінарних регіональних досліджень були прямо зумовлені процесами регіоналізації, які набували форми як інтеграції локальних співтовариств у більш широкі територіальні комплекси, так і турботи про збереження культурних відмінностей у рамках цих товариств і поміж ними. «На рубежі XX–XXI ст. регіональна історія рішуче розмежовується з історією національною (як і міжнаціональною), в одних своїх версіях змикаючись із локальною історією, в інших – дистанціюючись від неї, причому кордони між ними залишаються неясними і часто просто не рефлексуються»¹⁸.

Нові підходи в осмисленні співвідношення глобального, регіонального, локального досить швидко дістали наукове визнання – не в останню чергу тому, що переосмислення ролі просторового чинника в житті соціумів почалося ще на рубежі 70-х і 80-х рр., з появою постнекласичної науки. Ці підходи (синергетичний, фрактальний, екоєволюційний, ноосферологічний та ін.) істотно розширили дослідницький діапазон історичної географії, вивівши її на рівень формування наукових засад класифікацій і типізацій історико-географічних систем, розкриття закономірностей їх функціонування, механізмів взаємодії їхніх природних і суспільних складових, обґрунтування схем історико-географічного районування. За таких умов молода на той час регіональна наука вже не могла абстрагуватися від осмислення проблем інтеграції й диверсифікації.

Доводиться, однак, дедалі частіше рахуватися з існуванням певних упереджень проти регіоналізму як такого. Значною мірою, принаймні на пострадянському просторі, вони простимульовані рецидивами імперської свідомості. Звичка, якщо не ототожнювати повністю, то виразно зближувати поняття «регіоналізм» і «сепаратизм» і в наш час виразно тисне на суспільну свідомість. У міру модної нині реінкарнації імперських концептів реанімуються і страхи, пов'язані з неминучими на імперському ґрунті відцентровими процесами. Колективні екзистенційні упередження – доволі стійкий феномен суспільного буття; під їхній вплив часто потрапляють навіть серйозні й незаангажовані дослідники.

Показовий приклад – скептичне ставлення до регіонального підходу в історіографії з боку А.Міллера – одного з найбільш обізнаних і неупереджених

¹⁸ Репина Л. Между локальным и глобальным: поиски интегративных подходов // Региональная история Украины. – Вып.5. – К., 2011. – С.9–10.

знавців російської імперської спадщини. На його погляд, «регіональний підхід досі лишається настільки невизначеним у своїх методологічних основах, що про наявність такого напрямку в історіографії можна говорити лише умовно». Аргументується цей висновок насамперед невизначеністю терміна «регіон» і принципів виокремлення або уявлення регіонів. На проблемі уявлення робиться особливий акцент – вади «ментальної картографії» представляються як джерело цілком реальних небезпек.

Найпоширеніший сучасний спосіб «конструювання» регіону, на погляд А. Міллера, відверто телеологічний, сильно ідеологізований, слабо пристосований для того, щоб виявити логіку протікання процесів в імперії, яка виступає як «зовнішня», чужа сила і є не стільки предметом інтересу, скільки фоном, контекстом для процесу визрівання нації й національної держави. Тому «відносини з регіоналізмом у історика мають будуватися так само, як із націоналізмом, тобто з крайньою настороженістю». Пов'язаних із регіональним підходом пасток і небезпек можна позбутися, застосовуючи більш продуктивний ситуаційний підхід¹⁹.

Якщо розглядати логіку автора у контексті дослідження імперій та їхніх зовнішніх і внутрішніх кордонів, з нею легко погодитися. Як і націоналізм, регіоналізм у своїх радикальних проявах здатен руйнувати імперії, а ситуаційний підхід порівняно з регіональним явно виграє, коли йдеться про кордони – рубежі, що були, як правило, результатом завоювань. Але навряд чи варто ставити у принцип під сумнів продуктивність регіонального підходу до дослідження багатоскладових соціумів. У будь-якому дослідженні історик обирає для себе потрібний просторовий масштаб, встановлює певні територіальні рамки. Навіть якщо регіон «уявлений», він чітко вимальовується лише після того, як його вміщують у певний макропростір і визначають його параметри на мезо- і мікрорівні.

Логіку «небезпек від регіоналізму» легко зрозуміти з позицій захисту імперських інтересів, які у сучасному світі нікуди не зникли. Минуле «регіоналізмів» як ідеологій і як політичних рухів і справді може слугувати «сигналом тривоги» для ревнителів консервативних цінностей. Але ж світ швидко змінюється, і «в ногу» з ним змінюються й уявлення про регіоналізм. Як було показано вище, серед безлічі «уявлених» соціологічних конструктів уже не домінують ті, які міцно пов'язані з національно-державними критеріями. Постсоціальний поворот («post-social turn») у соціогуманітаристиці передбачає складну взаємодію між мережами й акторами, яка базується на переосмисленні дихотомії «self-other». Реляційна соціологія впритул перейшла до вивчення мереж наративів та їх взаємопов'язаних елементів. Для регіоналістики на цьому шляху відкриваються майже безмежні можливості для дослідження не лише соціальних взаємодій, але і їх інтерпретацій.

Легко погодитися з тими критиками сучасних теорій регіоналізму, котрі акцентують увагу на тому, що реальна політика у цій сфері все ж випереджає

¹⁹ *Миллер А.* Империя Романовых и национализм: Эссе по методологии исторического исследования. – Москва, 2006. – С.14–32.

теоретичний аналіз²⁰. І все ж не можна не бачити істотного прирощення наукових знань у цій сфері на початку XXI ст.

Оновлений регіональний ракурс наукового пізнання дає змогу побачити регіон як цілісну систему типів господарських зв'язків, комунікацій, фінансових потоків, оцінити його роль у трансляції цінностей світової й національної культури, зрозуміти його історично сформовану унікальність і водночас його місце в економічному, політичному, культурному просторі країни. Загальною тенденцією сучасного розуміння регіоналізму є відхід від погляду на регіон як тільки на населений фізичний і політичний простір. Регіон осмислюється насамперед як певна соціокультурна спільнота з історично сформованими механізмами відтворення, самопізнання й самовираження. Дедалі більше стає аксіомою, що таке осмислення можливе лише на основі занурення у специфічну ауру регіональних типів світовідчуття й світорозуміння, регіональних настроїв та уподобань, що змінювалися упродовж віків. Першорядної ваги при цьому набуває аналіз у діахронному вимірі співвідношення регіональних, національних і загальносвітових інтересів і цінностей, проблем регіоналізації суспільної свідомості, індикаторів регіональних стилів поведінки.

Не випадково головним об'єктом аналізу відділ історичної регіоналістики Інституту історії України НАНУ в 2015 р. обрав регіон Південної України, який, маючи найглибші корені в історичних пластах, до останнього часу залишався найменш дослідженим серед українських регіонів²¹. Цікаво було знайти насамперед відповіді на питання: чому саме у цьому регіоні, який у радянських пояснювальних схемах зображувався у вигляді бастіону інтернаціоналізму, так гостро виявилася поляризація суспільних настроїв по лінії українське/антиукраїнське. Щоб бодай наблизитися до відповіді на це питання, довелося схематично відтворити основні віхи історії Північного Причорномор'я у діапазоні від VII ст. до н.е. до наших днів. Водночас неможливо було обійтися без аналізу особливостей ментальностей, ідентичностей, культурних кодів, які нині вже не піддаються підведенню під узагальнену формулу регіональної ідентичності. Особливістю монографії та аналітичної записки, підготовлених у рамках реалізації даного проекту, є уведення проблеми у контекст неконвенційної (дискурсивної) історії, з акцентом на аналізі рефлексій щодо витоків неспівмірності ціннісних орієнтацій та поведінкових стереотипів у розрізі окремих місцевостей.

Шукаючи глибинні причини трагедії, що спіткала Україну, публіцисти, як правило, вважають її джерелом «розруху в головах», яка неминуче призводить до суспільної розрухи: соціальної, політичної, економічної та головне – світоглядної, ціннісної, ментальної. Приміром, оглядач газети «День» І.Сюдюкова роздуми над нашою монографією «Схід і Південь України: час, простір, соціум» привели до надто невтішного висновку про сліпоту (якщо не злочин) влади, за які ще довго доведеться розплачуватися²². Історики схильні

²⁰ Див., напр.: *Harrison J.* Re-reading the new regionalism: A sympathetic critique // *Space & Polity.* – 2006. – №10/1. – P.21–46.

²¹ *Верменич Я.* Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. – К., 2015.

²² *Сюдюков І.* Донбас: роз'ятрені рани минулого // *День.* – 2014. – 14–15 листопада.

більше претензій пред'являти до самих себе: адже, як вважає О.Галенко, саме сполох сепаратизму на сході й півдні країни виразно продемонстрував невідповідність панівної концепції історії України завданням державної ідеології. «Всю історію України треба переписувати наново»²³, і природно, що це масштабне завдання має стосуватися й корекції підходів, які нині побутують у вітчизняній історичній регіоналістиці.

Починати треба з відтворення повнокровної ранньої історії півдня України, вважає О.Галенко, адже етноорієнтована національна парадигма по суті вивела цей регіон аж до початку української колонізації поза межі вітчизняної історії. З цією тезою неможливо не погодитися. Але, вважаю, продуктивніше почати все ж з оновлення теоретичного фундаменту історичної регіоналістики, а саме, з осмислення на сучасному науковому рівні усього концепту регіоналізму.

Як поліфункціональне загальносистемне явище регіоналізм проявляється в усій системі міжнародних і внутрідержавних відносин. Нині він сприймається як загальна тенденція світового розвитку, що охоплює різні феномени суспільного життя й може набувати різних організаційних форм. Його політичним стимулом може бути прагнення до зміцнення чийось геополітичних інтересів («імперська» версія), мінімізації впливу конкуруючої держави (версія «балансу сил»), створення системи колективного захисту чи регіональних комплексів безпеки (версія «гегемоністської стабільності») тощо. У внутрідержавному вимірі регіоналізм може виступати як регулятор збалансованості регіональних інтересів, а може відбивати і сепаратистські устремління. Така багатоаспектність не повинна, однак, позначатися на зменшенні наукового інтересу до проявів регіоналізму; навпаки, вона має його стимулювати. Бо деструктивного спрямування вони набувають саме там, де їхня природа осмислена недостатньо.

Загалом же очевидним є той факт, що регіоналізм як суспільне явище не піддається однозначним оціночним тлумаченням. Цей процес у своїй основі нестабільний і непередбачуваний, бо стимулюється різними, часто конкуруючими, факторами і підтримується різними політичними силами. Тому навряд чи продуктивно серед безлічі відмінних теорій регіоналізму шукати «єдино правильну». Поняттям «регіоналізм» охоплюється найширший спектр процесів і явищ, які не вкладаються в одну схему чи модель; кількість закладених у ньому «позитивів» і «негативів» приблизно однакова. Ускладнили палітру регіоналізму істотні відмінності між його «старими» і «новими» різновидами. Виниклий за умов біполярності «старий» регіоналізм формувався значною мірою «згори», під контролем двох конкуруючих наддержав. Що ж до «нового», то він розвивається як сучасна версія багатополлярності і тяжіє до відкритості. Крім суверенних держав, у ролі політичних акторів тут виступають недержавні та субнаціональні актори²⁴.

Динаміку політичного регіоналізму фахівці вбачають у тому, що залежно від різних своїх складових та їхніх взаємодій регіоналізм може бути

²³ Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – К., 2014. – С.56.

²⁴ Hettne B. Beyond the «New regionalism» // New Political Economy. – 2005. – №10/4. – P.543–571.

інтеграційним і дезінтеграційним, консервативним і оборонним, космополітичним і прогресивним, автономістським чи сепаратистським, причому немає прямої залежності між характером вимог, які висувають багаті й бідні регіони. Регіоналізм важко розмістити на ліво-правій шкалі, так само важко виявити пряму залежність між ступенем розвитку регіону й рівнем регіональної ідентичності.

Внутрідержавний і наддержавний регіоналізм різняться настільки, що їх прийнято визначати як два різних типи, котрі мають різне походження й різну природу. Внутрідержавний регіоналізм якнайтісніше пов'язаний з етнічним і культурним чинниками; ідеться про особливості співіснування різних етнічних спільнот чи субетнічних груп у межах однієї держави. Але головним у його появі вважають наявність специфіки в освоєнні певного природного середовища і створенні відповідного йому господарського укладу, спеціалізації регіону в рамках систем поділу праці, що історично склалася, а також особливостей соціонормативної культури. З регіоналізмом цього типу зазвичай пов'язуються надії на забезпечення здійснення децентралізації у такий спосіб, щоб вона сприяла оптимізації соціального розвитку територій і активізації систем місцевого самоврядування.

Сепаратизм – найрадикальніша форма націоналізму, базована на міфологізованому уявленні про державну незалежність як єдино прийнятну форму «національного самовизначення». Уявлення про доцільність власної державності для кожної етнічної спільноти чи для якогось сегмента соціуму нереалістичне і згубне у своїй основі: державну цілісність легко зруйнувати, але вибудувати з її уламків життєздатну структуру стократ важче. У міжнародно-правових документах право нації на самовизначення трактується доволі широко: ідеться про забезпечення кожній спільноті можливості визначати систему управління згідно демократично зафіксованої волі громади і про максимально широку участь місцевих громад у політичному процесі. Сепаратисти ж трактують це право як руйнування існуючої державної цілісності.

Л.Снайдер визначав сепаратизм як принцип та діяльність, розроблювані для повного виходу з централізованого державного організму якоїсь його частини. Ані автономія, ані федерація сепаратистів, як правило, не влаштовують. У ролі аргументів тут фігурує визвольна риторика, доведена до невизнання легітимності існуючого державного утворення²⁵. Оскільки сепаратисти завжди не в ладах із законом, вони охоче апелюють до моралі. Якщо існуючий режим оголошується нелегітимним, його опоненти постають в ореолі борців за справедливість.

Відомий німецький фахівець Г.Зімон ще наприкінці минулого століття передбачив ускладнення на російсько-українському кордоні та у Криму, зумовлені «штучним і неісторичним характером» Російської Федерації. На його думку, процес утворення російської нації за умови її відкритих кордонів виявився вкрай болісним і зарядженим конфліктами. Зокрема вже в 2000 р. він писав про те, що мобілізація російської меншини на Кримському півострові у вигляді ірреденти

²⁵ Snyder L.L. Global multi-nationalism: Autonomy or independence. – London, 1982. – P.17.

чи руху за приєднання до Росії в 1992–1996 рр. виявилася винятком на загалом спокійному тлі ставлення меншин до розвалу СРСР. Пророчим виявився і його висновок про те, що українізація Східної України містить конфліктний потенціал, який не піддається калькуляції²⁶. У своїх передбаченнях І.Зімон виявився не оригінальним – його колега Ф.Прайслер пішов далі, побачивши в посиленій функції етнічного націоналізму в Росії «засіб суспільно-соціальної ерзац-інтеграції». Як і І.Зімон, він докладно аналізував, зокрема, претензії Москви на Севастополь як «місто російської слави» і заяви щодо того, що історична свідомість росіян нікому не дозволить «механічно зрівняти кордони Росії з кордонами Російської Федерації і відмовитися від того, що створило славні сторінки російської історії». «Політика у цьому питанні, – писав Ф.Прайслер, – суттєвою мірою є функцією зовнішньополітичних інтересів Росії. Якщо буде потрібно, Москва форсуватиме цю тему, якщо ні – наступить затишшя»²⁷.

Втрата Україною Криму – приклад того, як сепаратистські настрої, що на якомусь етапі не одержують адекватного реагування з боку держави, здатні «розхитати» ситуацію до такої міри, коли анексія певної території може відбутися й «без єдиного пострілу». Сучасні засоби масової комунікації спроможні майже миттєво створити на ізольованій від зовнішніх впливів території спочатку ситуацію «боротьби за незалежність», а потім й імітацію «загальнонародної» підтримки входження цієї території до складу іншої держави. Так сталося, що у Криму, починаючи з «перебудовних» часів, активізація сепаратистських настроїв відбувалася на тлі поширення саме деструктивних версій регіоналізму.

У сучасній соціології регіональність уже давно здобула ранг незалежної константи. В усіх моніторингових соціологічних дослідженнях дані про економічний розвиток, суспільні настрої, політичні пріоритети подаються в регіональному розрізі. Однак, як зазначають С.Макеєв та А.Патракова, соціологи у своїх дослідженнях наперед обмежені у вивченні регіонального чинника. Вибірki формуються відповідно до наявного адміністративно-територіального поділу, а це лише простір для «регіонального фантазування»²⁸. Політологи у більш вигідному становищі – вони оперують здебільшого даними виборів, хоч і дані соціологічних досліджень теж постійно в їхньому полі зору. Останні активно використовуються в аналізі етнолінгвістичних і дотичних до них компонентів регіоналізму, зокрема, етнологічного партикуляризму.

Коли говорять про політичний регіоналізм, завжди виникає спокуса зобразити його як елемент політичного торгу між центральними й регіональними елітами. У певних різновидах регіоналізму і справді можна при бажанні відшукати результат міжелітних оборудок або ж рудименти антицентрових, провінціалістських орієнтацій. Але продуктивніше розглядати регіоналізм як універсальний інструмент формування регіональної ідентичності – у кращому випадку на базі усвідомлення спільних загальнодержавних і місцевих інтересів, у гіршому – на фундаменті конфронтації.

²⁶ *Сімон Г.* Российский национализм русских и нерусских // *Национализм в поздне- и посткоммунистической Европе.* – Т.2. – С.12–39.

²⁷ *Прайслер Ф.* Усиление функций российского этнонационализма // Там же. – С.55–69.

²⁸ *Макеєв С., Патракова А.* Регіональна специфікація соціокультурних відмінностей в Україні // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* – 2004. – №3.

Останнім часом у наукових дискурсах дедалі ширше використовується поняття «культурний регіоналізм». Як здебільшого культурний феномен регіоналізм розглядають географи; терміном «культурний регіоналізм» ними здебільшого позначається своєрідність і самобутність регіональних співтовариств людей, зумовлена як об'єктивними факторами, так і суб'єктивним («рефлексивним») сприйняттям певної території. Суб'єктивний («перцепційний») пласт у цій двоєдиній конструкції значною мірою зумовлює особливості регіональної самосвідомості і поведінкові стереотипи. Регіональна ідентичність виступає як похідна від ступеня закоріненості того чи іншого типу культури. Те, що в одних і тих самих групах людей можуть легко уживатися різні модуси ідентифікаційних настанов, легше за все пояснити саме впливом культурних традицій.

Відмітною рисою «нового» регіоналізму виступає відмова від розгляду процесів глобалізації як заданих «згори», «рукотворних» у своїй основі. Регіон є результатом взаємодії безлічі ендегенних і екзогенних факторів, серед яких не останню роль відіграють, поряд з економічними й політичними інтересами, спільні ціннісні підходи, культурна спадщина, історична пам'ять. Інша річ, що за умов «неотурбулентності» засади регіональної ідентичності здатні розмиватися до майже цілковитого зникнення. Так сталося, зокрема, на сході України, де під впливом тривалого збройного протистояння ідентифікаційні критерії вибудовуються вже не на основі спільних ціннісних підходів, а на базі різноспрямованих ідеологем.

Для розуміння специфіки українського варіанту регіоналізму багато важить адекватне осмислення чинника порубіжності. За оцінкою політологів, для класичних цивілізацій більш характерним є синтез, а для порубіжних – складна взаємодія симбіотичних та синтетичних складових. «Цивілізаційна реальність України гетерогенна: в ній химерно поєднані певні риси модернізаційної проективності Заходу та традиційної стереотипності Сходу... Тому поки що траєкторія історичного руху українського суспільства залишається телеологічно й аксіологічно невизначеною й суперечливою»²⁹.

Можна погодитися з висновком І.Зварича: регіоналізм не є явищем однозначно негативним чи конструктивним. Загалом конструктивним є різновид регіоналізму, який цей автор називає адміністративним – він спрямований переважно на оптимізацію систем управління з посиленням ролі місцевих спільнот. Деструктивний потенціал більшою мірою присутній у т.зв. політичному різновиді регіоналізму – він здатен провокувати політичні конфлікти типу косовського і переходити у фазу відкритого сепаратизму³⁰. Однак ця класифікація умовна й небезспірна.

Докорінного переосмислення, і не лише в українському контексті, потребує у цьому зв'язку проблема центр-периферійних відносин. Очевидно, що класичні схеми розрізнення горизонтального і вертикального типів периферійності (за ознаками віддаленості чи, навпаки, залежності) сьогодні зазнають

²⁹ Вплив російського та європейського цивілізаційних чинників на етнополітичний розвиток України в умовах глобалізації // Сучасна українська політика: Аналітичні доповіді Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – К., 2009. – С.205–207.

³⁰ Зварич І.Т. Етнополітика в країні: регіональний контекст. – К., 2009. – С.86–88.

істотного коригування. Зате своєрідне «друге дихання» дістала запропонована І.Валлерштайном модель, що доповнила дихотомію «центр – периферія» поняттям «напівпериферія». Цей термін він застосовував для характеристики достатньою мірою розвинутих середніх зон, які відіграють у системі центр-периферійних відносин подвійну роль: з одного боку, пом'якшують тиск периферії на центр, виступаючи в ролі своєрідного буфера, а з другого – забезпечують економічний обмін між ними³¹. Підтримка центром напівпериферій стимулює амбіції віддалених чи відсталих периферій, які домагаються, як правило, такого ж ставлення до себе.

В ідей І.Валлерштайна завжди було чимало опонентів³². Далеко не всіма сприймалося розмежування напівпериферій і периферій. Однак, сьогодні навіть найбільш категорично настроєні щодо цього розрізнення російські фахівці визнають, що у вигляді схеми «центр – напівпериферія – периферія» можна представити структуру будь-якої країни. При цьому зазначається, що напівпериферія може бути як природною, тобто виниклою під впливом об'єктивних соціоекономічних передумов, так і штучною, сконцентрованою центром для розв'язання специфічних геополітичних завдань (зокрема для продукування міфу про «внутрішнього Іншого»).

Якщо визнати такий підхід продуктивним, можна сконструювати й український варіант схеми «центр – напівпериферія – периферія», вмістивши напівпериферію в ареал «нового освоєння» територій південного сходу. Донбас і дніпропетровський регіон, що бурхливо розвивалися у другій половині XIX й у XX ст., стали саме тією напівпериферією, яка активно підтримувалася імперськими центрами і водночас маргіналізувалася ними внаслідок хронічної неуваги до облаштування життєвого простору, співмірного запитам працюючої людини. Зрештою, це й дало ефект активізації спочатку помірковано протестних, а потім і відверто сепаратистських настроїв на Донбасі. Що ж до Дніпропетровська, то тут спостерігаємо протилежну, але також тривожну тенденцію – тривалого тиску на центр потужного олігархічного клану.

У такому контексті уже не здаються оксюмороном уведені казанським журналом «Ab Imperio» концепти «периферійності центру» та «центральноності периферій». Адже за ними стоїть спроба ретроспективного переосмислення усього комплексу центр-периферійних відносин у Російській імперії й у СРСР. У розпочатій журналом дискусії на цю тему взяли участь науковці більшості колишніх республік СРСР. Характер дискусії свідчить про те, що звернення його редакції про переведення дискурсу, базованого на «державоцентризмі» й хронологічній періодизації, у формат аналізу нестійкої рівноваги й асинхронності історичного розвитку, дістало розуміння у значної частини аналітиків колишньої «периферії».

Розпочата на такій високій ноті дискусія засвідчила необхідність перегляду не лише старих «імперських» підходів і загальних цивілізаційних конструктів, але й багатьох новітніх догм, які упродовж останнього двадцятиріччя

³¹ Wallerstein I. The modern world system. – New York, 1974. – P.349–350.

³² Див., напр.: *Эсмууд Э.* Современная мир-система Валлерштайна // Теория и методы в современной политической науке: Первая попытка теоретического анализа. – Москва, 2009.

міцно опанували простір національних історіографій. Зрештою з'ясувалося, що перегляду потребує уся традиційна схема «колоніальних досліджень», зокрема традиція прирівнювання російської колонізації до колоніалізму. Адже «погляд з периферії на імперський центр багато в чому обмежується, якщо не бачити панораму імперії з її центру, вектори колонізації, її відцентрові й доцентрові сили»³³.

Проблема застосовності постколоніальних підходів до дослідження українських реалій у вітчизняному науковому дискурсі все ще лишається гостро дискусійною. Не вдаючись за браком місця до деталей, пошлемося на цікаві розмірковування з цього приводу Д.Мура. У його баченні в Україні превалював особливий, «динамічний» тип колонізації, відмінний від завойовницького чи осадницького. Динамічна колонізація домодерної епохи була відносно легкою і на елітному рівні майже не відчувалася. Узагалі, за Д.Муром, постколоніальність є настільки глобальним і водночас різноманітним явищем, що кожна особа і кожна культура змушені будувати свої відносини з нею через префікси нео-, пост-, екс-, анти-, ендо-, не-. Важливіше відповісти на питання: чи допомагає «постколоніальна герменевтика» визначити статус тієї чи іншої спільноти на певному етапі³⁴.

За умов підвищення рівня нестабільності у сучасному світі посилено трансформується географія, вправно долаючи межі природничого у своїй основі знання. Сучасна гуманітарна географія – це своєрідний виклик традиційним інтерпретаціям простору, міждисциплінарна наукова сфера зі зміщенням акцентів убік дослідження процесів формування й розвитку ментальних конструктів. Її складова частина – образна (імажинальна) географія – у своїй прикладній частині є відповіддю на потреби, пов'язані з маркетингом територій, розробкою відповідних іміджів у рекламі, туристичному бізнесі, інвестиційній діяльності. А сучасну філософську базу для нових підходів створює метагеографія, яка за своєю суттю є філософією простору й досліджує можливості, способи та дискурси географічного мислення й образного моделювання.

Активізація проблем глобальної й національної безпеки наприкінці ХХ ст. покликала до життя систему заходів, що загалом вкладаються у поняття «регіональний безпековий комплекс». Усесвітньо відома школа досліджень миру склалася в рамках Копенгагенського інституту досліджень миру, утвореного 1985 р. Основоположник цієї школи Б.Бузан опублікував у 1991 р. книгу «Люди, держава і страх: порядок денний для дослідження міжнародної безпеки в період закінчення холодної війни». Із копенгагенської школи вийшло декілька вартісних праць з обґрунтуванням нових для тодішньої політичної науки понять «сек'юритизація» («securitization»), «регіональні комплекси безпеки» («regional security complex»), «референтний об'єкт» («referent object») та ін. Новизна цих підходів зумовлювалася насамперед вибудовою типологізації регіонів у системі міжнародної безпеки на основі принципів неореалізму

³³ *Forum A1*. Периферійність центра в современных национальных исторических нарративах // *Ab Imperio*. – 2011. – №3. – С.79.

³⁴ *Moore D.* Is the post – in postcolonial the post – in post-soviet? Toward a global postcolonial critique // *PMLA*. – Vol.116. – №1. – 2001. – P.115–124.

та конструктивізму, базованих на переконанні: «Більшість загроз легше перемищуються на коротких дистанціях, аніж на довгих»³⁵.

Кожна країна у ситуації постійної турбулентності має дбати про те, щоб не зашкодити хиткій рівновазі, яка утримує світ на грані нових протистоянь. Нове геополітичне бачення світу постає у вигляді ментальної політичної карти, яка дає уявлення про співвідношення сил на світовій арені, переваги і вади різних геополітичних стратегій, імовірні впливи незважених політичних рішень на систему глобальної безпеки, про оптимальні моделі державного устрою тощо. Геополітичний дискурс в ідеалі фіксує наявність різних груп інтересів, відповідних ідентифікаційних практик та геополітичних традицій, імовірних джерел зовнішніх загроз і потенційних союзників. При цьому має враховуватися залежність геополітичних уявлень від реалій, що історично склалися: місця країни й регіону у загальнопланетарному поділі праці та глобальному «просторі потоків», структури зовнішніх зв'язків, прямих іноземних інвестицій, міграційних процесів тощо.

Крах СРСР часто порівнюють із розвалом колоніальної системи, пережитим Великобританією, Францією, Німеччиною. Але наслідки цих процесів виявилися різними. Як констатує російський історик і культуролог І.Смирнов, який живе переважно в Німеччині, три названі держави, позбувшись колоніальної ідентичності, знайшли, кожна для себе, компенсаторні виходи із ситуації. Вони почали поставляти на міжнародний ринок фінансові ресурси (Великобританія), індустриальні здобутки (Німеччина), постмодерністську філософію (Франція), і це були вже товари *іншого* колоніалізму. Що ж до Росії, то вона «зав'язла у старій імперській свідомості, у некомпенсованому минулому, у спогадах про свій православно-більшовицький месіанізм, у «часах очаківських». Турботи з утримання у соціоатазі малої імперії, які збереглися після зникнення великої, і з нарощування впливу на «ближнє зарубіжжя» (аж до відторгнення його шматків) не дозволяють національній енергії вільно трудитися на майбутнє»³⁶.

Оскільки в Україні проблеми територіальної організації нерозривно сплелися з проблемами просторової експансії й національної безпеки, «топографія місця» безпосередньо впливає на сприйняття життєвих реалій. Уведене географами поняття «геономіка безпеки» допомагає, зокрема, прояснити амбівалентність суспільних настроїв у невідконтрольних владі районах Донецької та Луганської областей. Суспільна свідомість тут майже не піддається однозначним оцінкам – унаслідок постійного відтворення «перехідного стану», відчуття наростаючої небезпеки, майже безвихідної матеріальної скрути мирних мешканців, які з тих чи інших причин не мають змоги полишити небезпечний для життя регіон. Як уважає І.Тодоров, саме внаслідок відчуття загроз, навіяних страхів, незахищеності, які є живильним середовищем для нагнітання протистояння, «політична доля Донеччини знаходиться під питанням»³⁷.

³⁵ Buzan B., Waever O. *Regions and powers: The structure of international security.* – 7th ed. – New York, 2010. – P.17.

³⁶ Смирнов И. Месть места: воспоминания о настоящем // Неприкосновенный запас. – 2014. – №3. – С.243–244.

³⁷ Див.: Схід і Південь України: час, простір, соціум. – Т.1. – С.332.

Показово, що вихід із цієї ситуації фахівці пов'язують з розширенням регіонального контексту переговорного процесу. Директор Національного інституту стратегічних досліджень В.Горбулін вважає, що уникнути перспективи перетворення всього пострадянського простору на суцільну регіональну конфліктну зону можливо лише шляхом його реорганізації. Імперській мегаломанії Росії доцільно протиставити багатосторонній дипломатичний діалог країн пострадянського простору з участю інших заінтересованих держав, який має інституціалізуватися спочатку у вигляді міжнародної конференції, а потім і у формі міжнародної організації. Максимальна багатосторонність із залученням додаткових учасників переговорного процесу і паралельним звуженням його предметної сфери (виведенням з неї проблематики внутрішнього устрою української держави) не лише створить для України кращі можливості для дипломатичного маневрування, але й істотно розмиватиме дипломатичний диктат Москви, позбавить її можливості створювати для себе видимість статусу виняткового переговорника з правом «останнього» слова. Допускається, зокрема, варіант запровадження «міжнародного управління конфліктними територіями з невизначеним політичним статусом», чогось на зразок новітньої історичної версії концепції «підмандатних територій»³⁸. Природно, що для реалізації таких планів доведеться «задіяти» весь теоретичний потенціал сучасної регіональної науки, починаючи від традиційних версій регіоналізму і кінчаючи новітніми соціологічно-антропологічними підходами до співвідношення територіальних і ментальних кордонів.

Здається, має рацію вже згадуваний Д.Вояковський – те, що три роки тому було в Україні скоріш об'єктом академічної дискусії, нині перетворилося на болісну проблему тотожності/ідентичності для багатьох громадян. Досвід України уявляється польському соціологові «новим і важливим» саме тому, що руйнує претензії Росії на роль культури, яка пропонує відмінні від європейських, альтернативні способи інтерпретування ментальності й ідентичності³⁹. Можливо, у такій постановці питання й варто шукати методологічний ключ до пошуку парадигми примирення на українському сході. Проблема примирення, тобто відтворення миру після збройного протистояння, надзвичайно складна, оскільки включає в себе відновлення нормальної взаємодії не на якомусь одному, інституційному чи особистісному, рівні, а й на рівні неформальних спільнот, невизнаних квазідержавних утворень тощо. Боротьба за етичний статус (жертви) надзвичайно ускладнює проблему визначення особистісної чи інституційної відповідальності. За таких умов проблема меж простору примирення набуває надзвичайної гостроти.

Саме по собі припинення бойових дій чи мінімізація, навіть повне виключення насильства на рівні групових відносин, ще не може слугувати гарантією тривкого миру. Постконфліктні відносини ще довго лишатимуться обтяженими спадком жертв, руйнувань, і майже обов'язково знаходитимуться бажані використати цей спадок задля отримання додаткових дивідендів шляхом маніпулювання масовою свідомістю. Упродовж певного часу мир може бути

³⁸ Горбулін В. Чи є життя після Мінська // Дзеркало тижня. – 2016. – 13 лютого.

³⁹ Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів. – С.21.

негативним, триматися не на довірі, а на усвідомленій потребі компромісів. Коло відкладених або свідомо замовчуваних проблем лишатиметься доволі широким, і можливість зриву досягнутих домовленостей зовсім не виключена. Апеляція до принципів справедливості за таких умов дає небагато; адже кожна з протиборчих сторін плекає відчуття «своєї правди», а вантаж взаємних кривд, образ, непорозумінь здатний доволі довго тиснути на суспільну свідомість.

Півстоліття тому норвежець Й.Галтунг у передмові до першого номера заснованого ним журналу досліджень миру сформулював своє бачення концепції позитивного миру, базованої на врахуванні таких основоположних максим: поваги до особи, узгодження інтересів суспільства й природи, базування миру на підвалинах культури, необхідність певного часу для відтворення нормальних суспільних стосунків⁴⁰. Позитивний мир у його баченні має бути водночас природним, структурним, культурним, ґрунтованим не лише на повному виключенні насильства, але й на культурі діалогу та взаємодії. Наслідки конфлікту потребують адекватного лікування, а це означає необхідність точного визначення спрямування діалогу і методів індивідуальної терапії. Імовірно, саме у цьому й полягатимуть пріоритетні завдання історичної регіоналістики в перспективі найближчих років.

⁴⁰ *Galtung J.* An editorial // *Journal of Peace Research.* – 1964. – №1. – P.1–4.

The current article dedicated to the analyses of the changes in the subject orientation and glossary of historical regionalist that causes by challenges of 21th century. The main attention is paid to the displaying in the domestic regional analytics the problems of realities confrontation at the Eastern Ukraine.

Keywords: *historical regionalism, regionalism, regional analytics, borderlands.*

ПУБЛІКАЦІЇ

УДК 93/94 (477):338.14 «Чорнобиль»

ТЕХНОГЕННА КАТАСТРОФА 1986 р. В ДОКУМЕНТАХ КДБ УРСР (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС)

У поданих нижче документах республіканського Комітету держбезпеки, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України, висвітлюється історія будівництва Чорнобильської атомної електростанції, а також екологічні й соціально-психологічні наслідки для нашої країни вибуху на 4-му енергоблоці АЕС, що стався 26 квітня 1986 р.

Ключові слова: Чорнобильська атомна електростанція, техногенна катастрофа, КДБ УРСР.

Постанова Ради Міністрів СРСР №800-555 від 29 вересня 1966 р. «Про план будівництва та введення в дію атомних електростанцій на 1966–1975 рр.» передбачала пуск сумарних енергетичних потужностей на 11,9 млн кВт. Для забезпечення електроенергією промисловості, сільського господарства, комунально-побутових потреб Центрального енергетичного району Радянського Союзу (включав територію Української РСР і Ростовської області РРФСР) передбачалося спорудження Центральноукраїнської атомної електростанції. За підсумками обстеження 16 пунктів у Київській, Вінницькій та Житомирській областях щодо визначення придатного майданчика для її розміщення (транспортна інфраструктура, незначна продуктивність відчужуваних земель, водопостачання) державна комісія за погодженням із Київським обкомом КПУ, Держпланом УРСР, республіканськими міністерствами енергетики й електрифікації, сільського господарства та іншими зацікавленими організаціями на початку лютого 1967 р. рекомендувала місцевість поблизу села Копачі Чорнобильського району Київської області.

Будівництво Чорнобильської атомної електростанції стартувало у травні 1970 р. Практично відразу в місті енергетиків Прип'ять було створено міський відділ управління Комітету держбезпеки при Раді Міністрів УРСР по Києву та Київській області. Поява цього структурного підрозділу зумовлювалася стратегічним статусом новобудови. Спочатку промислову безпеку важливого енергетичного підприємства забезпечувало 2-ге контррозвідувальне), а з грудня 1982 р. – новостворене 6-те управління КДБ та, відповідно, 6-й відділ столичного УКДБ, які безпосередньо займалися економічною контррозвідкою й захистом науково-технічного комплексу радянської держави.

У полі зору Чорнобильського райвідділу УКДБ від моменту будівництва першої на території УРСР атомної електростанції перебувало 9294 особи та 40 субпідрядних організацій. На середину 1970-х рр. особливу увагу співробітники КДБ звертали на так званий «оперативний контингент», задіяний на новобудові: представники німецької національності – 31; засуджені за особливо небезпечні державні злочини – 4; колишні учасники ОУН – 1; особи китайської національності – 2; контактери з капіталістичними країнами – 11¹. Контррозвідувальна робота на важливому народногосподарському об'єкті здійснювалася через агентурний апарат (17 осіб) та 58 довірених людей, розставлених на основних ділянках роботи². За допомогою агентів «Магістр», «Петрович», «Дніпро», довірених «І», «Т», «Ф» та інших систематично виявлялися грубі порушення технологічних норм ведення будівельно-монтажних робіт, партії бракованої продукції від постачальників, факти недбалості та розкрадання майна з боку відповідальних працівників, про що Комітет держбезпеки своєчасно повідомляв партійні органи, дирекцію Чорнобильської АЕС, Міністерство внутрішніх справ, Комітет народного контролю.

У численних рапортах контррозвідників під заголовком «У порядку інформації» повідомлялося про низьку якість спорудження стратегічного об'єкта, відсутність належного контролю та нагляду за дотриманням виробничої безпеки з боку управління будівництва АЕС треста «Кременчукгесбуд», незадовільний відбір, навчання, розстановку персоналу атомної електростанції, високий відсоток травматизму серед будівельників, особливо напередодні введення в експлуатацію першого енергоблоку. Так, у спецповідомленні від 18 серпня 1978 р. начальник Чорнобильського райвідділу УКДБ УРСР по м. Києву та Київській області капітан В.Ключко інформував «високі інстанції», що в першому півріччі 1977 р. виробничих травм на будівництві атомної електростанції зазнали 122 особи, а загальні втрати робочого часу становили 1473 людино-години³.

Примітно, що заклики до «штурмівщини» лунали з вуст високопосадовців. Згідно з указівками союзного уряду, введення в експлуатацію 1-го енергоблоку потужністю 1 млн кВт планувалося на 1974 р. Однак у зв'язку з невиконанням плану будівельно-монтажних робіт та постачання обладнання пуск першої черги перенесли на 1975 р., а потім і на кінець грудня 1976 р. У травні 1976 р. на Чорнобильській АЕС відбулася виїзна колегія міністерства енергетики та електрифікації СРСР під головуванням міністра енергетики П.Непорожнього, на якій, за оперативними даними КДБ, останній «зібрав усіх начальників главків і почав вимагати від них пустити ЧАЕС у 1976 р. будь-якою ціною»⁴.

Дії союзного міністра спонукали виконуючого обов'язки начальника Чорнобильського райвідділу КДБ Терещенка надіслати 9 липня 1976 р. керівникові УКДБ при РМ УРСР по м. Києву та Київській області генерал-майорові М.Вакуленку тривожну інформацію: «На думку спеціалістів, агентури, довірених осіб, згідно з реальним станом справ, на будівництві ЧАЕС фізичний пуск першого енергоблоку у грудні 1976 р. неможливий і неприпустимий, оскільки у зимових умовах за існуючої

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.11. – Спр.565. – Т.1. – Арк.34.

² Там само. – Арк.35.

³ Там само. – Арк.43.

⁴ Там само. – Арк.40.

будівельно-монтажної готовності це може призвести до надзвичайних подій (радіоактивного забруднення навколишнього середовища)»⁵. Імовірно, що до думки спеціалістів і контрозвідників вище партійне керівництво країни все ж таки дослухалося. Плани будівництва Чорнобильської АЕС було відкореговано, перший реактор увели в експлуатацію лише у грудні 1977 р.

Нагромаджені впродовж 1970 – першої половини 1980-х рр. агентурно-оперативні та інші документи, присвячені контрозвідувальному забезпеченню будівництва й експлуатації першої на території УРСР атомної електростанції, дають можливість проілюструвати вади та ознаки стагнації командно-адміністративної економіки у СРСР. Історія спорудження Чорнобильської атомної електростанції засвідчує, що радянські керівники надавали важливого значення забезпеченню стабільності затверджених планів, у край неохоче вдавалися до практики їх коригування та підгонки під фактичне виконання. Зведення однієї з найпотужніших у світі станцій поблизу Києва продемонструвало пекучі проблеми не лише в галузі атомної енергетики, а й усього народного господарства СРСР – низька продуктивність праці, дефіцит трудових і матеріальних ресурсів, недолуга система управління виробничим процесом.

Розлогі інформаційні повідомлення Комітету державної безпеки УРСР про «оперативну обстановку на ЧАЕС» із закликами «застосувати заходи партійного впливу» до осіб, причетних до порушень технології будівництва, протипожежної безпеки на підприємстві часто-густо залишалися без належного реагування партійних, державних органів. Як результат, лише в 1983–1985 рр. унаслідок недотримання технологічної дисципліни, помилок проєктантів, непрофесійних дій інженерно-технічного персоналу відбулося 9 аварій і 68 відмов основного обладнання атомної електростанції⁶. Саме порушення техніки безпеки під час проведення проєктних випробувань 26 квітня 1986 р. призвело до вибухового руйнування четвертого реактора Чорнобильської АЕС, спричинивши найбільшу за своїми наслідками екологічну катастрофу сучасності.

Значний комплекс документів і матеріалів, які стосувалися агентурно-оперативних та запобіжно-профілактичних заходів на Чорнобильській АЕС лягли в основу літерної справи №231 «Організація контрозвідувальної роботи в управлінні будівництва ЧАЕС та субпідрядних будівельно-монтажних організаціях: Керівні та інформаційні матеріали, що характеризують оперативну ситуацію в будівельно-монтажних організаціях», порушеної 17 жовтня 1972 р. у зв'язку з початком будівництва атомної електростанції у заповідній зоні Полісся. Це багатотомне «чорнобильське досьє» містить значний пласт латентної інформації, яка проливає світло на передумови та хронологію аварії, причини й масштаби лиха, етапи мінімізації наслідків техногенної катастрофи. На основі літерної справи №231 готувалися узагальнюючі довідки КДБ УРСР до ЦК КПУ, частину яких подано нижче. Документи публікуються згідно з археографічними правилами, мовою оригіналу. Стилістичні й орфографічні помилки виправлено без застережень.

Кандидат історичних наук О.Г.Бажан (Київ)

⁵ Там само.

⁶ ГДА СБУ. – Ф.11. – Спр.0992. – Т.29. – Арк.106.

№1

3 інформаційного повідомлення голови КДБ УРСР В.Федорчука у ЦК КПУ про радіаційне зараження ділянки санітарної зони Чорнобильської АЕС

21 квітня 1981 р.

Секретно

Київська область

19 апреля 1981 г. в 11 часов стрелок ВОХР Чернобыльской АЭС Коваленко Н.З. обнаружила в трубопроводе активных вод блока №1 просачивание в виде капель, о чём сообщила начальнику смены АЭС Шадрину А.Г. Учитывая, что блок с 9 апреля с.г. остановлен на 45 суток для капитального ремонта, Шадрин не придавал этому значения и не принял мер к устранению течи.

При прокачке дезактивирующего раствора в трубопроводе течь усилилась, в результате чего вылилось до 0,5 куб. м раствора. 20 апреля с.г. в 05 часов 20 мин. прокачка раствора была остановлена, течь устранена, после чего промывка блока продолжалась.

Службой радиационной безопасности Чернобыльской АЭС определена зона до 180 кв. м с уровнем радиации, достигающим 20 микрорентген в секунду (при норме 0,8).

Под воздействием ветра заражена территория площадью около 800 кв. м (уровень радиации 0,4 микрорентген в секунду).

Указанная зона ограждена, выставлено оцепление. Жилых и промышленных помещений на ней не имеется. Принимаются меры по её дезактивации.

По предварительным данным, трещина в трубопроводе образовалась вследствие замерзания в нём воды после остановки блока на капитальный ремонт.

Расследование проводится ведомственной комиссией с участием УКГБ. Обкому Компартии Украины доложено.

Председатель Комитета
госбезопасности Украинской ССР В.Федорчук

*Галузевий державний архів Служби безпеки України. – Ф.16. –
Спр.01087. – Арк.174–175. Оригінал*

№2**3 інформаційного повідомлення голови КДБ УРСР В.Федорчука у ЦК КПУ про зупинку енергоблоку на Чорнобильській АЕС**

15 лютого 1982 р.

Секретно

Киевская область

15 февраля 1982 г. в 04 часа 50 мин. на Чернобыльской атомной электростанции вследствие внезапного открытия главного предохранительного клапана, вызвавшего гидравлический удар и повлекшего разрыв трубы сбросного коллектора острого пара (размер разрыва – 0,5х0,5 м), произошла аварийная остановка энергоблока №3 мощностью 1 млн киловатт.

Предварительным расследованием установлено, что указанная труба коллектора диаметром 800 мм имеет толщину стенок 9 мм вместо предусмотренных проектом 12 мм. Установка труб с уменьшенной толщиной стенок из-за отсутствия проектных была произведена в октябре – ноябре 1981 г. по согласованию с Минэнерго СССР Чернобыльским монтажным управлением треста «Южтеплоэнергомонтанж».

Для восстановительных работ потребуется 20–30 дней, ежедневная недовыработка электроэнергии вследствие аварии составит примерно 22,5 млн киловатт-часов.

Расследование осуществляется ведомственной комиссией с участием УКГБ. Проводимые УКГБ мероприятия Комитетом госбезопасности республики взяты на контроль. На место направлены опытные работники КГБ УССР.

КГБ СССР доложено.

Председатель Комитета госбезопасности Украинской ССР

В.Федорчук

Там само. – Спр.01093. – Арк.324–325. Оригінал

№3**3 інформаційного повідомлення голови КДБ УРСР С.Мухи у ЦК КПУ про аварію на Чорнобильській АЕС**

14 вересня 1982 р.

Секретно

Об аварии на АЭС

Киевская область

9 сентября 1982 г. на Чернобыльской АЭС в ходе пробного пуска реактора 1-го энергоблока (после планового капитального ремонта) при подъеме его

мощности до 20% от номинальной произошёл разрыв одного из 1640 технологических каналов. В результате оборвалась штанга, на которой крепились две тепловыделяющие сборки. В образовавшийся разрыв из обеихборок ушло топливо (двуокись урана, подлежит извлечению). Радиационного заражения технологических помещений не произошло. Для устранения аварии потребуется около 10 суток.

УКГБ приняты меры по контролю и глубокому изучению оперативной обстановки на АЭС с целью установления причин аварии, выявления виновных лиц и возможного враждебного умысла с их стороны. Осуществляемые УКГБ мероприятия КГБ УССР взяты на контроль.

КГБ СССР и обкому Компартии Украины доложено.

Председатель Комитета госбезопасности Украинской ССР С.Муха

Там само. – Спр.01097. – Арк.138. Оригінал

№4

Повідомлення Комітету держбезпеки УРСР у КДБ СРСР про вибух 4-го енергоблоку Чорнобильської АЕС

26 квітня 1986 р.

Секретно
экз. №1

ЗАПИСКА ПО «ВЧ»

26.04 с.г. в 1 час 24 минуты в помещении 4-го энергоблока Чернобыльской АЭС при подготовке его к плановому среднему ремонту произошёл взрыв с последующим пожаром, который был вскоре ликвидирован.

От взрыва обрушился шатёр перекрытия реакторного и провал машинного залов, воспламенилась также крыша 3-го энергоблока, в связи с чем последний был аварийно остановлен. К 6.00 пожар на крыше этого энергоблока также ликвидирован.

На время взрыва в помещении 4-го энергоблока находилось 17 чел. сменного персонала, из-за полученных ожогов 9 чел. госпитализировано, в т.ч. 3 находятся в тяжёлом состоянии, один – Шашенок В.П., 1951 г. рождения, наладчик пусконаладочного участка – скончался.

Кроме того, на медобследовании находится 112 чел.

Не установлено местонахождение ст. оператора реакторного отделения Ходемчука В.И., 1951 г. рождения.

По состоянию на 15.00 26.04 радиационная обстановка в районе аварии характеризуется уровнем радиации гамма-частиц, в непосредственной близости от очага до 1000 микрорентген в секунду, на территории АЭС – до 100 мк.

рентген в секунду, в отдельных районах города Припяти – от 2 до 4 мкр. в секунду, которая постоянно контролируется.

Под руководством партийно-советских органов организована работа по дезактивации дороги, убывающих транспортных средств, ограничен выезд частных автомобилей.

Временно прекращены работы по строительству 5-го и 6-го энергоблоков.

Энергоблоки №1 и 2 работают в нормальном режиме.

На месте происшествия работает оперативно-следственная группа КГБ-УКГБ, во главе с зам. председателя КГБ УССР, которые во взаимодействии с органами МВД, прокуратуры проводят комплекс агентурно-оперативных мероприятий.

В целях недопущения утечки информации, распространения ложных и панических слухов организован контроль исходящей ПК⁷, ограничен выход абонентов на международные линии связи.

Для обеспечения работы правительственной комиссии развёрнута «ВЧ»-связь. Приняты меры к повышению мобилизационной готовности подразделений КГБ-УКГБ.

Управлениями по Запорожской, Николаевской и Ровенской областям усилен официальный и оперативный контроль за обстановкой на действующих АЭС.

Обстановка на АЭС, в г. Припяти и прилегающих населённых пунктах контролируется.

ЦК Компартии Украины доложено.

Передал: Зам. начальника УКГБ полковник Сивец Г.А.

26.04.1986 г.

Там само. – Ф.11. – Спр.0992. – Т.29. – Арк.107 б – 107 в. Оригінал

№5

**Із доповідної записки голови КДБ УРСР С.Мухи
першому секретареві ЦК КПУ В.Щербицькому
про забезпечення державної безпеки в період підготовки
та проведення торжеств, присвячених Дню міжнародної
солідарності трудящих**

29 квітня 1986 р.

Секретно

Поступающая в КГБ УССР информация свидетельствует о том, что подготовка к празднованию 1 Мая проходит в исключительно здоровой

⁷ Тобто поштової кореспонденції.

политической и трудовой активности трудящихся по выполнению исторических решений XXVII съезда КПСС.

С учётом складывающейся оперативной обстановки и в соответствии с указанием КГБ СССР №27с от 5 апреля 1986 г. Комитетом госбезопасности республики и его органами на местах разработаны и осуществляются конкретные мероприятия, направленные на своевременное добывание информации о замыслах противника, выявление и срыв разведывательно-подрывных акций спецслужб и антисоветских центров империалистических государств.

Проводится комплекс мероприятий предупредительно-профилактического и оперативного характера по недопущению враждебной деятельности со стороны националистических, сионистских, церковно-сектантских и других антисоветских элементов, своевременному выявлению и устранению предпосылок к чрезвычайным происшествиям и негативным ситуациям, которые могут быть использованы ими для провоцирования антиобщественных действий. [...]

Особое внимание уделено контролю за оперативной обстановкой в Киевской, Черниговской, Житомирской и других областях в связи с имевшим место 26 апреля 1986 года чрезвычайным происшествием на Чернобыльской АЭС. Осуществляются оперативные мероприятия по выяснению возможного враждебного умысла и причин этого происшествия, недопущению распространения панических слухов и тенденциозной информации. Усилен контроль за обстановкой на Запорожской, Ровенской и Южно-Украинской АЭС, объектах Минмаша СССР, куда направлены опытные сотрудники КГБ республики. [...]

С целью предотвращения возможных фактов распространения листовок, учинения враждебных надписей, иных нежелательных проявлений в ночь на 1 и 2 мая с.г. в г. Киеве, областных центрах и крупных городах республики организуется патрулирование силами органов МВД–КГБ с привлечением представителей общественности.

Для обеспечения безопасности праздничных мероприятий подготовлен и задействован оперативный наряд в количестве 736 чел. 23 апреля с.г. проведён его инструктаж и отработаны практические действия в местах несения службы. В период с 29 апреля по 5 мая с.г. в органах КГБ республики устанавливается усиленное дежурство руководящего состава и оперативно-следственных групп.

Докладываем в порядке информации.

Председатель Комитета госбезопасности
Украинской ССР С.Муха

Там само. – Ф.16. – Спр.01113. – Арк.64–65. Оригінал

№6

З інформаційного повідомлення голови КДБ УРСР С.Мухи у ЦК КПУ про виявлення напередодні першотравневих свят листівок у Києві

1 травня 1986 р.

Секретно

Об обнаружении листовок

г. Киев

30 апреля 1986 г. около 06 часов 30 мин. на дверях кабин телефонов-автоматов, установленных на улицах Героев Сталинграда и Мате Залки (Минский район) обнаружены 8 листовок с тенденциозными измышлениями о последствиях аварии на Чернобыльской АЭС и клеветническими выпадами в отношении руководителей советского государства. Осмотром прилегающей территории других подобных материалов не выявлено.

Тексты исполнены машинописным способом на полосках бумаги размером 6х20 см.

Осуществляемые УКГБ розыскные мероприятия Комитетом госбезопасности республики взяты на контроль, оказывается необходимая помощь.

КГБ СССР и горкому Компартии Украины доложено.

Председатель Комитета госбезопасности
Украинской ССР С.Муха

Там само. – Арк. 74–75. Оригінал

№7

Наказ голови КДБ СРСР В.Чебрикова №0515 «Про заходи з посилення контррозвідувальної роботи на об'єктах атомної енергетики у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС»

30 серпня 1986 р.

Секретно

Приказ
председателя Комитета
государственной безопасности СССР
30 августа 1986 года № 0515
Москва

О мерах по усилению контрразведывательной работы на объектах атомной энергетики в связи с аварией на Чернобыльской АЭС

Происшедшая 26 апреля 1986 года на Чернобыльской атомной электростанции авария явилась одной из наиболее тяжёлых в атомной энергетике. Она привела к человеческим жертвам⁸, выбросу значительного количества радиоактивных веществ в окружающую среду, нанесла государству серьёзный моральный, материальный и политический ущерб, вызвала большую озабоченность у всех советских людей и мировой общественности⁹.

Авария и её последствия используются буржуазной пропагандой и спецслужбами противника для развёртывания антисоветской кампании, дискредитации отечественной атомной энергетики, подрыва престижа социалистической экономики и науки. Спекулируя на случившемся, противник создаёт дополнительные трудности в торговле СССР с западными партнёрами, предпринимает попытки внести элементы недоверия во взаимоотношения стран социалистического содружества. Специальные службы США и их союзников по НАТО через резидентуры, действующие под прикрытием посольств капиталистических государств в Москве, представителей инофирм, журналистов и других иностранных граждан, а также с помощью технических средств разведки предпринимает настойчивые попытки по добыванию закрытых сведений о радиационной обстановке в зоне АЭС и за её пределами, степени поражения населения, боеготовности войск химзащиты и гражданской обороны, первоочередных действиях по ликвидации последствий аварии и т.п. Активизировалась деятельность враждебных элементов из числа советских граждан по сбору и передаче иностранцам информации негативного характера.

Как показали выводы правительственной комиссии, авария стала возможной прежде всего вследствие безответственного и халатного отношения руководства Чернобыльской атомной станции, ряда руководящих работников Минэнерго, Минсредмаша и Госатомэнергонадзора СССР к вопросам ядерной безопасности, низкой требовательности к кадрам за соблюдение строжайшей дисциплины и порядка в эксплуатации реакторных установок, отставания научных исследований по ряду технических проблем, недостатков в конструкции реакторной установки типа РБМК¹⁰, неудовлетворительного выполнения решений ЦК КПСС и Совета Министров СССР по обеспечению высокой надёжности работы атомных электростанций.

⁸ Під час вибуху на 4-му енергоблоці Чорнобильської АЕС 26 квітня 1986 р. загинули старший оператор В.Ходемчук та В.Шашенок. Упродовж наступних місяців від променевої хвороби померло 28 співробітників ЧАЕС, пожежників і рятувальників.

⁹ У результаті аварії з сільськогосподарського обігу було виведено близько 5 млн га земель, довкола АЕС створено 30-кілометрову зону відчуження. Радиоактивного забруднення зазнала територія площею понад 200 тис. км² в межах БРСР, РРФСР та УРСР.

¹⁰ У спільній постанові союзних Міністерств і Міністерств від 19 червня 1969 р., затвердженій Радою Міністрів СРСР 14 грудня 1970 р., визначалося застосування у проєкті Чорнобильської АЕС реактора РБМК-1000 (рос. «реактор большой мощности канальный») потужністю 1000 МВт. Ця установка мала низку конструктивних прорахунків, котрі, на думку фахівців Міжнародного агентства з атомної енергетики (МАГАТЕ), і стали головною причиною аварії.

В расследовании причин аварии и мероприятиях по локализации её последствий активное участие принимают сотрудники подразделений центрального аппарата КГБ СССР, КГБ УССР, КГБ БССР, УКГБ по г. Киеву и Киевской области. В короткие сроки наряду с другими была тщательно проработана версия о возможной диверсионно-вредительской деятельности противника или враждебных элементов, оказано содействие органам прокуратуры в расследовании уголовных дел по факту аварии, реализована путём доклада в инстанции, направления в соответствующие министерства и ведомства информация, имеющая важное значение для повышения эффективности работ, проводимых в зоне Чернобыльской АЭС, устраняются предпосылки к возникновению негативных проявлений среди некоторых категорий граждан.

Вместе с тем авария на Чернобыльской АЭС со всей ясностью показала, что чекистское обеспечение объектов атомной энергетики ещё не отвечает требованиям решения коллегии КГБ СССР от 11 июля 1984 года «О состоянии контрразведывательной работы в области атомной энергетики и мерах по её дальнейшему совершенствованию». Она вскрыла недостатки в системе оперативных мер и, прежде всего, в части предупреждения чрезвычайных происшествий на атомных станциях, выявления и устранения условий и причин, приводящих к авариям.

Припятским ГО УКГБ УССР по г. Киеву и Киевской области в процессе контрразведывательной работы не уделялось должного внимания различным экспериментам, сопряжённым с большим риском, и испытаниям на действующих энергоблоках Чернобыльской АЭС, а также фактам халатности, нарушения норм и правил радиационной безопасности строительно-монтажных работ, технологических регламентов эксплуатации оборудования. Качественный состав агентурного аппарата и его расстановка не позволяли оценить влияние проводимых экспериментов на уязвимость станции, надёжность и безопасность ее эксплуатации.

Комитет госбезопасности УССР, получая из территориальных органов республики данные о предпосылках к возникновению чрезвычайных происшествий на атомных электростанциях, должным образом на них не реагировал и не всегда информировал КГБ СССР, республиканские партийные и советские органы.

Шестым управлением КГБ СССР¹¹ недостаточно контролировалась деятельность подразделений территориальных органов по выполнению решения коллегии КГБ СССР от 11 июля 1984 года, не всегда подкреплялась необходимыми организационными мерами непрерывность контрразведывательного процесса

¹¹ На підставі рішення колегії КДБ СРСР «Про заходи посилення контррозвідувальної роботи із захисту економіки країни від підливних дій противника» (жовтень 1982 р.) у грудні було створено 6-те управління КДБ СРСР та його республіканські підрозділи. На нову структуру поклалися функції оперативного захисту об'єктів науки, промисловості від розвідувально-підливної діяльності іноземних розвідок, запобігання й розслідування надзвичайних подій на об'єктах із підвищеною пожежною, вибуховою, радіаційною, токсичною небезпечкою. Енергетичним комплексом УРСР опікувався 3-й відділ 6-го управління. На 1986 р. 6-те управління КДБ УРСР обслуговувало 424 оборонних, 1974 економічних і 130 науково-технічних об'єктів. 3-й відділ 6-го управління КДБ СРСР опікувався атомною промисловістю.

на АЭС, начиная с эскизного проектирования и изыскания строительных площадок до ввода их в эксплуатацию.

Работники подразделений центрального аппарата и шестых подразделений органов КГБ на местах, основываясь на заявлениях ведущих учёных и специалистов об абсолютной надёжности реакторов типа РБМК, не в полной мере учли имевшиеся сигналы о потенциальной опасности их конструкции, что сказалось на подходе к организации контрразведывательного обеспечения объектов атомной энергетики по предупреждению чрезвычайных происшествий.

Руководящим и оперативным составом органов КГБ, ведущим работу на объектах атомной энергетики, не принималось достаточных мер в целях своевременного выявления и устранения предпосылок к авариям, связанным с нарушением технологического процесса эксплуатации АЭС, преступно-халатным отношением к работе должностных лиц и обслуживающего персонала станции. Подготовленные и направленные в территориальные органы рекомендации шестого управления КГБ СССР по совершенствованию контрразведывательной работы на указанных объектах использовались ими не в полной мере.

Авария на Чернобыльской АЭС является серьёзным предупреждением и уроком и для органов КГБ. Её последствия со всей остротой требуют принятия в интересах государственной безопасности дополнительных мер по повышению роли КГБ в существующей системе обеспечения безопасной эксплуатации объектов атомной энергетики.

П Р И К А З Ы В А Ю:

1. Руководству Комитета госбезопасности Украинской ССР (т.т. Муха С.Н.¹², Петров Ю.В.¹³), УКГБ УССР по г. Киеву и Киевской области (т. Быхов Л.В.¹⁴) сделать необходимые выводы из аварии на Чернобыльской АЭС, провести анализ и переоценку состояния контрразведывательной работы на объектах атомной энергетики, привести её в строгое соответствие с требованиями решения коллегии КГБ СССР от 11 июля 1984 г. Принять действенные меры и повысить персональную ответственность за своевременность информирования КГБ СССР, партийных, советских и хозяйственных органов по важным вопросам, имеющим отношение к безопасности атомных станций.

Воспитывать оперативный состав в духе высокоответственного отношения к порученному делу, глубокого понимания того, что контрразведывательная работа на этом участке требует особого подхода, нового уровня оперативного мышления, и должна быть направлена на создание надёжной системы защиты объектов атомной энергетики от разведывательно-диверсионных устремлений противника и враждебных элементов, предотвращение чрезвычайных

¹² Степан Нестерович Муха (1930–1993 рр.) у червні 1982 – травні 1987 рр. очолював Комітет державної безпеки Української РСР.

¹³ Юрій Володимирович Петров (1926–2009 рр.) – заступник голови КДБ УРСР (1980–1991 рр.). У квітні – травні 1986 р. очолював оперативно-слідчу групу КДБ УРСР із розслідування причин та обставин аварії на Чорнобильській АЕС.

¹⁴ Леонід Васильович Бихов (1934–2001 рр.) із липня 1985 по вересень 1987 рр. був начальником УКДБ УРСР по м. Києву та Київській обл. У 1987–1991 рр. – заступник голови КДБ УРСР.

происшествий, в том числе и в результате нарушений установленных правил и норм при проектировании, строительстве и эксплуатации атомных объектов.

2. Председателям КГБ союзных и автономных республик, начальникам УКГБ по краям и областям, органов военной контрразведки, в оперативном обеспечении которых находятся действующие и строящиеся объекты атомной энергетики, а также проектные, научно-исследовательские и строительномонтажные организации, заводы по изготовлению оборудования и топлива для АЭС, предприятия по его переработке и утилизации, принять эффективные меры, направленные на своевременное вскрытие предпосылок к авариям и чрезвычайным происшествиям на указанных объектах. В этих целях:

- укрепить агентурные позиции путём осуществления вербовок высококвалифицированных специалистов и учёных, способных не только своевременно вскрывать, компетентно оценивать нарушения и недостатки на объектах атомной энергетики, но и вносить обоснованные предложения по их устранению и предотвращению перерастания в чрезвычайные происшествия;

- обращать особое внимание на выявление лиц, действия которых создают предпосылки к возникновению чрезвычайных происшествий, своевременно вскрывать причины и мотивы их поведения, возможную причастность таких лиц к спецслужбам противника;

- обеспечить тесное взаимодействие с администрацией и контрольно-надзорными органами. Активнее использовать чекистские позиции в службах контроля и надзора для получения оперативно значимой информации о состоянии оборудования, проведении научных экспериментов, качестве строительномонтажных, ремонтных и пусконаладочных работ на действующих и строящихся объектах атомной энергетики. Всесторонне оценивать сигналы о возможных последствиях нарушений технологических процессов, правил эксплуатации, режима охраны и норм радиационной обстановки;

- своевременно вскрывать недостатки, связанные с использованием, хранением, транспортировкой и порядком утилизации радиоактивных отходов. Выявлять и проверять лиц, причастных к хищениям радиоактивных изотопов, устанавливать цели и мотивы их действий, принимать энергичные меры по недопущению использования радиоактивных веществ и изотопов во враждебных целях;

- улучшить взаимодействие с органами и войсками МВД, химической защиты, подразделениями гражданской обороны и здравоохранения; создать на этих участках надёжные агентурные позиции и постоянно контролировать состояние их готовности к действиям в чрезвычайной обстановке;

- своевременно информировать партийные, советские и административно-хозяйственные органы, имеющие отношение к объектам атомной энергетики, о всех вскрытых на них оперативным путём недостатках, которые могут привести к возникновению чрезвычайных происшествий; добиваться обязательного их устранения; всемерно способствовать формированию в коллективах обстановки нетерпимости к проявлениям беспечности и благодушия, другим отступлениям, могущим отрицательно сказаться на системе безопасности объектов;

– офицерам действующего резерва КГБ СССР – заместителям директоров АЭС по режиму, а там, где их нет – руководителям горрайорганов КГБ–УКГБ о всех фактах выявления реальных предпосылок к возникновению чрезвычайных происшествий, требующих незамедлительного вмешательства заинтересованных министерств и ведомств, безотлагательно докладывать по подчинённости и в шестое управление КГБ СССР.

3. Шестому управлению совместно со следственным отделом КГБ СССР во взаимодействии с другими подразделениями оказывать действенную помощь органам прокуратуры в расследовании уголовных дел в отношении конкретных виновников аварии на Чернобыльской АЭС. По результатам расследования с участием Высшей школы КГБ СССР подготовить обзор агентурно-оперативных и следственных мероприятий, а также методические рекомендации по расследованию чрезвычайных происшествий на атомных электростанциях.

4. КГБ УССР, БССР, УКГБ по Брянской и другим областям, ведущим работу в районах, подвергшихся радиоактивному заражению, особым отделам КГБ СССР, оперативно обеспечивающим воинские подразделения, участвующие в ликвидации последствий аварии, острее реагировать на сигналы о действиях иностранцев и их связей из числа советских граждан по сбору информации о масштабах и последствиях аварии на Чернобыльской АЭС, своевременно вскрывать предпосылки к возникновению возможных негативных проявлений, принимать меры по их предотвращению. В полной мере использовать чекистские возможности для оказания содействия в осуществлении государственных мер по ликвидации последствий аварии, обеспечить чёткий контроль за оперативной обстановкой в зоне аварии и прилегающих к ней районах.

5. Шестому управлению КГБ СССР, КГБ Литовской ССР, УКГБ по г. Киеву и Киевской, Ленинградской, Курской и Смоленской областям с учётом вскрытых недостатков в конструкции реакторов типа РБМК и намечаемых мер по их реконструкции внести соответствующие коррективы в планы контрразведывательного обеспечения атомных электростанций.

6. Первому главному управлению¹⁵ активизировать работу резидентур по выявлению планов и замыслов спецслужб противника в отношении атомной энергетики СССР, а также добытию научно-технической информации по вопросам безопасного использования ядерной энергии. Во взаимодействии с органами безопасности друзей¹⁶ и шестым управлением КГБ СССР усилить работу по предупреждению чрезвычайных происшествий на объектах атомной энергетики, сооружаемых при содействии СССР в странах социалистического содружества. Настойчиво противодействовать попыткам спецслужб противника дискредитировать развитие отечественной энергетики и сотрудничество в этой области СССР с другими странами.

7. Установить, что контрразведывательную работу в комендатурах спецвойск МВД СССР, обеспечивающих охрану атомных станций, осуществляют

¹⁵ 1-ше головне управління КДБ СРСР – структурний підрозділ Комітету державної безпеки, відповідальний за зовнішню розвідку.

¹⁶ Маються на увазі органи держбезпеки держав «соціалістичного табору».

6-е подразделения и горрайорганы КГБ–УКГБ, в оперативном обеспечении которых они находятся.

8. Управлению кадров КГБ СССР совместно с шестым управлением КГБ СССР в 3-месячный срок разработать мероприятия, направленные на закрепление кадров горрайаппаратов КГБ–УКГБ, осуществляющих контрразведывательную работу на атомных станциях, и повышение их профессионального и технического уровня.

9. Шестому управлению КГБ СССР:

– усилить контроль и оказание практической помощи территориальным органам КГБ, обеспечивающим государственную безопасность на объектах атомной энергетики;

– в 3-месячный срок разработать и представить в КГБ СССР согласованное с Минатомэнерго «Положение о заместителе директора АЭС по режиму»;

– совместно с другими заинтересованными подразделениями центрального аппарата провести в декабре 1986 года совещание руководящего состава подразделений КГБ и заместителей директоров по режиму, осуществляющих контрразведывательную работу на объектах с ядерными энергетическими, промышленными и научно-исследовательскими установками.

10. Считать утратившим силу указание КГБ СССР №39с от 14 июня 1986 года.

Председатель Комитета В.Чебриков

Там само. – Ф.9. – Спр.34. – Арк.80–90. Копія

№8

Інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР С.Мухи у ЦК КПУ про зрив у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС міжнародної наукової конференції, що мала відбутися в Києві

30 серпня 1986 р.

Секретно

2–9 сентября 1986 г. по инициативе венского Международного института прикладного системного анализа (МИПСА)¹⁷ в г. Киеве на базе Института кибернетики АН УССР намечалось проведение международной научной

¹⁷ Міжнародний інститут прикладного системного аналізу створено 1972 р. в Австрії за участі США та СРСР. Згодом приєдналися Австрія, Бразилія, Китай, Єгипет, Фінляндія, Німеччина, Індія, Індонезія, Республіка Корея, Малайзія, Норвегія, Пакистан, ПАР, Швеція, Україна, Японія. Проводить дослідження з проблем навколишнього середовища, економіки, технології та соціальної сфери.

конференции на тему «Многокритериальные задачи математического программирования» с участием учёных из развитых капиталистических стран (более 20). Однако после аварии на Чернобыльской АЭС от большинства иностранных участников поступили мотивированные различными причинами отказы прибыть на конференцию. Отдельные иностранцы просили дать официальные гарантии безопасности проживания и питания в Киеве.

С учётом изложенного дирекция МИПСА внесла предложение перенести указанную конференцию на 1988 год, с которым советский оргкомитет вынужден был согласиться.

Ранее из-за отказа зарубежных учёных не состоялась намечавшаяся в г. Киеве на май с.г. международная конференция по физике кварков.

КГБ СССР известно.

Председатель Комитета госбезопасности Украинской ССР С.Муха

Там само. – Ф.16. – Спр.01114. – Арк.66–67. Оригінал

№9

Інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР С.Мухи у ЦК КПУ щодо розповсюдження в Києві анонімних листівок про нібито чергову аварію на Чернобыльській АЕС

4 вересня 1986 р.

Секретно

3 сентября 1986 г. в 06 часов 30 мин. на рекламном щите в подземном переходе на Московской площади (Московский район) обнаружена листовка провокационного характера. В ней сообщается о якобы предстоящем 3 сентября с.г. «большом выбросе и возможном взрыве» на Чернобыльской АЭС, а также содержится призыв не доверять партии и правительству, увозить детей. Текст исполнен от руки печатными буквами на листе бумаги размером 9х13 см.

Осмотром прилегающей территории на оконных стёклах центральной районной аптеки и универсама, расположенных по проспекту Науки, обнаружены ещё две аналогичные листовки.

Осуществляемые УКГБ розыскные мероприятия Комитетом госбезопасности республики взяты на контроль. Оказывается необходимая помощь.

КГБ СССР и горкому Компартии Украины доложено.

Председатель Комитета госбезопасности Украинской ССР С.Муха

Там само. – Арк.80–81. Оригінал

№10

Доповідна записка голови КДБ УРСР С.Мухи першому секретареві ЦК КПУ В.Щербицькому про перебування в Києві групи американських дипломатів і спеціалістів-радіологів

14 жовтня 1986 р.

Секретно

10–13 октября сего года в г. Киеве находилась группа представителей посольства США в г. Москве (второй секретарь Ирвинг Э., офицер безопасности Де Кампли и назначенный генеральным консулом в г. Киев Кортни У.), а также три специалиста-радиолога – Томас Р., Маккелан Р. и Бэрт У., целью приезда которых являлось изучение радиационной обстановки в зданиях, предназначенных для размещения генконсульства США и жительства его сотрудников на улицах Стрелецкой, №12–16, Горького, №15, Флоренции, №9, Тарасовской, №21. КГБ УССР осуществлён комплекс оперативных мероприятий в интересах получения информации об устремлениях американцев, контроля за их действиями, изучения применяемой аппаратуры, доведения до иностранцев выгодных сведений.

В результате замеров мощность экспозиционной дозы гамма-излучения составляет: в помещениях – 15–30, на балконах – 40–70, на грунте – 40–80 микрорентген в час. В то же время на отдельных участках в окружении зданий отмечены уровни до 180 мкр/час (земля, трава, деревья). Иностранцы осуществили закупки около 50 образцов продуктов питания в магазинах, на Бессарабском и Левобережном рынках (мясомолочные, бакалейные, фруктовые и рыбные консервы, зелень, овощи, фрукты, мёд). По неофициальному заключению специалиста по радиационной токсикологии Маккелана Р., существующие в Киеве уровни радиации не представляют опасности для здоровья населения.

Американские дипломаты использовали пребывание в Киеве для получения разноплановой социально-политической информации. Так, в ходе встреч с главными редакторами газет «Правда Украины» и «Радянська Украина» Кортни У. и Ирвинг Э. высказали мнение о недостаточно оперативном информировании населения о мероприятиях по ликвидации последствий аварии в Чернобыле, интересовались оценкой эффективности партийной пропаганды, влиянием средств массовой информации на вопросы перестройки советского общества, не возникают ли в связи с этим проблемы по так называемому «национальному вопросу».

В процессе проведения контрразведывательных мероприятий зафиксировано, что Кортни У. и Ирвинг Э. предпринимали активные попытки к выходу на известных органам КГБ негативно настроенных советских граждан. В этих целях посетили квартиры помилованной Президиумом Верховного Совета

СССР Ратушинской И.Б.¹⁸ и Бородянского М.А., 1947 года рождения, еврея, «отказника» по режимным соображениям с 1973 года. На улицах дипломаты вступали в контакты с отдельными жителями города, предпринимали попытки сбора сведений о черновобильских событиях. Принятыми мерами американцы были выведены на наши оперативные возможности.

КГБ СССР доложено.

Председатель Комитета госбезопасности Украинской ССР С.Муха

Там само. – Арк.172–173. Оригінал

№11

Інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР С.Мухи у ЦК КПУ про «антирадянські акції» за кордоном у зв'язку з аварією на Чорнобильській АЕС

20 жовтня 1986 р.

Секретно

По полученным КГБ УССР оперативным данным, зарубежные оуновские центры стремятся активизировать антисоветские акции в связи с аварией на Чернобыльской АЭС, представляя её как продолжение «геноцида» Москвы в отношении украинского народа.

Пытаюсь навязать западной общественности сфальсифицированные выводы о причинах этой аварии, оуновская пропаганда распространяет измышления о том, что советское руководство, якобы зная о возможных опасных последствиях проводимого на АЭС эксперимента, «преднамеренно дало указание осуществить его на территории Украины, чтобы в случае аварии пострадали украинцы».

Функционеры ОУН продолжают сбор тенденциозных сведений, слухов и домыслов о последствиях аварии на АЭС, чтобы использовать указанные «сведения» в передачах украинской редакции радио «Свобода» и «Свободная Европа».

Главарь ОУН через специально подготовленных туристов планируют организовать засылку подобных материалов в республику с целью

¹⁸ Ірина Борисівна Ратушинська (4 березня 1954 р.) – письменниця, дисидентка. Народилася в Одесі. Закінчила фізичний факультет Одеського держуніверситету. У 1979 р. переїхала в Київ. У вересні 1982 р. заарештована. У березні 1983 р. за ст.62 КК УРСР («антирадянська агітація та пропаганда») засуджена до 7 років позбавлення волі. Термін ув'язнення відбувала в Мордовській АРСР. Згідно з указом Президії Верховної Ради СРСР достроково (завдяки широкій міжнародній кампанії) звільнена 4 жовтня 1986 р. У травні 1987 р. позбавлена радянського громадянства. Викладала у Чиказькому університеті. Наприкінці 1990-х рр. І.Ратушинській надано російське громадянство. Із 1998 р. проживає в Москві.

распространения среди советских граждан панических слухов о мнимой «радиационной угрозе» на Украине в результате размещения на её территории объектов атомной энергетики.

КГБ УССР осуществляют мероприятия по противодействию враждебным акциям зарубежных ОУН и продвижению за кордон объективной информации о последствиях аварии на Чернобыльской АЭС и ходе их ликвидации.

КГБ СССР доложено.

Председатель Комитета госбезопасности Украинской ССР С.Муха

Там само. – Арк.188. Оригінал

№12

Інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР С.Мухи у ЦК КПУ про підготовку в Києві несанкціонованого зібрання громадян із нагоди річниці аварії на Чорнобильській АЕС

27 квітня 1987 р.

Секретно

**Об остановке в связи с аварией на Чернобыльской АЭС
в апреле 1986 года**

С учётом проводимой на Западе клеветнической кампании вокруг т.н. «годовщины Чернобыля», а также полученных оперативных данных о намерении эвакуированных из 30-километровой зоны аварии отдельных жителей жилых массивов «Троещина», «Харьковское шоссе» и части учащейся молодёжи собраться 26 апреля с.г. в центральной части г. Киева для выражения недовольства размерами возмещения материального ущерба, отсутствием постоянной прописки в г. Киеве и якобы неправильно поставленным диагнозом находящимся на лечении пострадавшим, КГБ УССР, управлением КГБ по г. Киеву и Киевской области под руководством партийных и советских органов во взаимодействии с органами внутренних дел осуществлён комплекс мер по недопущению возможных негативных проявлений.

Проведена широкая разъяснительная работа по местам жительства, работы и учёбы эвакуированных в г. Киеве, а также в местах дислокации действующих и строящихся атомных станций в республике, через оперативные возможности оказывалось сдерживающее влияние на инспираторов и подстрекателей групповых действий.

В результате принятых мер каких-либо негативных проявлений в г. Киеве и других населённых пунктах республики не допущено.

Контроль за оперативной обстановкой среди эвакуированных из зоны аварии продолжается.

Председатель Комитета госбезопасности Украинской ССР С.Муха¹⁹

Там само. – Спр.01116. – Арк.162–163. Оригінал

№13

Інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР С.Мухи у ЦК КПУ про розповсюдження в Києві анонімних листівок із нагоди річниці Чорнобильської катастрофи

29 квітня 1987 р.

Секретно

О распространении листовок

гор. Киев

29 апреля 1987 г. в 04 часа 55 мин. управлением КГБ по г. Киеву и Киевской области получены данные об обнаружении на ступеньках, ведущих к Историческому музею УССР (ул. Владимирская, 2), пачки листовок с клеветническими измышлениями о последствиях аварии на Чернобыльской АЭС, а также внешней и внутренней политике КПСС. Текст исполнен на пишущей машинке и размножен с помощью множительной техники. Предположительно, листовки изготовлены за границей.

Осмотром прилегающей территории и других улиц города оперативно-следственной группой УКГБ совместно с органами внутренних дел такие же листовки (в пачках по 30–100 экз., всего до 400 экз.) обнаружены также по Андреевскому спуску, улицам Хореовой, Ярославов Вал, И.Франко и Воровского.

Комитетом госбезопасности республики осуществляемые УКГБ розыскные мероприятия контролируются, оказывается необходимая помощь.

КГБ СССР и горкому Компартии Украины доложено.

Председатель Комитета госбезопасности Украинской ССР С.Муха²⁰

Там само. – Арк.168–169. Оригінал

¹⁹ На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького: «Озн[акомить] (лично вокруг) членов и канд[идатов] в члены ПБ (політбюро – О.Б.). 29.4.87».

²⁰ На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького: «Озн[акомить] лично (вкруг) секр[етарей]. 27.4.87».

№14

**Повідомлення голови КДБ УРСР М.Голушка та виконуючого обов'язки
міністра внутрішніх справ УРСР В.Дурдинця першому секретареві
ЦК КПУ В. Щербицькому про забезпечення безпеки та порядку
в період проведення судового процесу у Чорнобилі**

3 серпня 1987 р.

Секретно

Комитетом госбезопасности УССР и Министерством внутренних дел республики осуществлён комплекс организационных и оперативных мероприятий по обеспечению государственной безопасности и общественного порядка в период проведения (7–29 июля с.г.) судебного процесса в отношении лиц, виновных в аварии на Чернобыльской АЭС.

В этих целях было активизировано наблюдение за поведением находящихся в г. Киеве и республике иностранцев, подозреваемых в причастности к спецслужбам противника и зарубежным антисоветским центрам, а также отдельных враждебно настроенных лиц. Обеспечивался контроль за обстановкой в местах проживания и работы эвакуированных, в лечебных учреждениях, где находятся пострадавшие в результате аварии, в трудовых коллективах АЭС и ПО «Комбинат». Усиливались меры по пропускному режиму в 30-километровой зоне, а также непосредственно при проведении судебных заседаний. Оказана практическая помощь партийным органам в проведении разъяснительной работы.

Проведённая работа способствовала формированию позитивного отношения к процессу, позволила своевременно устранять предпосылки к возможным нежелательным проявлениям, особенно в связи с широко развернувшейся за рубежом антисоветской кампанией вокруг аварии на АЭС, её последствий и судебного процесса.

Средства западной информации, в частности украинская редакция антисоветской радиостанции «Свобода» и «Голос Америки», предпринимали настойчивые попытки негативно влиять на общественное мнение в республике. При этом допускались провокационные заявления о том, что авария на Чернобыльской АЭС могла произойти в результате проведения «военного эксперимента», что в 1982 и 1985 годах там также проводились эксперименты, в результате которых возникала реальная угроза аварии. Комментируя начавшийся судебный процесс, они сообщали, что «суд в Чернобыле происходит лишь потому, чтобы удовлетворить Запад, приговоры уже давно утверждены» и что «на скамье подсудимых должна быть советская политическая система».

Согласно полученным данным, большинство населения республики положительно восприняло сообщение о начале судебного процесса. В то же время среди представителей научной и технической интеллигенции высказывались мнения о необходимости привлечения к ответственности наряду с подсудимыми учёных и конструкторов, допустивших просчёты при проектировании атомных энергетических установок.

Отдельные инженерно-технические работники АЭС и ПО «Комбинат» высказывали мнение, что отсутствие информации о ходе судебного разбирательства в печати, по радио и телевидению могло дать повод Западу заявить о сокрытии правды относительно причин и последствий аварии.

Путём реализации мер режимного характера выявлены и пресечены 4 попытки несанкционированного ведения записей в ходе судебного процесса со стороны работников АЭС.

На заключительном судебном заседании 29 июля присутствовало 13 иностранных корреспондентов, представляющих телевидение, радио и прессу США, Англии, ФРГ, Японии, скандинавских стран, а также СФРЮ, ЧССР, ВНР, ПНР. Большинство западных корреспондентов в основном объективно осветили заседание, положительно высказывались о закончившемся процессе и вынесенном приговоре.

В то же время московский корреспондент английской радиостанции Би-би-си Х.Джемери передал в Лондон: «Когда суд начинался, западных журналистов не допустили в зал послушать показания обвиняемых, которые заявили, что они ни в чём не виноваты. Этот процесс не означает, что всё следствие доводилось до сведения жителей. Советские средства массовой информации ни слова не проронили об этом. Сейчас официальные лица говорят, что ещё могут последовать три судебных процесса, касающиеся проекта и эксплуатации станции. Тогда мера ответственности за Чернобыль может быть возложена на высокопоставленных лиц, хотя бы за часть этой мировой трагедии».

Корреспондент американского агентства ЮПИ Д.Надлер, оценив поездку в г. Чернобыль как положительное явление, связанное с политикой гласности, прокомментировал приговор следующим образом: «Американцы симпатизируют обвиняемым, но даже в нашем суде на них легла бы часть вины».

В результате мер, принятых совместно с органами внутренних дел, судебный процесс прошёл в спокойной атмосфере, каких-либо негативных проявлений не допущено.

Присутствовавшие в зале работники АЭС, ПО «Комбинат», а также жители республики из числа выселенных из зоны аварии, пострадавших в результате её последствий с одобрением восприняли приговор и частные определения суда.

Органами КГБ и МВД продолжается контроль за оперативной обстановкой и реагированием на завершение судебного процесса в г. Чернобыле.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета госбезопасности УССР Н.Голушко

И.о. министра внутренних дел УССР В.Дурдинец²¹

Там само. – Спр.01118. – Арк.34–36. Оригінал

²¹ На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького: «Озн[акомить] лично (вкруг) членов и канд.[идатов] в члены ПБ и Чумака 5.8.87». Аркадій Степанович Чумак (1929 р.н.) – завідувачий відділом адміністративних органів ЦК КПУ.

№15

Інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР М.Голушка першому секретареві ЦК КПУ В.Щербицькому про проблеми атомної енергетики в республіці та процеси, пов'язані з аварією на Чорнобильській АЕС

20 квітня 1989 р.

Секретно

Комитетом государственной безопасности республики продолжается отслеживание обстановки на объектах атомной энергетики, обусловленной рядом нерешённых проблем обеспечения их безопасности, экологическими и медицинскими аспектами последствий аварии на Чернобыльской АЭС.

Имеющаяся информация свидетельствует об обеспокоенности специалистов неуклонно уменьшающейся аварийностью на действующих энергоблоках. Только в 1988–1989 годах произошло более 170 отказов и аварийных остановок, основными причинами которых являлись низкое качество проектных и строительных работ, недостаточный технический уровень оборудования, неквалифицированные действия эксплуатационного персонала.

В поступающей из «Атомэнергопроекта» (г. Москва) документации на реакторы типа ВВЭР-1000 не всегда полно учитываются ошибки, выявленные в ходе эксплуатации. Такие факты вскрыты при строительстве Ровенской, Южно-Украинской и Хмельницкой атомных станций, а также в процессе пусконаладочных работ на 5-м энергоблоке Запорожской АЭС, ввод в эксплуатацию которого планируется в текущем году.

Аварийные остановки обусловлены, прежде всего, поставками агрегатов со скрытыми недоработками, низким качеством сварочных и сборочных работ. Участились случаи выхода из строя оборудования первого контура, ресурс использования которого рассчитан на 25–30 лет. Так, в связи с наличием технологических дефектов в парогенераторах, поставляемых Подольским машиностроительным заводом им. Орджоникидзе, аварийно остановлены и выведены в длительный ремонт энергоблоки Южно-Украинской и Запорожской АЭС. Вследствие разгерметизации систем охлаждения генераторов, изготавливаемых Ленинградским ПЭО «Электросила», и проточек²² водорода возникла взрывоопасная обстановка на Запорожской, Хмельницкой и Чернобыльской станциях.

На состояние аварийности АЭС влияет низкая квалификация оперативного персонала станций, факты халатности, несоблюдения регламента проведения ядерноопасных работ. Неквалифицированные действия, создающие угрозу серьёзных последствий, неоднократно выявлялись на Хмельницкой, Запорожской, Южно-Украинской атомных электростанциях.

По оценкам специалистов, сложившееся положение в значительной мере объясняется отсутствием чётко налаженной Минатомэнерго СССР системы

²² Так у документі.

обобщения и анализа материалов расследований отказов в работе оборудования, выдачи на этой основе рекомендаций проектным, строительным и эксплуатирующим организациям.

Продолжают оставаться нерешёнными проблемы обеспечения радиационной и пожарной безопасности объектов атомной энергетики, которые могут привести к происшествиям с нежелательными последствиями. К примеру, на энергоблоке №3 Южно-Украинской АЭС, где завершается этап пуско-наладочных работ, не сдана в эксплуатацию система извещения и тушения возможного пожара в машзале, спецкорпусе, в помещениях блочного и резервного щита управления. На Чернобыльской, Ровенской и Хмельницкой атомных электростанциях медленно реализуются мероприятия по замене кабельного хозяйства, кровельных покрытий изделиями, не распространяющими горение.

Недостаточными темпами ведётся внедрение на Южно-Украинской, Хмельницкой, Ровенской АЭС автоматизированных систем контроля радиационной безопасности. Накопление радиоактивных отходов осуществляется более быстрыми темпами, чем переработка. Это приводит к сверхнормативной концентрации указанных веществ и повышает вероятность их попадания в окружающую среду.

Изложенные проблемы способствуют формированию у части населения республики негативного отношения к отрасли в целом. Среди представителей творческой и научной интеллигенции, участников самодеятельных объединений экологической направленности активизировались процессы и настроения в пользу свёртывания программ развития атомной энергетики. Характерным их отражением являются участвовавшие публикации в прессе, митинги и дискуссии, сбор подписей, направление в партийные и советские органы коллективных писем и обращений.

Наибольшую обеспокоенность общественности вызывают экологические и медицинские аспекты последствий аварии на Чернобыльской АЭС. В этой связи некоторыми учёными и специалистами выдвигаются предложения «заморозить» на 10–15 лет строительство новых реакторов, принять дополнительные меры по повышению надёжности действующих. Высказывается тревога по поводу размещения Запорожской, Крымской, Южно-Украинской атомных станций в сейсмически опасных зонах, выбора под промплощадку Ровенской АЭС местности с активными карстовыми процессами.

Недостатки в медицинском обслуживании, проблемы обеспечения чистыми продуктами вызывают обострённое недовольство части населения в ряде районов Киевской, Житомирской и Ровенской областей. Отсутствие необходимой информации о последствиях аварии способствует распространению различных домыслов и слухов.

В сложившейся ситуации учёные считают целесообразным организовать в пострадавших районах медико-генетические консультативные службы. Коллектив Института ядерных исследований АН УССР вышел с предложением перед СМ УССР о рассекретивании и предании гласности результатов научных исследований в области медицинской и сельскохозяйственной радиологии, обеспечении населения дозиметрическими приборами в достаточных количествах.

В организации протестов против дальнейшего развития атомной энергетики республики особую активность проявляют неформальные объединения «Спадщина», «Зелений світ» (Киев), «Экология» (Черкассы), «Экология и мир» (Керчь) и др. В этих целях ими планируется использовать мероприятия, приуроченные к очередной годовщине аварии на Чернобыльской АЭС. В городах Николаеве, Житомире, Днепропетровске, Харькове, Черкассах, Южноукраинске Николаевской области и пос. Щёлкино Крымской области в период с 23 по 29 апреля с.г. намечено проведение митингов и демонстраций с соответствующими лозунгами и транспарантами. Лидеры «УХС», «УКК», «УНДЛ», а также негативно настроенные активисты «Спадщинь», «Мемориала», «Громады» вынашивают намерения выступить 26 апреля с.г. на митинге в г. Киеве с провокационными заявлениями в адрес партийных и советских органов о непринятии действенных мер по ликвидации последствий аварии на Чернобыльской АЭС.

В последнее время осложнилась обстановка в трудовых коллективах АЭС в связи с уменьшением зарплаты при переходе отрасли на новые формы хозяйствования. Обсуждается предложение работников Курской, Ленинградской и Калининской АЭС о создании в стране самодеятельного объединения, целью которого будут повышение оплаты труда и улучшение социально-бытовых условий.

Следует подчеркнуть, что к добыванию информации об опыте нашей страны в ликвидации аварии на Чернобыльской АЭС и её последствий не ослабевают интерес спецслужб противника. События на Чернобыльской станции пытаются использовать реакционные центры зарубежных ОУН, главари которых инспирируют негативные проявления, возбуждают общественное мнение вокруг проблем строительства Крымской и Чигиринской АЭС и расширения действующих атомных электростанций.

Более того, закордонные ОУН пытаются протаскивать провокационные заявления о том, что Советский Союз, выдвигая предложения о ядерном разоружении, продолжает реализацию своей программы строительства и эксплуатации АЭС, которые будут являться источниками радиационного заражения, «угрожающего здоровью и будущему украинской нации и народов других стран».

С учётом изложенного органами КГБ республики во взаимодействии с партийными комитетами, административными и контролирующими ведомствами принимаются дополнительные меры по контролю за процессами в трудовых коллективах, упреждению предпосылок к чрезвычайным происшествиям на объектах атомной энергетики, недопущению антиобщественных и иных негативных проявлений.

КГБ СССР должно.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета Н.Голушко²³

Там само. – Спр.01122. – Арк.103–106. Оригінал

²³ На документі резолюція першого секретаря ЦК КПУ В.Щербицького: «т. Качуру Б.В. Пр[ошу] переговорить (что нам следует ещё предпринять). 20.04.89». Борис Васильевич Качур (1930–2007 гг.) – секретар ЦК КПУ.

№16

Інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР М.Голушка першому заступникові голови Ради Міністрів УРСР К.Масику про хід робіт щодо усунення наслідків аварії на Чорнобильській АЕС

22 січня 1991 р.

Секретно

В Комитет госбезопасности поступает информация о некоторых нерешённых проблемах, возникающих в ходе проведения работ по преодолению последствий аварии на Чернобыльской АЭС и обеспечению её безопасной эксплуатации.

Продолжают вызывать беспокойство специалистов нерешённые вопросы, связанные с конструктивными недостатками реакторов РБМК, а также предстоящим выводом ЧАЭС из эксплуатации. По заключению контролирующих органов, энергоблоки, особенно №№ 1 и 2, не соответствуют современным требованиям безопасной эксплуатации атомно-энергетических установок и прежде всего из-за невозможности создания защитных оболочек систем локализации аварии. Опасения специалистов вызывает также техническое состояние оборудования станции и, прежде всего, надёжность самих реакторов. Контроль технологических каналов показывает, что их размеры приближаются к предельно допустимым, и дальнейшая эксплуатация энергоблоков может привести к возникновению аварийных ситуаций. Так, в течение 1989–1990 гг. имели место 5 случаев заклинивания отработанных тепловыделяющих сборок при их выгрузке из активной зоны.

Не находят разрешения со стороны Минатомэнергопрома СССР проблемы, связанные с выработкой ресурса системами управления и защиты реакторов, главными циркуляционными насосами и другим оборудованием. Как показали проведённые испытания, система аварийного охлаждения реакторов РБМК первой очереди ввиду несоответствия её технических параметров установленным нормам практически неработоспособна.

Намеченные в соответствии с решением Совета Министров СССР №722 от 21.07.1987 года меры по реконструкции и модернизации станции планировалось осуществить в течение 1993–1994 гг. В случае их реализации план замены оборудования совпадает по срокам с выводом энергоблоков из эксплуатации. В этой связи специалистами АЭС высказывается озабоченность тем, что в период подготовки к демонтажу оборудования и закрытию станции, который, по предварительным расчётам, займёт не менее 5–7 лет, будет происходить дальнейшее снижение уровня её безопасности.

Одной из наиболее важных является проблема обеспечения безопасности объекта «Укрытие». Несмотря на полученные учёными комплексной экспедиции Института атомной энергии им. Курчатова данные о глубокой подкритичности топливных масс в развале реактора, Госпроматомнадзором СССР

его состояние определено как ядерноопасное. До настоящего времени статус объекта, а также документальное обоснование его ядерной и общей безопасности, отсутствуют.

Полученные в течение 1990 года данные исследования свидетельствуют об интенсивном разрушении бетонных конструкций, переходе топливосодержащих масс из стекловидного в пылеобразное состояние, а также об угрозе обрушения верхней крышки реактора, что приведёт к выбросу радиоактивной пыли в окружающую среду. В этих условиях задачей первостепенной важности является обеспечение непрерывного контроля за состоянием активной зоны, стен и фундаментов энергоблока, а также надёжности функционирования систем пылеподавления в случае чрезвычайного развития обстановки.

Однако, по оценкам специалистов, используемый в этих целях информационно-диагностический комплекс «Шатёр», разработанный Институтом ядерных исследований АН УССР, не в полной мере отвечает требованиям объективности, своевременности и полноты информации о процессах, происходящих внутри развала, и требует совершенствования. Кроме того, не предусмотрена возможность оперативного задействования системы пылеподавления в чрезвычайной ситуации.

Решение указанных и других задач по объекту «Укрытие» и в целом по Чернобыльской АЭС по-прежнему сдерживается отсутствием научно обоснованной концепции, учитывающей весь комплекс проблем, в том числе связанных с предстоящим выводом станции из эксплуатации. Её разработка неоправданно затягивается Минатомэнергопромом СССР.

Одним из наиболее важных аспектов ликвидации медико-биологических последствий Чернобыльской катастрофы является выявление закономерностей формирования доз облучения, разработка прогноза радиационной обстановки и дозовых нагрузок населения. С учётом этих показателей формируется концепция проживания на заражённых территориях, определяется численность населения, подлежащего отселению и постоянному медицинскому контролю.

Существующий в настоящее время подход Национальной комиссии по радиационной защите при Минздраве СССР к определению доз основан на учёте облучения щитовидной железы йодом-131, всего тела цезием-137 и внешнего от гамма излучения²⁴.

Однако полученные в последнее время группой учёных Института эпидемиологии и профилактики лучевых поражений Всесоюзного научного центра радиационной медицины АМН СССР результаты исследований свидетельствуют о том, что такая методика не отражает всех факторов радиационного поражения. По их мнению, вследствие Чернобыльской катастрофы люди подверглись одновременному длительному воздействию нескольких видов внешнего и внутреннего облучения радионуклидами с высокой биологической опасностью, в том числе стронция, трансурановых альфа-излучателей и др., вклад которых в формирование дозы и влияние на состояние здоровья ранее не учитывался.

²⁴ Так у документі.

В связи с этим, как предполагают учёные, численность облучённых, полученные ими дозы, масштабы радиоактивного загрязнения являются значительно заниженными и не отвечают реально сложившейся после катастрофы обстановке. По расчётам указанной группы учёных, зона опасного заражения после катастрофы составляет до 400–500 км, а чрезвычайно опасного – до 120–130 км. Внутреннему и внешнему облучению выше допустимых аварийных нормативов могли подвергнуться более 4,5 млн жителей Украины, Белоруссии и России.

Изложенная общая оценка последствий Чернобыльской катастрофы неоднозначно воспринимается в научных кругах г. Киева, так как противоречит принятой и доведённой советской и мировой общественности концепции, согласно которой масштабы аварии менее значительны. Так, ряд учёных АН УССР высказываются за поддержку данного подхода к определению доз. В то же время большинство учёных-дозиметристов ВНИЦРМ АМН СССР считают, что такая методика нуждается в глубокой научной проработке.

С учётом того, что в настоящее время отсутствует единый научный подход по изложенной проблеме, высказывается мнение о целесообразности создания межведомственной комиссии из числа учёных и специалистов физического и радиобиологического профилей для проведения экспертизы вновь полученных материалов. Это необходимо для последующего прогнозирования реальных изменений состояния здоровья населения, более объективного подхода к разработке концепции безопасного проживания людей на территориях, подвергшихся радиоактивному загрязнению.

В условиях осложнения экологической обстановки, вызванной аварией, важное значение имеют работы по созданию новых селективных сорбентов, предотвращающих накопление радиоактивных и токсических веществ и способствующих их выведению из организма. Об уровне научных исследований украинских учёных в этой области свидетельствует стремление представителей западных фирм заполучить сведения о технологическом процессе, которые оцениваются как «ноу-хау», или добиться патентования этих изобретений за рубежом (о некоторых проблемах их разработки на Украине Комитетом республики в декабре 1990 года сообщалось в Верховный Совет и Совет Министров УССР).

По решению правительства республики в 1990 году создан объединяющий около 20 организаций и предприятий государственный консорциум «Экосорб», а в январе с.г. – Институт сорбции и проблем эндоэкологии АН УССР, усилия которых должны быть направлены на развёртывание производства всех типов сорбентов. Для получения значительного социального и экологического эффекта их деятельности, по мнению специалистов, необходимо предусмотреть целевое финансирование из средств бюджета, направляемых на ликвидацию последствий аварии.

Комитетом госбезопасности Украины в рамках компетенции продолжается работа по обеспечению республиканской программы преодоления последствий Чернобыльской катастрофы закрытыми зарубежными научно-техническими материалами и документацией. Конкретные мероприятия

проводятся с учётом исключительной значимости и рассматриваются в качестве приоритетных задач по линии разведки. Дополнительно к ранее направленной заинтересованным министерствам и ведомствам документации в настоящее время готовятся для передачи в созданный Госкомитет УССР по защите населения от последствий аварии на Чернобыльской АЭС ещё свыше 100 материалов по вопросам радиационной медицины, биологии, дезактивации и обеспечения безопасности атомных электростанций.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета Н.Голушко

Там само. – Спр.01128. – Арк.31–35. Засвідчена копія

№17

Інформація голови КДБ УРСР М.Голушка заступникові голови Ради Міністрів УРСР К.Масику про екологічну ситуацію в Малинському районі Житомирської області

26 січня 1991 р.

Секретно

Совет Министров Украинской ССР
тов. Масику К.И.

Об экологической обстановке в
Малинском районе Житомирской
области

Органами КГБ во взаимодействии с местными властями и службами здравоохранения систематически контролируется обстановка в районах, в том числе в Малинском Житомирской области, отнесённых на начало 1991 года к числу подвергшихся радиационному загрязнению в результате аварии на Чернобыльской АЭС.

Впервые часть Малинского района была комплексно исследована на предмет радиационного загрязнения в октябре 1989 года. При этом максимальная плотность загрязнения почвы по городу Малину составила 1,9 кюри/кв.км, в сёлах Червоный Лан – 2,2 кюри/кв.км, Гамарня и Барвинки – 0,8 кюри/кв.км. На основании этого по предложению Житомирского облисполкома 55 сёл были признаны загрязнёнными и на них были распространены положения постановления СМ УССР №315 от 14.12.89 г., в соответствии с которым ежемесячно каждому жителю выплачивалось 15 руб., предоставлялось право отселения семьям, имеющим детей до 14 лет, а также беременным женщинам и лицам, которым

по медицинским показаниям нежелательно проживание в данной местности. Непосредственно г. Малин и остальные 49 сёл района под действие указанного постановления не подпали, так как по принятым нормам основным критерием оценки загрязнения местности являлось производимое на территории молоко, содержание радионуклидов в котором, за некоторым исключением, не превышало, и в настоящее время не превышает, допустимых норм.

Сложившаяся ситуация, при которой в пределах одного административного района часть жителей получает компенсационные надбавки и обладает правом покинуть район, а другая – нет, с 1989 года является фактором, будоражающим население, создающим напряжённую социально-психологическую обстановку. Она усугубляется распространяющимися слухами о якобы имеющейся зависимости между фиксируемыми заболеваниями населения и проживанием на территории Малинского района, хотя до сих пор Житомирский облздравотдел не обеспечен своими вышестоящими инстанциями методиками определения причинной связи между состоянием здоровья и функциональными характеристиками организма с проживанием на территориях с различными уровнями радиационного загрязнения. Постоянно предпринимаемые органами местной власти, активом района меры по нормализации обстановки желаемых результатов не дают, что, по заключению специалистов, объясняется дифференцированным подходом к распространению постановления правительства на население, проживающее в пределах одного административного района.

В 1990 году завершено обследование всего Малинского района, в настоящее время его результаты подвергаются обработке в информационно-вычислительном центре «Укргидромета». Между тем, на основании того, что в ряде сёл района уровень загрязнения радионуклидами зафиксирован 4,5 кюри/кв.км, Житомирский облисполком вышел с ходатайством перед «Укргидрометом», Минздравом, Госагропромом и Минтруда УССР о включении всех 104 населённых пунктов района, в том числе и г. Малина, в перечень населённых пунктов, подпадающих под действие постановлений СМ УССР №315 от 14.12.89 г. и №131 от 15.06.90 г., в соответствии с которыми всем работающим жителям должна начисляться 20-процентная надбавка к должностным окладам, 15 руб. на каждого члена семьи, право выезда из района указанным выше категориям жителей.

По имеющимся данным, предложения области одобрены «Укргидрометом», Минздравом, Госагропромом УССР и в настоящее время находятся на рассмотрении в Минтруде УССР.

Поступающая информация свидетельствует, что непринятие инстанциями решений по предложениям облисполкома, ставшими известными в районе, приведут к обострению ситуации, чреватой демонстративными акциями на ряде предприятий г. Малина, которые подогреваются посещающими район представителями различных общественно-политических организаций.

На 1991–1992 гг. запланировано радиологическое обследование г. Житомира, Радомышльского, Черняховского и Попельнянского районов. Специалисты-радиологи полагают, что в результате намеченных исследований могут быть выявлены отдельные «пятна» радиоактивности, и в случае, если они станут

основанием для выборочного признания отдельных населённых пунктов радиационно загрязнёнными, это вновь вызовет усиление общественного напряжения среди жителей данных территорий.

С учётом изложенного органами КГБ совместно с местными властями, средствами массовой информации усиливается разъяснительная работа среди населения, обеспечивается объективное и своевременное доведение ему реальной радиационной обстановки.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета Н.Голушко

Там само. – Арк.43–45. Засвідчена копія

№18

Інформаційне повідомлення міністра внутрішніх справ УРСР А.Василишина, голови КДБ УРСР М.Голушка та прокурора УРСР М.Потебенька голові Верховної Ради УРСР Л.Кравчукові щодо радіологічної ситуації в Київському водосховищі

27 січня 1991 р.

Верховный Совет Украинской ССР
Товарищу Кравчуку Л.М.

К вопросу о радиологической обстановке
в Киевском водохранилище и
распространяемых слухах

В ночь с 25 на 26 января сего года в г. Киеве усиленно распространялись слухи об «очередной аварии» на Чернобыльской АЭС, нарушении в этой связи радиологической обстановки в Киевском водохранилище, о якобы повышенном радиоактивном загрязнении питьевой воды, поступающей жителям города по водопроводным сетям, непригодности её к употреблению. По телефонным каналам связи многие жители города оповещали об этом друг друга, в том числе о прорыве дамбы пруда-охладителя атомной станции, вследствие чего заражённая вода начала поступать в г. Киев.

Следует отметить, что телефонные звонки по указанным вопросам поступали в дежурные службы правительственных учреждений, органы прокуратуры, МВД, КГБ в большинстве своём от сотрудников названных органов и жителей города. В частности, только в дежурные службы управлений МВД и КГБ города к 7 часам утра последовало свыше 200 звонков, на которые сотрудниками давались аргументированные ответы и успокоительные разъяснения.

МВД и КГБ республики с самого начала поступления информации проводились мероприятия по выяснению истинного состояния радиологической обстановки

на ЧАЭС и в зоне, выяснению причин возникшего массового нагнетания слухов. Через официальные возможности гражданской обороны, гороблСЭС, водопроводных служб, Деснянской и Днепровской водопроводных станций, НПО «Припять» (Чернобыль) на 07 час. 26 января не было получено данных о превышении предельно допустимых концентраций радионуклидов в питьевой воде, а также каких-либо аварийных серьёзных ситуаций на водохранилище и самой АЭС.

Вместе с тем следует подчеркнуть, что обстановка на АЭС и 30-км зоне в последние дни привлекала внимание. Так, в устьях рек Припять и Уж образовались ледяные заторы, по этой причине произошло повышение уровня воды в зоне АЭС (створ Яновского железнодорожного моста) до отметки 106,5 м над уровнем моря, повлекшее затопление загрязнённых стронцием-90 участков поймы. По данным специалистов, это повлекло на 22 января повышение концентрации стронция-90 в реке Припять до $2-3 \times 10^{-9}$ кюри/литр, при допустимой 4×10^{-9} . На 23 января уровень концентрации радионуклидов в воде вошёл в норму.

С 22 января проводились работы по ликвидации ледяного затора и ограничению смыва радиоактивных веществ с затопленных участков. ПЧК²⁵ Совета Министров УССР было принято решение произвести разрушение ледяных заторов с применением взрывчатых веществ. 24 января такая попытка была предпринята путём сброса с вертолётов в район заторов 28 бомб весом по 125 кг, однако ожидаемого эффекта бомбометанием не достигнуто. Более того, попытки разрушить ледяные заторы миномётным огнём 26 января также оказались безуспешными.

25.01.91 в 19 час. 10 мин. на ЧАЭС обнаружено попадание воды в секцию 2-го энергоблока, не приведшее к изменению режима станции, но воспринимавшееся как технологическое нарушение.

Обстановка на конец рабочего дня 25 января складывалась таким образом, что в районе зоны Чернобыльской АЭС, местах ледяных заторов и затопления проводили работу представители ряда специализированных подразделений, контролирующих органов, медикосанитарных служб. О некотором повышении концентрации стронция-90 22 января было известно многим специалистам, работающим в организациях по ликвидации аварии на ЧАЭС.

Наряду с версией о смыве радионуклидов в результате затопления, управлением дозиметрического контроля НПО «Припять», Госкомгидрометом, Минводхозом УССР выясняются и другие возможные причины такого повышения. По указанию ПЧК Совмина Украины, областной санэпидемстанцией с 25 января были организованы систематические заборы воды в районах г. Вышгорода, Киевского водохранилища и вахтового посёлка Зелёный Мыс. Показания концентрации стронция-90 в указанных местах в настоящее время достигают значений 1×10^{-10} кюри/литр, то есть соответствуют установленным нормативам. По данным химико-бактериологической лаборатории Днепровского водохранилища станции на 26 января внешний фон составлял 0,022–0,023 мр/час, концентрация стронция 7×10^{-11} кюри/литр, что соответствует допустимым нормативам.

²⁵ Постійна надзвичайна комісія (рос. «постоянная чрезвычайная комиссия»).

Изложенные обстоятельства, связанные с обстановкой вокруг ЧАЭС в последние дни, вызвали широкий общественный резонанс с распространением слухов об аварии и попадании в питьевую воду радиоактивных веществ. В связи с этим задействовались все оперативные возможности МВД и КГБ для установления возможного злонамеренного распространения дезинформационных слухов. Установлено и опрошено большое число граждан различных категорий, а также должностных лиц.

Установлено, что об обстановке на станции могли довести до окружения вернувшиеся в конце рабочего дня из зоны АЭС представители различных служб, проживающие в г. Киеве (таких лиц около 1000, в том числе 220 непосредственно работников АЭС). Хотя прямых данных об умышленном внесении паники и распространении слухов на настоящий период не получено, продолжается совместная работа МВД и КГБ в этом направлении, проверяется причастность и реакция известных органов лиц.

Уточненные нами сведения об обстановке на атомной станции и её зоне использовались в утренних передачах средств массовой информации. Характерным является то, что жители города правильно воспринимали разъяснения и сообщения по этому поводу, что сразу же сняло напряжение среди населения.

Вместе с тем последние события с распространявшимися слухами, остро и озабоченно воспринимавшимися различными слоями населения г. Киева, заставляют подумать над дальнейшим совершенствованием системы своевременного информирования и оповещения о любых изменениях режима работы объектов атомной энергетики, а также эколого-пожароопасных предприятий республики.

Аналогичная информация направлена в ЦК Компартии, Совет Министров Украинской ССР.

Василишин А.В. Голушко Н.М. Потебенько М.А.

Там само. – Арк.48–50. Оригінал

№19

Інформаційне повідомлення голови КДБ УРСР М.Голушка голові комісії Верховної Ради УРСР із питань Чорнобильської катастрофи В.Яворівському про хід реалізації заходів щодо ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС

22 лютого 1991 р.

Верховный Совет Украинской ССР
Комиссия по вопросам Чернобыльской катастрофы
товарищу Яворивскому В.А.

О некоторых вопросах ликвидации
последствий аварии на ЧАЭС

Проводимые в республике мероприятия по преодолению последствий Чернобыльской катастрофы, снижению отрицательного влияния радиации на здоровье людей в целом находят положительный отклик у населения.

Вместе с тем, в ходе реализации программы ликвидации аварии возникают проблемы, снижающие эффективность принимаемых мер. Так, негативную реакцию населения пострадавших районов Ровенской области вызывает нехватка в местных учреждениях здравоохранения медицинских работников, где укомплектованность медперсоналом составляет 42–75 процентов. Остаётся слабой материально-техническая база организаций, осуществляющих строительство медицинских учреждений, не отвечает потребностям количество радиологических лабораторий.

По мнению ведущих специалистов в области дозиметрии, разработанная «Концепция безопасного проживания на территории УССР», в случае выполнения всех условий, изложенных в ней, способна максимально уменьшить возможное негативное влияние Чернобыльской катастрофы на здоровье населения. Однако обеспечить контроль за соблюдением базового принципа концепции – не превышение годовой суммарной дозы 0,1 бэр и 7 бэр, в настоящее время с использованием устаревшей приборной базы невозможно. Чувствительность отечественных приборов-накопителей не позволяет фиксировать дозу 0,1 бэр в условиях малых радиационных полей. По имеющимся данным, удовлетворяющая существующие требования аппаратура изготавливается венгерской фирмой «Гамма», финской – «Нокия», итальянской – «Селена». В республике разработкой таких приборов занимается Харьковское НПО «Монокристалл», которое, по оценкам специалистов, в случае финансирования могло бы изготавливать их в необходимых количествах.

По-прежнему остаётся актуальным вопрос отселения жителей поражённых районов. Согласно постановлению СМ УССР №315 от 14.12.1989 г. отселению подлежат жители 669 населённых пунктов Житомирской области. Направления на переселение в экологически чистые районы в настоящее время получили свыше 21 тыс. человек. Однако подготовка жилищ для переселенцев в ряде случаев неудовлетворительна ввиду отсутствия должного внимания к этим вопросам со стороны местных властей. По этой причине, например, из 10 выделенных в г. Тернополе квартир переселенцами заселено лишь 2, а в г. Львове – 33 из 40. Имеются факты инициативного возвращения переселенцев из Ивано-Франковской и Днепропетровской областей из-за негативного отношения к ним со стороны местного населения, вызванного нерешёнными жилищными проблемами в указанных регионах. Низкое качество подготовленного жилья для переселенцев отмечено в Брусиловском, Бердичевском районах Житомирской области.

Определённое внимание решению проблемы последствий Чернобыльской аварии уделяют местные органы власти. В 1990 году разработана и утверждена такая программа в Черниговской области. Однако её реализация осуществляется низкими темпами и, прежде всего, из-за отсутствия необходимых материальных ресурсов. До настоящего времени республиканскими органами не выделены средства на проведение обследования радиоактивного

загрязнения пострадавших районов, в связи с чем не составлена полная карта загрязнения лесных массивов, сельхозугодий, населённых пунктов и др. По оценкам специалистов, стоимость этих работ составляет 7,3 млн руб.

В Житомирской области при проведении дезактивационных работ допускаются факты нарушения правил захоронения грунта, строительных конструкций, кровельного материала. В г. Коростень, где уровень загрязнения почвы составляет от 15 до 30 Ки/кв.км, подлежит снятию и захоронению в НПО «Припять» 30 тыс. м³ грунта и 150 тыс. м² кровли. В настоящее время 3 тыс. м³ грунта и 57 тыс. м² шифера готово к захоронению, однако из-за отсутствия транспортных средств срывается их отгрузка. Загрязнённая кровля складывается в черте города, а подлежащий вывозу грунт сыпается в овраги. По мнению гидрологов, в период весенних паводков это может привести к радиоактивному загрязнению верхних водоносных горизонтов.

В интересах привлечения зарубежного научного потенциала для исследования вопросов дезактивации, эпидемиологии и радиобиологии 21–24 января с.г. в вахтовом посёлке Зелёный Мыс состоялось очередное совещание представителей МАГАТЭ, учёных ФРГ и Индии, АН УССР, АН БССР, специалистов Минатомэнергопрома СССР. На совещании была достигнута договорённость об открытии 18 апреля 1991 года Чернобыльского международного научного центра. Однако в ходе переговоров не был решён вопрос о финансировании научных исследований, а также о поставке необходимого для этих целей оборудования.

Сообщается в порядке информации.

Председатель Комитета Н.Голушко

Там само. – Арк.115–117. Засвідчена копія.

In the documents of republican Committee for State Security presented bellow author researched the history of Chornobyl' Nuclear Power Plant building, the ecological and social-psychological causes for our country from the explosion at the 4th power unit of the nuclear power plant on the April 26, 1986. These documents are keeping at the State Branch Archive of Security Servise of Ukraine.

Keywords: *Chornobyl' Nuclear Power Plant, technological disaster, Committee for State Security of the USSR.*

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94/93:321.1:930.1 (477) «Компан»

О.С.КОМПАН

КИПЕНЬ У «КАЗАНИ ІСТОРІЇ» (до 100-річчя від дня народження автора статті – Олени Станіславівни Компан)

У студії О.Компан розглядається феномен Запорізької Січі в багатоманітних контекстах європейської та всесвітньої історії, зокрема в розрізі подібності/схожості/типовості побутування різних зразків соціального мислення й суспільних структур середньовіччя та ранньомодерного часу. Висунуто й обгрунтовано тезу, що історична компаративістика з «горизонтальним» (просторовим) розрізом продукує широкий діапазон можливостей і пропозицій для осягнення Січі як неодмінної складової («ланки») всесвітньої минушини у світлі гуманістичного та національно-культурного прочитання канонізованого марксистського вчення.

Ключові слова: *Компан, українська радянська історіографія, гуманістичне та національно-культурне потрактування марксизму, Запорізька Січ, компаративістика, українська історія, усесвітня історія.*

Як бути українським і, водночас, радянським ученим-інтелектуалом? Ця дилема так чи інакше поставала практично перед кожним істориком на теренах радянської України. Вона породжувала суперечливі й контраверсійні, але здебільшого невиразні моделі соціальної поведінки, розмиті фахові стратегії співіснування/мімікрії/приспонування/реагування/споглядання, котрі формувалися щодо офіційного канону радянської соціогуманітаристики. Іноді зіткнення інтелектуальних устремлінь і соціокультурних передумов призводило до складних світоглядних колізій та емоційних почувань, а то й трагічних життєвих сценаріїв...

Переважаюча більшість українських істориків прагнула пристосуватися чи прикритися радянським канонам у вигляді «обрядової» фразеології, «правильних» посилань на «класиків». Різновидом такої мімікрії було занурення до конкретних фактографічних лакун, в яких переховувалися за показним «парканом» із низки стереотипних ідеологічних означень і відповідних мовних кліше. Та від середини 1950-х рр. з'явилася ціла низка українських реформістських (ревізійністських, нонконформістських)¹ істориків,

¹ Докл. див.: *Винар Л.* «Український історик» і сучасний стан української історичної науки. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1980. – С.6; *Мигол І.* Українська радянська історіографія про українську революцію та 1920 роки // *Сучасність.* – 1984. – №9. – С.68–69; *Величенко С.* Суперечливі схеми

які у своїх текстах прагнули помітно розсунути/обійти межі радянського історієписання, принаймні його «паралельної» – республіканської – версії. За спостереженнями С.Величенка, реформістські історики в постсталінську добу намагалися зменшити обсяг російськоцентричного представлення історії УРСР² і розширити межі репрезентації власне українських сюжетів та проблем.

Звісно, ця «ревізія» у жодному разі не могла бути кардинальною й усеохоплюючою, а лише частковою, прихованою та вбраною у прийнятні для радянської історіографії шати. Тому розширення республіканського нарративу розгорталося на ґрунті потрактування рівноправності Переяславського договору 1654 р., визнання існування української державності чи її елементів за доби Б.Хмельницького, обстоювання автономії Гетьманщини, поширення тези про колоніальне становище українських земель в імперії Романових у XIX – на початку XX ст. і т.п.

Утім на культурному полі республіканської історіографії побутували й інші інтелектуальні реакції на великий радянський канон, зокрема творчі експерименти з його частковою модифікацією або модернізацією. У широкому сенсі вони постали в руслі пошуку шляхів виходу з того «зачарованого кола», в якому зазвичай опинявся провінційний/республіканський історик із «національних окраїн» СРСР. Такі спроби не були масовими, а навпаки – радше одиничними, позаяк позначалися яскравою печаткою індивідуальності та спиралися на неабияку творчу потугу й силу особистого духу вченого. Приміром такого, як у історика Олени Станіславівни Компан (19 березня 1916 – 17 липня 1986 рр.)³.

Дослідницькі інтенції О.Компан було зорієнтовано на переосмислення марксизму, принаймні його вульґаризованої, офіційно канонізованої радянської варіації в національно-культурному й гуманістичному сенсі. Вочевидь, інтелектуальна та культурна підоснова таких реформістських спроб дослідниці була доволі багатоманітною й строкатою. Передусім варто згадати про її другого чоловіка – письменника Івана Сенченка (1901–1975 рр.) – інтелектуала, котрий сформувався за доби революційного романтизму 1920-х рр., зазнав впливів М.Хвильового, зокрема був учасником низки тогочасних літературних спілок та асоціацій, таких, як ВАПЛІТЕ, «Гарт», «Плут», «Пролітфронт» і навіть потрапив до щоденникових записів С.Єфремова⁴. У середині 1940-х рр. він

національної історії: російські та українські інтерпретації власної минувшини // Схід – Захід: Історико-культурологічний збірник. – Вип.5. – Х., 2002. – С.34–35; *Яремчук В.* Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби. – Острог, 2009. – С.475.

² *Velychenko S.* Shaping Identity in Eastern Europe and Russia: Soviet-Russian and Polish Accounts of Ukrainian History, 1914–1991. – New York, 1993. – P.164.

³ Про О.Компан див.: *Апанович О.* Вона багато встигла // Старожитності. – 1993. – №3/4. – С.31; *Брайчевський М.* Розум у пустелі бездуховності // Там само. – С.30–31; Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник. – К., 1998. – С.143–144; *Дзира Я.* Хронологічний показник друкованих праць Олени Станіславівни Компан // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр. та спогадів (Пам'яті д.і.н. О.С.Компан). – Ч.4, част.1. – К., 2000. – С.5–12; Інститут історії України НАН України: 1936–2006. – К., 2006. – С.562–563; Енциклопедія історії України. – Т.4: Ка–Ком. – К., 2007. – С.488–489; Історик Олена Компан: Матеріали до біографії / Упор. Я.Компан. – К., 2007. – 532 с.; *Околітенко Н.* Як птах у польоті // Персонал-Плюс. – 2007. – 8–14 лютого. – №5 [Електронний ресурс]: <http://www.personal-plus.net/208/1755.html>; Українки в історії: Нові сторінки. – К., 2010. – С.80–86; *Буряк Л.І.* Урбаністичні дослідження в контексті українського історіографічного модерну (60-ті роки XX ст.) // Гілея: Зб. наук. пр. – Вип.67. – К., 2012. – С.203–207; *Шевченко Ф.* Зауваження на статтю О.С.Компан – «Творчість Климентія Зинов'єва як джерело вивчення Лівобережної України другої половини XVII – початку XVIII ст.» (7 серпня 1956) / Упор. І.Корчемна // *Його ж.* Історичні студії: Збірка вибраних праць і матеріалів (До 100-річчя від дня народження). – К., 2014. – С.371–372; Енциклопедія сучасної України. – Т.14: Кол–Кос. – К., 2014. – С.209.

⁴ *Єфремов С.О.* Щоденники, 1923–1929. – К., 1997. – С.735.

уважався одним із багатообіцяючих українських авторів – можливим претендентом на Сталінську премію. В автобіографічній замітці з кінця 1920-х рр. І.Сенченко відзначав, що з початкової школи товаришував із майбутнім письменником О.Копиленком та захоплювався творами В.Винниченка⁵. Відтак на початку 1930-х рр. І.Сенченка піддали нищівній критиці за «ідеалізацію контрреволюційного куркульства». У 1933 р. з-під його пера вийшла повість «Чорна брама» – про боротьбу ремісників із тодішніми феодалами у середньовічній Франції. Видається, що значною мірою саме завдяки впливам і контактам І.Сенченка післявоєнного часу й стався той важливий поворот у життєвому сценарії О.Компан, який спричинився до перетворення музейного працівника на фахового, академічного історика. О.Апанович – колега та подруга О.Компан – категорично стверджувала, що саме І.Сенченко зробив свою дружину українською патріоткою⁶.

Іншим важливим чинником, який слід узяти до уваги, коли йдеться про формування світосприйняття й поглядів дослідниці, був рух українських шістдесятників. Тим паче, що О.Компан походила з родини техника-залізничника, поляка, репресованого 1937 р. Тому вона сприйняла низку ідей дисидентів, зокрема щодо розвінчання «культу особистості», хоч усе життя залишалася людиною з міцними та щирими інтернаціоналістськими настановами. Водночас як учений О.Компан рішуче й безкомпромісно обстоювала представлення національної культури на теренах історії України. Я.Дзира навіть метафорично відзначив, що відомий історик «жила українською культурою»⁷. Такий інтелектуальний і світоглядний парадокс дослідниці українського ранньомодерного міста був дуже болісним і відчувався повсякчас, особливо в повсякденних практиках життя в УРСР.

Урешті слід указати на праці марксистів-ревізійоністів, які ввійшли до неодмінного книжкового репертуару низки шістдесятників. За свідченням її колег, О.Компан із захопленням читала праці М.Джиласа, П.Тольятті, а також польських, чеських, угорських комуністів-реформістів⁸. Це було доволі поширене читиво поміж інтелектуалів-шістдесятників, яке, вочевидь, спонукало до роздумів щодо модифікації/модернізації/ревізії канонізованого радянського марксизму.

Такі устремління поставали в дусі спроб «нового прочитання» та потрактування марксизму в радянській соціогуманітаристиці 1960-х рр. із наголосом на його культурницьких і гуманістичних вимірах, або акцентуванні на ранніх текстах «класиків» з їх неоднозначними смислами. У цьому річищі варто сприймати й творчі експерименти О.Компан, як-от емоційно-художнє та гуманістичне прочитання марксистської спадщини. Скажімо, дослідниця відзначала «дивовижну емоційність» (тут і далі у вступній статті курсив наш – О.Я.) викладу Марксом і Енгельсом найскладніших філософських питань⁹. В іншій студії О.Компан підкреслювала: «[...] ми звикли до строго математично точних формулювань основоположників наукового соціалізму. Ми знаємо, як багато вони доклали зусиль, щоб зробити наше мислення послідовно науковим.

⁵ Сенченко І. Автобіографія // Сгорова Л., Павловський В., Чепіга Я. Боротьба та будівництво: Рухома хрестоматія української сучасної літератури. – Т.1, вип.3: Радянський лад на селі. – [X.], 1928. – С.116.

⁶ «Зрадники мені не подобаються»: Аудіоінтерв'ю Юрія Зайцева з Оленою Апанович (28 серпня 1996 р.) // Історіографічні дослідження в Україні. – Вип.21. – К., 2011. – С.345.

⁷ Величенко С. «Історія, історики й історіописання советських часів»: Інтерв'ю з Ярославом Дзирою (Київ, осінь 1988 р.) [Електронний ресурс]: <http://historians.in.ua/index.php/en/intervyu/1201-stenohrama-rozmov-z-yaroslavom-dzyroiu-1989-r-chastyna-2>

⁸ Дзира Я. Четверть століття поруч // Історик Олена Компан... – С.452.

⁹ Компан О.С. Єдність світового історичного процесу / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – К., 1966. – С.5.

Але ми часто забуваємо про емоційно-художню, глибоке духовне багатство марксистської спадщини, те, без чого марксизм не був би марксизмом»¹⁰. Отже О.Компан наголошувала на «емоційному сприйманні історичної дійсності» в текстах «класиків»¹¹. Із сучасної перспективи таке акцентування авторки сприймається як заклик до іншого прочитання й потрактування марксизму. Звичайно, тодішня реценсія не була такою радикальною, проте все ж таки концептуальна пропозиція О.Компан уводила/пропонує нетрадиційне представлення марксизму. Так чи інакше, дослідниця віднашла цілу низку прикладів, коли «класики» відгукувалися про історичні та культурні пам'ятки в піднесено-емоційному й пристрасному-експресивному вигляді. Ба більше, історик прагнула пов'язати марксистську спадщину з традиціями європейського гуманізму, себто надати марксизму гуманістичного сенсу: *«К.Маркс і Ф.Енгельс були гідними спадкоємцями і критичними інтерпретаторами кращої пори європейського гуманізму з його пильною увагою до людини. Вони безмежно збагатили саме поняття гуманізму, поставивши його на тверду основу економічної теорії»*¹².

Загалом О.Компан акцентувала увагу на недолугості й навіть шкідливості ігнорування класичної спадщини, зокрема натякала на скептично-негативне ставлення щодо дожовтневого доробку, яке повсюдно побутувало в наукових, освітніх, культурних практиках за радянської доби. Натомість вона дотримувалася думки про єдність і навіть інтегральний характер усієї культурної спадщини людства, незалежно від часу, просторових обширів, соціальних підоснов її творення.

Відзначимо, що ці погляди О.Компан сполучалися/корелювалися з її практиками музейного працівника та культурно-громадського охоронця історичних пам'яток. Не випадково дослідниця ранньомодерного українського міста належала до фундаторів-ініціаторів створення Українського товариства охорони пам'яток історії та культури. У грудні 1966 р. вона брала участь у роботі установчого з'їзду цієї організації. Згодом О.Компан очолила секцію історії досоціалістичних формацій товариства, зокрема доклала чимало зусиль для забезпечення її функціонування¹³. Крім того, вона була одним з організаторів громадських акцій за збереження історичних пам'яток Подолу та Києво-Могилянської академії.

Зазвичай О.Компан порушувала гострі, злободенні питання охорони культурно-історичної спадщини, попри те, що такі виступи на той час несли вповні реальні загрози для неї особисто. Приміром, виступаючи на науковій конференції, присвяченій багатотомному проекту «Історії міст і сіл Української РСР», дослідниця дошкульно зауважила: *«Неправильне поняття атеїстичного виховання веде до загибелі пам'яток культури, цього зодчества, котре збереглося, головним чином, у спорудах, пов'язаних із релігійним культом. Саме вони, ці пам'ятки, зазнали величезних руйнацій у зв'язку з неправильним розумінням атеїстичної пропаганди. Якщо згадати “12 стільців”, то Остап Бендер був атеїстом-матеріалістом, але весь цей матеріалістичний світогляд зводився до заяви, що бога немає»*¹⁴. Зрештою О.Компан повсякчас обстоювала

¹⁰ Компан О.С. Культурна спадщина в світлі марксистсько-ленінської теорії (Матеріали на допомогу лекторові). – К., 1970. – С.3.

¹¹ Там само. – С.14.

¹² Там само. – С.5.

¹³ Брайчевський М. Пам'яті Олени Компан // Історик Олена Компан... – С.434.

¹⁴ Стенограма всесоюзної наукової конференції «Об опыте написания истории городов и сёл, фабрик и заводов, колхозов и совхозов СССР». Кн.3: Стенограма засідання секції загальнометодичних проблем історичного краєзнавства. 24–25 травня 1972 р. // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.596. – Арк.328–329.

думку про згубність вибіркового й упередженого сприйняття історичних пам'яток на полі культури. «В світлі марксистсько-ленінського вчення є потреба усвідомлення наукової цінності культурної спадщини всіх періодів історії, від найдавніших часів до наших днів. *Замовчування якоїсь з частин історії було б обкраданням самих себе, і не лише себе, але й людства в цілому, оскільки ізольованих історій не існує, і вітчизняна історія становить частину всесвітньої*», – зазначала дослідниця¹⁵.

Отож О.Компан не тільки висувала тезу про універсальний, усесвітній характер історичного досвіду, а й фактично постулювала світовий масштаб і критерії його висвітлення та представлення в розрізі будь-якої національної історії, передусім стосовно української минувшини. Причому історик потрактовувала всесвітній характер історичного процесу з перспективи як просторово-територіальної, так і часової єдності¹⁶.

«Єдність» історичного процесу, насамперед у його культурній площині, О.Компан тлумачила не з перспективи нав'язування «однорідного цілого», а у сенсі «єдності інтегральної»¹⁷. Саме звідси походила її ідея «точного знання» («точної науки») на ниві історії, котра пов'язувалася не стільки з плеканням одноманітної чи однорідної репрезентації минувшини, а з її культурною диференціацією, хоч і з виразним матеріалістичним рефреном.

Цей підхід якоюсь мірою був реконцептуалізацією відомого позитивістського конструкта кінця XIX – початку XX ст., що відображав вимоги натуралістичної програми пізнання на полі соціогуманітаристики, проте на теренах республіканського нарративу дозволяв розширити «прокрустове ложе» сумнозвісної формаційної теорії за рахунок низки термінів-інструментів. Останні мали відігравати певну інструментальну роль і продукувати ширші можливості для більш адекватного впорядкування великого фактографічного матеріалу, що не вкладався в догматичні рамки радянських концептуальних схем. Суголосні ідеї, котрі тією чи іншою мірою корелюються з підходами О.Компан, циркулювали й у текстах тодішніх російських радянських істориків-медієвістів М.Барга, Л.Баткіна, А.Гуревича, Б.Поршнева та ін.

Утім О.Компан не обмежувалася загальними розумуваннями, а й прагнула застосувати свої ідеї до розробки низки проблем української історії. Зокрема вона запропонувала своєрідне ранжування та диференціацію поняття «епоха» відповідно до масштабу його вжитку й функціонального призначення – усесвітній і місцевий терени минувшини. Тож дослідниця впроваджувала порівняльне зіставлення «епохи місцевого значення» з «всесвітньою добою», але з виразним просторовим («горизонтальним») рефреном. За великим рахунком, О.Компан вводила своєрідну територіальну синхронізацію історії, точніше намагалася впровадити «горизонтальну компаративістику» української й світової минувшини. Таке представлення світу історії було одним із найпоширеніших підходів в її дослідницькому інструментарії. Приміром, спираючись на згадані порівняльні запити, О.Компан висувала тезу про «обуржуазнювання феодалного класу» на українських теренах у добу пізнього середньовіччя та ранньомодерних часів¹⁸, уважала очевидним перебільшенням положення про істотну відсталість українських міст, порівняно із західноєвропейськими¹⁹,

¹⁵ *Компан О.* Культурна спадщина... – С.10.

¹⁶ *Компан О.* Єдність світового історичного процесу. – С.13.

¹⁷ Там само. – С.47.

¹⁸ Там само. – С.39.

¹⁹ *Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. / Відп. ред. М.І.Марченко. – К., 1963. – С.29–30.

обстоювала думку про епоху українського ренесансу²⁰, наголошувала на нагальній потребі повернення поняття «середньовіччя» до широкого вжитку на обширах республіканської історіографії²¹ тощо.

Своєрідну позицію О.Компан посідала й під час відомої всесоюзної дискусії щодо проблематики так званих «міжформаційних стиків», котра актуалізувалася в радянському історієписанні впродовж 1960-х рр. З одного боку, вона вважала, що останні дослідження з української літератури та мистецтва однозначно засвідчили яскравий характер українського відродження кінця XVI – першої половини XVII ст.²² Фактично дослідниця тією чи іншою мірою поділяла погляди про ренесансно-барокову підоснову вітчизняної культури, що у викривленій, суперечливій, часто-густо химерній формі побутували в текстах низки українських учених-гуманітаріїв (як правило не істориків) упродовж 1960–1970-х рр. З іншого боку, О.Компан дотримувалася думки, що, попри панування феодальних взаємин у російській та українській минувшині XVI–XVII ст., доцільно вести мову про формування «буржуазних» зв'язків, і навіть про специфічний сплав «феодалів» та «капіталістів» саме у цей час. Заразом авторка наголошувала на необхідності широких історико-соціологічних студій, які мали представити сутнісні риси історичних епох, зокрема «якісних граней доби у всесвітньо-історичному масштабі» за рахунок зіставлення з «внутрішньою історією» кожної країни²³.

Низка доволі гострих спостережень та коментарів побутують і на сторінках неопублікованої монографії О.Компан 1972 р. «Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст.». Скажімо, дослідниця наголошувала на колоніальній політиці російського царату в Україні, котра гальмувала процес творення української нації. У прикінцевих висновках монографічної студії авторка стверджувала:

«Факти, викладені в цій праці, свідчать про те, що умови налагодження і зміцнення економічних зв'язків між українськими землями у XVIII столітті були дуже несприятливі і процес цей був уповільненим. Відповідно до уповільненості економічної консолідації країни було загальмовано і розвиток всієї суспільно-політичної надбудови, отже і процес формування української нації. Поряд з наявністю певної економічної спільності, спільності мови, звичаїв, традицій тощо не було єдиної спільної території, сформованої єдиної державності, різним був суспільно-політичний лад в різних частинах України. *Наприкінці століття царський уряд, вірний колоніалістській традиції, знищив залишки української державності, яка почала формуватись ще у попередні віки. Причому було знищено залишки державності, яка по своїй соціально-економічній природі стояла вище російського державного ладу.* Подібні явища зустрічаються в історії країн, в яких розвиток економіки не досяг стадії розвинутого промислового капіталізму, тобто стадії панування машинної індустрії»²⁴.

²⁰ *Компан О.С.* Український Ренесанс: Роздуми історика над проблемами мистецтвознавства // Літературна Україна. – 1967. – 17 жовтня. – №82. – С.4.

²¹ *Компан О.С.* Проблеми українського середньовіччя // Середні віки на Україні / Відп. ред. Ф.П.Шевченко. – Вип.1. – К., 1971. – С.9.

²² *Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы всесоюзной дискуссии / Отв. ред. В.И.Шунков.* – Москва, 1969. – С.251.

²³ Там же. – С.252.

²⁴ *Компан О.С.* Розвиток економічних зв'язків і суспільно-політичний лад на Україні XVIII ст. – Київ, 1972 р. [машинопис з авторськими правками] // Науковий архів Інституту історії України НАН України. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.91. – Арк.232.

Відзначимо, що О.Компан розглядала Запорізьку Січ як найвище досягнення української державності²⁵. Водночас вона наголошувала на «жорсткому колоніальному гнобленні», котре впливало на формування української нації, але не зупинило цього процесу²⁶.

Звичайно, не всі думки О.Компан спиралися на достатнє фактографічне potwierдження й адекватне тлумачення, але вони продукували нові імпульси та ідеї в руслі концептуалізації і репрезентації «доби феодалізму» в «історії Української РСР». Так чи інакше, за візією О.Компан, ідеал «точної науки» досягався за рахунок формулювання відповідних порівняльних запитів, які дозволяли вписати/включити певну подію, явище, структуру в річище світового історичного процесу. Тим більше, що пошукування «просторових аналогів» давало змогу не тільки продемонструвати національну своєрідність явища, а й осягнути його справжній сенс в європейському або всесвітньому масштабі. За висловом М.Брайчевського, історія України сприймалася дослідницею як елемент Ойкумени, до якої вона прагнула застосувати загальноісторичні закономірності²⁷.

Самобутнє вживання підходів з обсягу «горизонтальної» компаративістики та гуманістично-культурницьке потрактування марксизму репрезентовано у статті О.Компан «Кипень у “казані історії”». Можемо припустити, що первісний варіант цієї розвідки, принаймні ідея її написання, постала, імовірно, десь на наприкінці 1960 – на початку 1970-х рр., оскільки текст доволі тісно споріднений із проблематикою тодішніх студій О.Компан і продукує подібні ідеї та смисли. Наприклад, один із розділів її брошури «Єдність світового історичного процесу» (Київ, 1966 р.) має промовисту назву – «В єдиному казані чарівниці історії»²⁸. Згодом, очевидно, стаття доопрацьовувалася/перероблялася, про що свідчать низка згадок у тексті на пізніші видання. Проте дослідниця не змогла опублікувати цю розвідку з огляду на загальну ситуацію в українській соціогуманітаристиці від початку 1970-х рр., оскільки була усунута з наукового життя та фактично позбавлена можливостей друкуватися в академічній пресі.

У видовому й жанровому планах стаття «Кипень у “казані історії”» доволі близька до есеїстичного способу викладу передусім такими авторськими мотивами, як пропозиція та відкриття, котрі домінують у представленні минувшини. Поряд із цими лейтмотивами в тексті О.Компан простежується потужний рефрен ствердження, хоч і у специфічному вигляді – дослідниця прагнула до максимально логічного й довершеного обґрунтування висунутих ідей. Причому таке обґрунтування спиралося не тільки на розумування «класиків», а й на дуже великий інтелектуальний пласт з обсягу як наукової, так і художньої літератури, хоч в опублікованій статті 1986 р. не було жодного посилання. Почасті це пояснюється необхідністю обрядової легітимації у світлі канонізованого вчення – радянської версії офіційного марксизму, часті відображало стильові особливості мислення О.Компан як історика, схильного до модернізаторського конструювання минувшини.

Передусім привертає увагу авторське формулювання проблеми: «*чим була Запорізька Січ з погляду світової історії – випадковим, периферійним явищем чи закономірною ланкою світового процесу?*». Відтак цікаве та своєрідне явище української історії одразу підносилося дослідницею до всесвітнього масштабу. Причому її евристичний запит до минувшини було зорієнтовано не на пошук матеріального детермінізму

²⁵ Там само. – Арк.237.

²⁶ Там само. – Арк.239.

²⁷ *Брайчевський М.* Пам'яті Олени Компан. – С.430.

²⁸ *Компан О.С.* Єдність світового історичного процесу. – С.29–48.

чи, принаймні, виразної господарської каузальності, а скеровано до царини соціального мислення.

Зауважимо, що О.Компан підкреслювала, хоч і з посиланням на «класиків», що на теренах історії побутує не тільки економічний фактор, а й низка інших чинників («Не враховуючи цього, ми ризикуємо втратити ключ до розуміння складності історії, *обернути живу плоть її на збирання прикладів та ілюстрацій*»). У широкому сенсі вона прагнула досягнути феномен Запорізької Січі не стільки у світі речей і предметів або матеріального виробництва, скільки у світі ідей – уявлень та образів. Власне, авторка вважала, що місце Січі у світовій історії можливо пояснити лише тоді, коли вдасться висвітлити й представити всі «частки єдиної безперервної лінії розвитку соціального мислення низів суспільства в антиканонічному напрямі, але відповідно до історичної необхідності в більш і менш релігійній формі».

Зазначимо, що ідея соціалізму як свого роду універсальне мірило цінності посідала чільне місце у поглядах та світосприйнятті О.Компан. Вона була щиро переконана в тому, що соціалізм закорінений у суспільному світогляді від найдавніших часів. На думку дослідниці, самобутнім продуктом такого світогляду та соціального досвіду народу стала ідея народоправства, зокрема народоправної або християнської республіки. Легітимація роздумів О.Компан базувалася на відомому означенні з «Хронологічних виписок» К.Маркса про Запорізьку Січ як про «християнську козацьку республіку». Ця теза «кочувала» в текстах більшості радянських істориків, які писали про низове козацтво. Проте О.Компан істотно модифікувала Марксове означення, котре розглядала як одну з багатьох можливих варіацій народоправства.

До речі, терміном «народоправство» у XIX ст. активно послуговувався М.Костомаров, а в 1920-х рр. – М.Слабченко²⁹. Зокрема перший розглядав Запорізьку Січ як «християнську козацьку республіку». Можливо, саме завдяки конспектуванню монографій М.Костомарова³⁰ ця дефініція ввійшла й до «Хронологічних виписок» К.Маркса. Утім О.Компан трималася думки, що ідея народоправства мала більш давнє походження, зокрема циркулювала ще у середовищі учасників плебейсько-народних війн XIV–XV ст. в Італії, Іспанії, Німеччині та Франції.

Зрештою Січ у тексті О.Компан поставала як неодмінна частка «світового досвіду боротьби тяжко визискуваних і принижуваних низів суспільства». Тому дослідниця прагнула ввести/включити січовиків до загальноєвропейської структури соціальної й культурної історії, зокрема вставити Запоріжжя як своєрідну «ланку» ланцюга «соціальних мікроорганізмів» пізнього середньовіччя та ранньомодерної доби. Недаремно О.Компан послуговувалася метафоричним виразом про єдиний або всесвітній «казан чарівницької історії», запозичений із листування К.Маркса³¹, завдяки якому «народжувалося» те чи інше явище. Проте концепт-метафора «чарівного казана», котрий наріжним рефреном пролягає в тексті О.Компан, уживається як для контексту відкриття іншої минувшини, так і її виправдання й легітимації відповідно до ідеологічних обрядових вимог.

²⁹ Див., напр.: Слабченко М.Е. Центральные учреждения Украины XVII–XVIII ст. (Конспект лекций, читанных с 10 июня по 14 июля 1918 г. на украинских курсах для учителей средних школ). – Одесса, 1918. – С.31; Слабченко М.Е. Матеріяли до економічно-соціальної історії України XIX ст. – Т.1. – [Одеса], 1925. – С.1.

³⁰ Маркс К. Стенька Разин [Конспект книги Н.Костомарова «Бунт Стеньки Разина»]. 1877 г. // Молодая гвардия. – 1926. – №1. – С.104–125; Сарбей В.Г. Про Марксів конспект розвідки М.Костомарова «Гетьманство Виговського» // Праці центру пам'яткознавства. – Вип.2. – К., 1993. – С.226–244.

³¹ [Карл] Маркс (Лондон, 3 марта 1869 г) – Людвигу Кугельману (в Ганновер) // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.32. – Москва, 1964. – С.497.

Із перспективи нашої сучасності, в якій тривають потужні змагання з атавізмами та рудиментами радянської доби, розвідка О.Компан може продукувати гострі й злободенні, але поверхові асоціації з кон'юнктурним ідеологічним підтекстом на ґрунті тодішнього канонічного представлення марксизму. Тому акцентуємо увагу на тому, що ця стаття – *пам'ятка історичної думки*, котра репрезентує погляди українського радянського інтелектуала-шістдесятника середини 1980-х рр., який намагався запропонувати власну ревізію/модифікацію офіційного марксизму. Проблеми, сюжети та ідеї, представлені в тексті О.Компан, слід розглядати й оцінювати винятково в *історичній ретроспективі середини 1980-х рр.*, зокрема у світлі відповідних фахових вимог.

Розвідку О.Компан відтворено за публікацією 1986 р.³² Окремі друкарські огріхи й механічні помилки виправлено без застережень. До тексту долучено примітки історіографічного спрямування. Деякі цитування авторки не зовсім точні, позаяк зорієнтовані здебільшого на продукування смислів. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

Здавалося б, що тема Запорізької Січі, якій присвячено численні праці як у дорадянській, так і в радянській історіографії, вичерпала себе, принаймні щодо пов'язаних з нею головних проблем. А втім, минуле не є раз назавжди визначеною величиною і може несподівано виявляти нові грані. Сьогодні, коли світовий суспільний зв'язок становить для кожної більш-менш освіченої людини очевидний факт, саме собою напрошується питання: чим була Запорізька Січ з погляду світової історії – випадковим, периферійним явищем чи закономірною ланкою світового процесу? В поміщицькій і буржуазній історіографії з певним націоналістичним забарвленням вона подається як унікальне явище. Чи так це? Невже нічого подібного не було створено народними масами в часи, які передували чи супроводили виникнення Січі?

Отож звернімось до світової історії боротьби гнобленого люду з соціальною несправедливістю. До свого роду «міні»-світової історії, викладеної мудрецем з оповідання А.Франса³³ в словах «народжувалися, мучилися, вмирили», для більшої об'єктивності додамо «творили, мріяли і боролися». Визначення «мріяли і боролися» як своерідну інтегральну єдність ідеологічної і політичної сфери життя суспільства ми зробимо відправною точкою в пошуках джерел та історичного місця Запорізької Січі. Звернення до ідеологічного фактора не означає нехтування фактором економічним як визначальним в історичному

³² *Компан О.* Кипень у «казані історії» // Вітчизна. – 1986. – №9. – С.180–186. Передрук: Історик Олена Компан... – С.357–373.

³³ Вірогідно, ідеться про абата Жерома Куаньяра – літературного героя низки творів французького прозаїка А.Франса (1844–1924 рр.).

процесі. Не забуваймо зауваження Ф.Енгельса з приводу того, що в історії важливу роль, крім економіки як вирішального фактора, «в кінцевому підсумку» відіграють чимало інших – «політичні, юридичні, філософські теорії, релігійні погляди та їх дальший розвиток в систему догм»³⁴. Не враховуючи цього, ми ризикуємо втратити ключ до розуміння складності історії, обернути живу плоть її на збирання прикладів та ілюстрацій. Писати таку історію легше, «ніж розв'язувати просто рівняння першого ступеня»³⁵. На жаль, саме так вона не раз і пишеться. Кому не доводилося в свій час читати в деяких історичних працях про те, що за феодалізму становище трудящих мас ставало дедалі гіршим, а повстання їхні були стихійними і приреченими на поразку, оскільки ще не було керівної сили в особі пролетаріату (наче йшлося про пролетарську революцію!). Щоправда, цей ретроспективний фаталізм автори намагаються іноді пом'якшити упертим, хоча і справедливим, зауваженням про розхитування в ході боротьби підвалин феодального суспільства. Однак твердження це зависає в повітрі, оскільки не спирається на конкретні приклади. Внаслідок цього складається враження, що учасники антифеодальних повстань були на диво примітивні істоти, здатні відчувати лише біль, голод, лють, бажання помститися. А де ж революційна творчість? Адже народ – творець історії! Без відповіді на це питання події класової боротьби набувають спотвореного вигляду. Їх висвітлення стає, по суті, ідентичним поглядам представників буржуазної історіографії на народні виступи як на бунти бездумної, розлюченої черні, не здатної на жодну конструктивну дію. За такої характеристики навіть важко ставити питання про прогресивне і тим більш світове значення тих або тих місцевих подій класової боротьби за феодалізму. А проте, якщо говорити про Запорізьку Січ, то невже таке яскраве явище не мало в світі ні прецеденту, ні спадкоємців і жодною мірою не прислужилося людству в цілому? Неможливо, щоб альфою і омегою прагнень рішучих, мужніх і винахідливих людей стало життя, далеке від домашнього вогнища, сповнене небезпек і жертв, позбавлене будь-якої перспективи побудувати життя якимось інакше, без визиску й приниження людської гідності. Невже ідеї соціальної справедливості, що споконвіку народжувалися в світі, обминали стороною їхню батьківщину? Ні вони світові, ні світ їм! Але що ж тоді надихало народних співців України складати феноменально прекрасні думи про козаків? Що надихало великого Гоголя створити безсмертний образ Тараса Бульби, а видатного французького поета П'єра Беранже³⁶ – пережити символічне видіння «коней віщих козацьких»?

Сьогодні в розпорядженні історика немає жодного документа, котрий містив би хоча б натяк на програму дій учасників антифеодальних рухів на Україні часів Запорізької Січі. Тим часом пошук у цьому напрямку не є безнадійним. Історик – до певної міри детектив. Йому доводиться не раз «творити» джерела історичного пізнання, додумувати, використовувати дані

³⁴ Фридрих Энгельс (Лондон, 21[–22] сентября 1890 г.) – Йозефу Блоху (в Кенигсберг) // *Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения.* – 2-е изд. – Т.37. – Москва, 1965. – С.394–395.

³⁵ Там же. – С.395.

³⁶ Пьер-Жан де Беранже (1780–1857 гг.) – французский поэт-бард и памфлетист-республиканец, який репрезентував усну традицію вуличної пісні-куплету у вигляді стилізованих імпровізацій, вельми популярних у кабачках і трактирах для простолюду в першій половині XIX ст.

опосередкованого характеру. Отож, шукаючи вихідні дані, спробуємо визначити свого роду точку відліку і серед явищ багатогранного життя людства вичленимо певну, одвічну, неперехідну цінність, мрію про соціальну справедливість в тій формі і в тій мірі, які відповідали щоразу досягнутому людством історичному етапу. Початкове, наївне уявлення про соціалізм не мало родоначальника. Воно завжди існувало як природний елемент народного світогляду. Вперше воно явилось світові в епоху варварства у фантастичних шатах містичних уявлень. Коли предки слов'ян вийшли на світову арену, ідея соціальної рівності вже мала свою історію. В II–I тисячоліттях до н.е. поблизу Мертвого моря, в місцевості Кумран, існувала громада «синів божих», заснована невольниками і біднотою, які проповідували спільність майна. Як можна здогадуватись на підставі рукопису, знайденого в одній з печер Кумрану, подібні громади існували і раніше³⁷. Вони були прообразом ранньохристиянської громади Римської імперії. Навіть у XIX ст. думки засновників різних утопічних сект і «комуністичних колоній» продовжували перегукуватись з ідеями раннього християнства. Ф.Енгельс присвятив ряд праць походженню і ролі християнської релігії саме в зв'язку з ідеєю соціалізму, яка виникла в сиву давнину. «Християнство виникло, – писав він, – як рух пригноблених»³⁸ і на початку об'єднало їх єдиним революційним рухом. Енгельс закидав буржуазному вченому професору А.Менгеру³⁹ те, що він не помічав у пізній Римській імперії соціалізму «у тій мірі, в якій він був тоді можливим», що ранні християни прагнули «здійснити соціальну перебудову» хоча б у потойбічному світі⁴⁰. Цікаво, що те, чого не помічав Менгер, з самого початку бачили противники християнства. На думку Ірода, дотепно зауважує письменник З.Косідовський⁴¹, Христос був «небезпечним агітатором».

Раннє християнство, «як небо від землі, відрізнялося від пізнішого, взятого на озброєння державою і зафіксованого в догматах Нікейського собору»⁴² 325 р. В ньому не було ні лицемірства, ні етики пізнішого християнства, зате була «радість боротьби і впевненість у перемозі»⁴³. Згадаймо безперспективність життя раба в Римській імперії. Дійсність була нестерпна. Майбутнє не краще. Розіп'яті на хрестах уздовж римських шляхів невольники викликали жах, розпач, безнадію. За таких умов поставлений у становище бездушного інструмента раб, увірувавши в спасителя, починав відчувати себе духовною істотою,

³⁷ У 1947 р. й пізніше в Кумрані, згодом у печерах Юдейської пустелі та в давній фортеці Масада було знайдено пергаменти, папіруси, писані івритом і арамейською мовою, котрі нині відомі як «Кумранські рукописи» або «сувої Мертвого моря». Від 1955 р. публікуються у відомій серії видавництва Оксфордського університету – «Discoveries in the Judaean Desert».

³⁸ *Енгельс Ф.* К истории первоначального христианства // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т.22. – Москва, 1962. – С.467.

³⁹ Антон Менгер (1841–1906 рр.) – австрійський правник, професор Віденського університету, прихильник соціальної еволюції. У своїх студіях наприкінці XIX – на початку XX ст. висунув та обстоював своєрідну візію переходу до соціалізму як систематичних змагань за цілісну юридичну систему в інтересах незаможних класів європейського суспільства.

⁴⁰ *Енгельс Ф.* К истории первоначального христианства ... – С.468.

⁴¹ Зенон Косідовський (1898–1978 рр.) – польський письменник та есеїст, автор низки популярних творів з історії стародавніх культур, зокрема присвячених критичному перегляду Старого й Нового Заповітів, які неодноразово перекладалися та перевидувалися у СРСР.

⁴² *Енгельс Ф.* К истории первоначального христианства... – С.478.

⁴³ Там же.

переставав бути жертвою нездоланих сил. Втеча у фантастичний світ була початком важливого ідеологічного процесу, засудженням аморальності рабовласників і возвеличення людини, утвердженням в її свідомості принципу рівності і братерства, хай на початку в потойбічному світі. Адже думка – це теж дія, яка може стати небезпечною для ворога. Ідея соціальної рівності сама по собі мала в усі часи велике революціонізує значення в подоланні деморалізуючої традиції поневолення людини. Раб або кріпак, що звик до свого становища, був найтрагічнішою постаттю в історії людства, аморальною і деморалізуючою силою, гальмом прогресу. Невипадково у проїнятих традиціями рабства пізній Римській імперії на протест були здатні лише вільні і ті раби, які ще пам'ятали часи, коли вони були вільні. До речі, саме серед них і з'явилися перші громади християн. Невипадково в Росії і на Україні всі більш-менш значні події антифеодального протесту спалахували вперше на окраїнах держави з ще не закріпаченим або переважно не закріпаченим населенням. Згадаймо лист Ф.Енгельса німецькому публіцисту Ернсту про неправомірність аналогії між німецьким і норвезьким селянином. «Норвегія, – писав Енгельс, – ніколи не знала кріпосного права і норвезький селянин в порівнянні з понівеченим кріпосною залежністю німецьким був справжньою людиною» (розрядка Ф.Енгельса – О.Я.)⁴⁴.

Мрія про справедливе суспільство навіть в її утопічній формі за певних умов історії рятувала в людині людське, духовне, життєствердне. Ідеями «синів божих» жила передова думка пригноблених у давнину і в середні віки, ба навіть на початку буржуазної епохи. Згадаймо, до речі, й думку В.І.Леніна про «революційний дух раннього християнства»⁴⁵. З моменту, коли християнство стало панівною релігією і його догмати зазнали інтерпретації відповідно до інтересів верхівки суспільства, починається історія ересей і еретиків, історія незгоди і боротьби пригноблених з офіційним трактуванням християнського вчення, з'явилася якісно нова грань у класових виступах експлуатованої маси населення. Віровчення еретиків містило інтерпретацію релігійних догматів в інтересах соціальних низів. Ідеї, які містили в собі ересі, не були блуканням думки, що зникає без сліду і наслідків. Тривалий час протистояння експлуататорів і експлуатованих просто не могло мати іншої форми, як «боротьба однієї релігійної ідеї проти іншої» (В.І.Ленін)⁴⁶. І в цьому плані еретичному, неканонічному мисленню належало майбутнє. Єретична думка породжувала дію, а та, в свою чергу, сприяла дальшому розвитку думки. У XVIII столітті французькі просвітники помилялися, відкидаючи все, що в минулому хоча б формою було пов'язане з релігією. їхній сучасник італієць Джамбаттіста Віко, батько історичної науки, не поділяв такого погляду і закликав «розганяти привиди», щоб бачити реальний зміст явищ суспільного розвитку. Наприкінці XVIII ст. найбільш радикально настроєні діячі французької революції в особі

⁴⁴ Фридрих Энгельс (Лондон, 5 июня 1890 г.) – Паулю Эрнсту (в Берлине) // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – Т.37. – С.352–353.

⁴⁵ Ленин В.И. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции // Его же. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Т.33. – Москва, 1974. – С.43.

⁴⁶ В.И.Ленин (вторая половина ноября 1913 г., Краков) – А.М.Горькому (на о. Капри, Италия) // Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – 5-е изд. – Т.48. – Москва, 1975. – С.232.

ебертистів⁴⁷ обстоювали ідеї «санкюлота («безштанька», бідняка – О.К.) Ісуса». А на початку ХІХ ст. англійський історик Карлейль радив шанувати релігію як «прадавню думку». Маркс і Енгельс критикували Карлейля за ідеалізм, але згадану пораду поділяли⁴⁸.

В різних частинах колосальної Римської імперії в ІІІ ст. н.е. існували численні еретичні вчення, ідеологічну основу яких становила суміш місцевих вірувань з християнством. Особливо поширеним аж до Х ст. було в Середній Азії, Сирії, Месопотамії, Єгипті, Китаї маніхейство⁴⁹, легендарним засновником якого був перс Мані. Пропагована маніхейцями майнова спільність, а також ідея збройних сил для охорони новостворюваного ними суспільного ладу – народоправства – були невід’ємними рисами кожного більш-менш помітного соціального руху, особливо там, де, як у Росії та на Україні, постійно існувала поруч із загрозою з боку збройних сил панівного класу небезпека нападу турецько-татарських грабіжників. В ІХ–ХІ ст. у Візантійській імперії, котра виникла в 395 р. внаслідок поділу Римської імперії на Західну й Східну, та особливо на її окраїнах у Вірменії, Сирії, на Балканах еретики заперечували офіційну християнську догматику. Соціальна рівність і перерозподіл майна були в центрі уваги всіх еретиків.

Єресі виникли в Київській Русі з моменту введення християнства у 988–989 рр. Незабаром тисячоліття цієї події. Християнство, як зазначається в статті відомого радянського вченого В.Пашуто, «ввело нашу країну в коло передових народів середньовічної Європи, зміцнило її авторитет і культурні зв’язки, але водночас і канонізувало владу феодалів»⁵⁰. Наші вороги за рубежем уже почали роботу на захист віри, по суті, з єдиною метою – очорнити нашу країну і спотворити наше минуле. Тим більш конче потрібно виявляти і досліджувати ті ланки історії, які становлять частки єдиної безперервної лінії розвитку соціального мислення низів суспільства в антиканонічному напрямі, але відповідно до історичної необхідності в більш і менш релігійній формі. З відходом від офіційної церковної догматики в Київській Русі поширювалася думка про небожественне походження Христа. Вже тоді простих людей більше цікавило земне значення його проповіді, ніж фантастичні картини потойбічного світу. Коли інтереси гноблених вимагали, то на озброєння бралися і елементи язичництва. Пророцтво волхвів, згадуваних у «Повісті временних літ», про перерозподіл майна здійснити не вдалося, але певних обмежень феодального визиску трудящі домоглися, що й було зафіксовано в «Правді Ярослава» – збірнику законів ХІ ст.

⁴⁷ Лівачке політичне угруповання, що виокремилася з табору якобінців і вимагало посилення жорстокого революційного терору у Франції 1793–1794 рр. Отримало назву за іменем одного з провідників – Жака-Рене Ебера (1757–1794 рр.). Ебертисти були засуджені революційним трибуналом і страчені в березні 1794 р.

⁴⁸ Енгельс Ф. Положение Англии. Томас Карлейль «Прошлое и настоящее». Лондон, 1843 // Маркс К., Енгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.1. – Москва, 1955. – С.572–597; Маркс К., Енгельс Ф. Томас Карлейль «Современные памфлеты. №1. Современная эпоха». №2. Образцовые тюрьмы. Лондон, 1850 // Там же. – Т.7. – Москва, 1956. – С.268–279.

⁴⁹ Поширене на Близькому Сході у ІІІ–ІV ст. релігійне вчення, своєрідне сполучення зороастризму, християнства та гностицизму. Тривалий час уважалося християнською єресью.

⁵⁰ Пашуто В. Научный историзм и содружество муз // Коммунист. – 1984. – №5. – С.86–87.

Розрізнені, слабо організовані і жорстоко придушені рухи експлуатованих збагачували соціально-політичний досвід мас. Протягом усього середньовіччя відбувалася поступова трансформація ідеї царства божого в ідею земного царства рівності і братерства. Нагромаджувався тактичний досвід і революційна енергія мас. Серед найвидатніших подій класової боротьби пізнього феодалізму слід назвати повстання в Північній Італії кінця XIII – початку XIV ст. під проводом селянина Герардо Сегареллі, засновника общини апостоликів. Він проповідував майнову рівність і заперечував приватну власність. Після його загибелі повстання селян 1304–1307 рр. очолив його учень священик Дольчіно. Змістом проповідей Сегареллі і Дольчіно була ідея «створення християнської республіки, усунення від влади світських насильників і багатіїв», – занотував Маркс у своїх конспектах з історії боротьби народних мас. Для охорони створюваної республіки повстанці організували військо і укріпилися в районі Новари і Верчеллі. Їхня община на горі Цебеллі протрималася з 1300 до 1307 р. Відлуння цих подій відчувалося протягом багатьох наступних років в різних частинах Італії, в Німеччині, Іспанії. Як бачимо, термін «християнська республіка» виник у ході антифеодальної боротьби і означає народоправство (лат. *res* – справа; *publicus* – всенародний), форму державного управління, до якої прагнули учасники всіх великих селянсько-плебейських війн. Маркс, характеризуючи устрій Запорізької Січі як республіканський, не йшов за Костомаровим, механічно конспектуючи його працю, як дехто сьогодні вважає. Термін «республіка» стосовно до соціально-політичних утворень в процесі великих повстань селян і міської бідноти не раз зустрічається в історичних хроніках пізнього середньовіччя і початку нового часу.

Фантастична на той час мрія про народовладдя керувала серцями і розумом повстанців під час жакерії у Франції 1358 р., під час повстання «чомпі» (голодранець, робітник, наймит) у Флоренції 1378 р., в Англії під проводом Уота Тайлера в 1381 р. та інших більших і менших повстань наступного часу. Всі вони відбувалися під релігійними гаслами. Але повстанці по-своєму розуміли і пропагували догмати офіційної церкви, не раз з невідпорною логікою і дотепністю. Так, представник селянсько-плебейської ересі під час подій в Англії 1381 р. «шалений священик» Джон Болл виявив себе дотепним полемістом, коли, спростовуючи претензії дворян на нібито від бога дане їм призначення панувати, запитував у своїх противників: «Коли Адам копав, а Єва пряла, хто був тоді дворянином?». Пристрасністю і логікою вражали виступи англійського теолога, еретика Джона Вікліфа, вчення якого Маркс назвав «релігійним комунізмом»⁵¹.

Новий період історії десь в XV–XVI ст. вніс в соціальну практику мас якісно нові риси. Набирали силу міста, зростала міська маса населення, розвивалося міське виробництво і торгівля, а з ними й мережа шляхів сполучення. Все це забезпечувало зростання поінформованості населення щодо подій у навколишньому світі. Спілкування і обмін досвідом позначилися на масштабах і організованості народних рухів. На місці відносно незначних, локальних,

⁵¹ Маркс К. Хронологические выписки. [Тетрадь] П. Приблизительно от 1300 до 1470 // Архив Маркса и Энгельса. – Т. 6. – Ленинград, 1939. – С. 220.

тією або іншою мірою стихійних повстань тепер не раз спалахували справжні війни, які перекидалися на сусідні села і міста. У передмові до «Селянської війни в Німеччині» Ф.Енгельс відзначав якісно нові риси селянських війн порівняно з попередніми повстаннями. Тепер за спинами «невміло викроєних, але міцно зшитих постатей керівників селянської війни»⁵² визирнув «передпролетаріат» з «червоним прапором у руках і гаслом рівності на устах». Водночас на арену історії виступила в особі бюргерства передбуржуазія. Гасла повстанців все ще залишалися релігійними, але дедалі більшою мірою в них вкладався реальний, земний зміст.

Коли в XIV ст. в Європі виник рух за реформацію церкви в інтересах зростаючої буржуазії, селянсько-плебейська маса по-своєму зрозуміла завдання реформації. Природно, що вожді бюргерської опозиції не поділяли вимоги народної реформації, зокрема щодо перерозподілу майна, організації народо-владдя тощо. Саме тому бюргерська опозиція феодализму і настановам церкви, які відповідали інтересам феодалів, діяла заодно з народними масами тільки до певного моменту, доки вимоги селянсько-плебейського табору не загрожували їй самій. На певному етапі буржуазія завжди зраджувала селян і плебей і навіть об'єднувалася з феодалами для приборкання народних мас.

Кожний антифеодальний рух збагачував досвід цих мас. Керівники їх зважали на погляди і вчення своїх попередників. Вождь селянської війни в Чехії Ян Гус, «сретик великий» (за визначенням Т.Шевченка)⁵³, на подарованій йому книзі Вікліфа написав: «Боже, пошли Вікліфу царство небесне!». Рух гуситів, що об'єднав у 1419–1434 роках антифеодальні і реформаційні настрої, справив на світ величезне враження. Під проводом полководця і автора військового статуту Яна Жижки та досвідченого воїна Прокопа Великого повстанці створили в 1420 р. на горі Табір свій політичний центр. Подвиг таборитів залишився у віках.

Події у Чехії в першій половині XV ст. стали запалюючим прикладом для інших народів. Феодальна знать і духівництво всюди піддавали анафемі «люди таборський» за те, що він насмілювався мріяти про ліквідацію приватної власності і вважати, що «вільний народ не повинен мати короля, а лише народний уряд, не підлеглий ні князям, ні панам». Отже, як і раніше, для соціальних низів суспільства йшлося про народо-владдя, християнську республіку. Народи, нагромаджуючи революційний досвід, свято оберігали свої традиції боротьби з соціальною несправедливістю. Слова і мелодії гуситських пісень, мужній і величний гімн таборитів «Хто ж ви, божі воїни?» назавжди увійшли у мистецьку спадщину чехів і співалися в наш час учасниками чеського антифашистського опору.

На початку XV ст. в Німеччині відбувся ряд селянсько-плебейських виступів під назвою «Черевик», а в 1525 р. спалахнула велика селянська війна. Її вождь Томас Мюнцер ще у 1521 р. відвідав Чехію, щоб ознайомитися з ученням таборитів. Мюнцер змушений був, як і всі керівники селянсько-плебейських

⁵² *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии // *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения. – 2-е изд. – Т.7. – С.345.

⁵³ Поема Т.Шевченка «Сретик» (1845 р.), присвячена чеському мислителю П.Й.Шафаріку.

виступів, посилалися на священне писання. Але його власні погляди наближалися, за свідченням Ф.Енгельса, до атеїзму⁵⁴. Від закликів Мюнцера віяло «передчуттям комунізму», писав Енгельс⁵⁵. Програмою учасників боротьби була «організація царства небесного». Соціальну рівність вони виводили з тої ж «рівності синів божих». У 1534 році в Мюнстері членами секти анабаптистів створено громаду «Новий Єрусалим», котра проіснувала 16 місяців. Члени її здійснили ряд зрівняльних заходів. «Новий Єрусалим» було знищено, як і всі аналогічні соціальні утворення гнобленого люду того часу. Оцінюючи історичне значення виступу трудящих Німеччини, Енгельс назвав гімн повстанців «Господь – твердиня наша» – «Марсельською» селянської війни⁵⁶.

У 1516 р., як відомо, відбувся «перший теоретичний виступ пролетаріату» (Ф.Енгельс)⁵⁷ – вийшла в світ «Утопія» англійського лорда-канцлера Томаса Мора, а в 1602 р. видано книгу італійця, селянського сина Томазо Кампанелли «Місто Сонця». Про глибоку народну основу цього твору свідчить, зокрема, його друга назва «Місто Сонця, або Про ідею республіки». В цій праці йшлося, як зазначав автор, «про найкращу форму суспільного ладу», і написано її у відповідності до даних науки і законів природи. Людина епохи Відродження Кампанелла вірив, що його проект ідеального суспільства заступив християнську ідею і залишив позаду вчення євангелістів. З цим переконанням Кампанелла і вирушив у рідну Калабрію, щоб там на ділі реалізувати свій проект справедливого суспільства. Крах сподівань аж ніяк не применшує заслуг Кампанелли, як і Мора, в розвитку ідеї народовладдя та спроб її реалізації.

В XVI ст. ідея соціалістичного суспільства заволоділа кращими умами. Згадаймо «Досліди» філософа-гуманіста француза Мішеля Монтеня, котрий бував на Україні⁵⁸. Саме в зв'язку з висловленими в його книжці соціалістичними ідеями Герцен назвав її «геніальною спорудою», в якій «ясно, людяно і світло». Названі праці відіграли велику роль у процесі звільнення свідомості селян і плебей від надій на допомогу потойбічних сил.

Події в Німеччині початку XVI ст. і праці утопічних комуністів справили величезне враження на весь навколишній світ. Відтоді на Україні поруч з

⁵⁴ Енгельс Ф. Крестьянская война в Германии. – С.370.

⁵⁵ Там же. – С.413.

⁵⁶ Фридрих Энгельс (Лондон, 15 мая 1885 г.) – Герману Шлютеру (в Хотинген-Цюрих) // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.36. – Москва, 1964. – С.268. Означення Ф.Енгельса виглядає як переінакшення відомої тези німецького поета Г.Гайне, котрий нарік цей лютеранський хорал «Марсельською Реформацією».

⁵⁷ Энгельс Ф. Развитие социализма от утопии к науке // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.19. – Москва, 1961. – С.191, 567 (прим.118).

⁵⁸ Мішель Екем де Монтеня (1533–1592 рр.) – французький мислитель і письменник-есеїст із купецького роду, автор філософських, моралістично-етичних і політичних есе, відомих як «Проби» («Досліди»), мер м. Бордо (1581–1585 рр.). Імовірно, припущення О.Компан про подорож М.Монтеня на українські землі постало під впливом декількох згадок із «руської історії» у його головній книзі, зокрема про турецько-татарський похід 1498 р. на Галичину та ін. Сучасні дослідники дотримуються думки, що ці «руські епізоди» в текстах М.Монтеня запозичено з творів інших авторів, зокрема про зазначену виправу – із латиномовної праці «Історія королів і князів Польщі» польського історика Яна Гербурта (докл. див.: *Наливайко Д.* Очима Заходу: Репетиція України в Західній Європі XI–XVIII ст. – К., 1998. – С.131–134; *Луняк Є.* Козацька Україна XVI–XVIII ст. у французьких історичних дослідженнях. – К.; Ніжин, 2012. – С.52–53).

гаслом «Зробимо по-чеськи» простий люд, погрожуючи панам, почав говорити, що зробить з ним «по-німецьки». Нове вогнище селянської війни народилося в Закарпатті. Загарбане ще у XI ст. угорськими феодалами, Закарпаття не бажало коритися ні угорським, ані українським феодалам. Ще наприкінці XV ст. тут під проводом Мухи прокотилася селянська війна по Галичині, Буковині й Західному Поділлю. Органічно вписавшись у європейську мозаїку антифеодальних рухів, ця війна засвідчила прилучення народних мас України до найбільших соціальних і політичних подій тогочасного європейського світу. Утікачі від панів засновували свої колонії на вільних землях. Їх об'єднувала давня спільна ідея народовладдя, жагуче прагнення «жити вкупі», «в товаристві», «без панів». Ще у 1514 р. в Угорщині на чолі з Дожем Дьярдя виникла «революційна армія» (Ф.Енгельс, Селянська війна в Німеччині)⁵⁹, яка мала захищати свободу повстанців і винищити дворянство. Варто зазначити, що одним з віддалених паростків інтернаціонального єднання гноблених була участь українських селян у цій боротьбі.

На той час усі слов'яни, як писав сучасник, вже «були добре отруєні ересю». Русь ішла у фарватері боротьби народних рухів Європи. І хоча учасники антифеодальних битв на Україні, в сусідніх країнах робили і «по-чеському», і «по-німецькому», це не означало сліпого копіювання чужого досвіду. Інтернаціональний історичний досвід йшов у парі з революційною творчістю мас, відповідно до місцевих умов життя, соціально-економічного рівня розвитку, звичаїв і традицій. Так чи інакше, але принадна сила великої соціалістичної утопії проклала собі шлях через віки, країни і континенти.

Надходив час переростання великих селянських війн у великі буржуазні революції. Вже перші з них в Нідерландах XVI ст. і в Англії XVII ст. довели, що новий буржуазний лад не обіцяє ні свободи, ні достатку. Ідея соціальної перебудови суспільства залишалася на порядку дня і почала набирати в свідомості мас ще більшого осмислення і ваги. Бойова армія буржуазних революцій, селяни і плебеї продовжували прагнути «золотого віку», царства свободи і справедливості.

Слов'янський схід, в тому числі і Україна, не знали великих буржуазних революцій. Найвищим злетом класової боротьби були і залишалися селянські війни. Незрілі форми класової боротьби відповідали незрілим формам соціально-економічного розвитку. Феодали-землевласники почали пристосовуватись до нових умов життя, що склалися в світі внаслідок перемоги буржуазії в окремих країнах. Не випускаючи політичної влади зі своїх рук, вони дедалі частіше бралися до виробництва товарів, використовуючи для цього дармову працю феодально-залежного населення. Симбіоз феодалізму з капіталізмом посилив визиск і покріпачення. Протест народних мас у Росії породив нові численні ересі, секти, общини на релігійній основі. Чисельністю прибічників і тривалістю існування в Росії вирізнялася секта стригольників, антифеодальна ересь, що виникла ще XIV ст., занепала в XV ст., а потім відновилася в

⁵⁹ *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. – С.389.

новій ересі, представники якої вважали, що Христос був простим вчителем і що сила людини полягає в її розумі і знаннях. Ця секта мала своїх послідовників і на Україні. Потойбічне царство щораз менше захоплювало народні маси. Релігійна екзальтація відступала. Навіть під загрозою найлютіших тортур учасники народних рухів тепер відмовлялися визнавати «божественне одкровення» і «божественне» походження Христа. Це вже була епоха проповідей розуму, «релігії розуму». Віяння нового часу, епоха Джордано Бруно не обминали Русь.

Спостерігаючи життя, сповнене тривоги і боротьби, суздальський єпископ Йосип Волоцький писав на початку XVI ст., що в усьому світі «в домех на путех і на торжищах іноці мірськії, всі сумніваюцца, всі про віру питають»⁶⁰. Трохи пізніше цар Іван IV признавався, спостерігаючи наростання народного обурення: «Страх вніде в душу мою і трепет в кості моя»⁶¹. І було від чого. Русь запалювалась... еретиками. Російський вільнодумець Матвій Башкін і «холоп» Феодосій Косий проповідували невіддільність гнобителям. В 70-х рр. XVI ст. Косий втік на Україну, де продовжував сіяти ересь, котра мала багато рис, спільних з поглядами німця Томаса Мюнцера. Літописець відзначає, що коли на Україні та в Білорусії ширилася вже своя ересь, дідько приніс ще й московських ченців, котрі «підлили тої отрути».

Ще з другої половини XV ст. на Україні і в Росії з'явилися козаки, утікачі від кріпацької залежності. Тікаючи, селяни та міська біднота утворювали на окраїнах Речі Посполитої та Російської держави свої поселення. На Україні за дніпровськими порогами, у Великому Лугу, як іменувалися тутешні плавні, виникло «товариство», славнозвісна Запорізька Січ. В різний час протягом XVI–XVIII ст. тут збиралося від десятків і сотень утікачів до десятків тисяч. Але це був політичний центр, вплив і керівництво якого поширювались на непокірне населення всієї України. Відомо, що під час визвольної війни українського народу середини XVII ст. був період, коли вся Україна «покозачилася». Із Запоріжжя «дух вольності, – за визначенням Маркса, – ширився по всій Україні»⁶². Елементи, подібні до запорізької організації, простежуються і в таких поселеннях свободолюбних людей того часу, як селища гайдуків та ускоків в пустинних місцевостях, на морському узбережжі, в лісах Сербії, Болгарії, Угорщини.

Запорізьку Січ Маркс згадував поряд з іншими соціальними утвореннями народних мас в своїх хронологічних виписках як християнську республіку⁶³. Проте епітет «християнська» відповідав Запорізькій Січі значно меншою мірою, ніж багатьом попереднім, аналогічним по своїй суті організаціям соціальних низів. Січові козаки відзначалися особливою індиферентністю до питань релігії. Буржуазний раціоналізм, що утверджувався в

⁶⁰ Хрестоматия по истории общественно-политической и философской мысли народов СССР эпохи феодализма (по XVIII в. включительно). – Ч.1. – К., 1959. – С.92–93.

⁶¹ Послания Ивана Грозного / Подг. текста Д.С.Лихачёва и Я.С.Лурье; пер. и комм. Я.С.Лурье; под ред. В.П.Адриановой-Перетц. – Москва; Ленинград, 1951. – С.498.

⁶² Маркс К. Стенька Разин... – С.107.

⁶³ Маркс К. Хронологические выписки. Тетрадь IV. Приблизительно от 1580 до 1648 // Архив Маркса и Энгельса. – Т.8. – Ленинград, 1946. – С.154.

світі, дав свої паростки, хоча і в своєрідній формі, і тут, на Запоріжжі. На обрії історії вже вимальовувались риси часу, коли релігійний світогляд ставав дедалі несумісним з осягнутим суспільною свідомістю рівнем, розвитком знань і освіти. Як відомо, востаннє скористалася «мовою і пристрастями, ілюзіями, запозиченими зі “Старого завіту”», буржуазна революція в Англії 1648 р., що відзначили К.Маркс і Ф.Енгельс⁶⁴. Девальвація релігійних догматів не лише серед вільнолюбного і вільнодумного козацтва, а й серед всієї маси народу була природним явищем. В поемі Лісовського «Козацьке життя», написаній у 1620 р., зазначено, що для козака молитва – це лук, рушниця, кінь. І тут же наводиться козацький жарт: «Господи, господи хороший, дай мені много літ, дай і много грошей». В дивний спосіб на береги Дніпра примандрував з далечини часу вислів стародавнього просвітника Епікура: «Коли я є, смерті нема, смерть прийде, мене не буде». Факт пригасання релігійного світогляду в низах суспільства, і зокрема серед козацтва, був використаний Катериною II як один з важливих аргументів для ліквідації Запорізької Січі. Адже запорожці дозволяли собі приймати утікачів звідусюди, і не лише православних, а «всякої віри». М.Гоголь писав про козаків, що вони ревно молилися в церкві, але не визнавали багатьох її правил і не дотримувалися посту.

Епікурейське життєлюбство і безстрашся проймають козацькі пісні, перекази, жарти. На показаченій Україні середини XVII ст. іноземців дивували жінки – безстрашні, незалежні, гідні подруги мужніх воїнів, хазяйновиті, мудрі господині. Народні співці розповідали про світлий образ дівчини, котра вірно чекає свого обранця-козака, про закоханих, що мчать на коні, почуття вільної людини, що виливаються в пісні, зокрема про Кулину:

Бог над нами,
Кінь під нами,
Ти зо мною,
Я з тобою
Побіжим,
Поспішим,
Кулина!⁶⁵

Воістину козацтво більшою мірою, ніж будь-хто до нього, опустило ідею свободи з небес на землю. Воно покладалося не на «попущення боже», не на милість всевишнього, а на власні сили, взаємопідтримку, вірність товариському обов'язку. Не відзначалося особливою релігійністю і козацтво на окраїнах Російської держави, зокрема на Дону. Однодумець керівника повстання Степана Разіна священник застерігав ватажка від богохульства, бо його приклад ширитиме невіру. Повстанці ж мусять діяти з ім'ям бога на устах, щоб не відштовхнути від себе віруючих. Адже служителі церкви,

⁶⁴ Маркс К. Восемнадцатое брюмера Луи Бонапарта // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т.8. – Москва, 1967. – С.120.

⁶⁵ Пісня про козака і Кулину // Хрестоматія давньої української літератури (до кінця XVIII ст.) / За ред. О.Білецького. – 2-ге вид., випр. і доп. – К., 1952. – С.150.

представники влади, багатії закидали разінцям зв'язок з антихристом, святотатство і душогубство. Час ще вимагав релігійного обґрунтування дій повсталих, неминучої жорстокості, всього того, що Ф.Енгельс назвав «здоровим вандалізмом селянської війни»⁶⁶. Однак наявність глибокої кризи релігійного світогляду в селянсько-плебейській масі, а надто серед козацтва, була вже очевидна.

Слід сказати, що засновники Запорізької Січі черпали віру і сили не лише в закличках своїх керівників, а й у великих мислителів свого часу. Так, на Україні, без сумніву, вже знали про твори Т.Мора і Т.Кампанелли. Адже відомо, що ще за життя Мора про його твір заговорили в широкому світі як про книжку, що містить божі настанови. Існує припущення, що зміст її був нав'язаний реальними фактами слов'янської історії. Так, літературознавець М.П.Алексеев безспідставно вважає, що Мор, можливо, описав одну з південнослов'янських общин, про яку міг дізнатися у венеціанського посла в Лондоні⁶⁷.

Дійсність досить скоро перекреслила сподівання засновників Запорізької Січі на життя рівних серед рівних. Процес класового розшарування незабаром став цілком очевидним. Про це немало писалося і говорилося. Але на Запоріжжі ніколи не було кріпацької залежності. Суворі умови життя, спричинені постійною небезпекою чи то з боку польської шляхти, чи турецько-татарських грабіжників, заважали надто заповзятливим представникам козацької верхівки наживатися за рахунок рядового козацтва. Січ залишалася оплотом антикріпосництва, пристановищем для утікачів од кріпацької неволі. Аж до її ліквідації в 1775 р.

Воля, незалежність від пана-кріпосника формували почуття гідності, пробуджували творчу енергію, надії, віру в майбутнє. З появою козацтва, а були часи, як в середині 50-х рр. XVII ст. під час визвольної війни з польсько-шляхетською окупацією, коли вся Україна, за свідченням сучасників, «покозачилася», сформувався образ народного героя – мужнього воїна, патріота, кмітливого, дотепного і веселого, людини, сповненої гідності, і майстра на всі руки. Козацтво творило атмосферу життєствердного оптимізму, і це відбилося в усіх напрямках творчості народу – в живописі, архітектурі, сповненому барв, вишукано-прекрасному народному одязі, особливо жіночому, у вокальному й музичному мистецтві. Думка-мрія про «тихі води», «край щасливий», «край багатий» проймала народні думи і пісні, перекази, колискові співи, любовну лірику, репертуар бандуристів і лірників. Українська поезія цього часу, на думку академіка О.Білецького, «справляла таке враження, як жодна інша».

Запорізька Січ, створена народом, була часткою світового досвіду боротьби тяжко визискуваних і принижуваних низів суспільства. Самим своїм існуванням вона вселяла мужність і надію в серця поневолених і значною мірою стримувала процес покріпачення народу. Ідея життя «в товаристві» була

⁶⁶ *Энгельс Ф.* Крестьянская война в Германии. – С.345.

⁶⁷ *Алексеев М.П.* Славянские источники «Утопии» Томаса Мора // *Его же.* Из истории английской литературы. – Москва; Ленинград, 1960. – С.40–134.

така принадлива, що навіть у спотвореному вигляді продовжувала вабити утікачів на Січ. Вона була не лише притулком для козаків-воїнів, а й силою, яка стояла на сторожі життя залишених удома родин, дітей, жінок, старих. Волелюбна сірома не раз піднімала голову, щоб приборкати власницькі апетити заможного козацтва, власників земельних маєтків, диктувала свою волю старшині.

Серед особливо обдарованих, освічених і радикально настроєних людей, які поділяли настрої і прагнення селян, плебсу і козацької сіроми, був на Україні полум'яний обличитель вад класового суспільства чернець Іван Вишенський. Подібно до селянсько-плебейських вождів інших країн – Вікліфа, Яна Гуса, Т.Мюнцера – він таврував вельмож, кріпосників, фарисеїв духовного сану, уславлював ідею суспільства, в якому «равно всі владеют і равно всі старшинствуют»⁶⁸. Людина нового часу, він розумів, що первісне християнство вже відійшло в минуле. Але в своїх посланнях продовжував посилається на «святе письмо». Він ще не знав іншого способу захистити ідейно тих, хто «з однієї мисочки борщик хлєпчуть», але був переконаний, що ідея соціальної рівності, життя «вкупі» загинути не може.

Запорізька Січ, попри всю свою велич, як бачимо, не становила в історії людства і навіть Східної Європи явища виняткового. Вона природно вписалася в численні соціальні мікроорганізми – секти, общини, комуни навколишнього слов'янського і певною мірою романо-германського світу, породжені боротьбою з соціальною несправедливістю. Безліч згадок про них містить книжка Г.Гусева «Странствия великой мечть» (М., 1982). У ній на прикладах з художньої і наукової літератури розповідається про незнищенність ідеї соціалізму від найдавніших часів. Та автор не виділив народну лінію боротьби і навіть не поставив питання про роль народних мас як носія ідеї справедливого суспільства. Носія соціалістичної ідеї. У його творі фігурують вперемішку видатні філософи, письменники, середньовічні пророки, вчені, селяни, оратори. Отож і не дивно, що становище українського народу, Запорізька Січ, українські глашатаї соціальної справедливості зовсім випали з його кута зору. У світлі його викладу Україна опинилася в ролі незайманої віяннями епохи цілини. Це тим дивніше, що Г.Гусев називає численні мікропоселення, засновані в XVI–XVII ст. учасниками народних рухів на суміжних з Україною землях. Ціле море мікродержав, недовговічних, ефемерних, але таких, що постійно виникали і зникали одна за одною. Необізнаний з реальним станом речей читач може подумати, що Україна становила дивний виняток у світовому процесі боротьби народних мас, що тут не було борців за справедливе суспільство, не було еретиків, що гинули на палях і шибеницях, свято віруючи в прийдешній «золотий вік». Дозволю собі висловити ще різкіше судження: об'єктивно ця книжка підтримує той стереотип, що склався в дореволюційній історіографії про Запорізьку Січ, як явище виняткове і, по суті, випадкове, котре не мало аналогій у світовій історії.

⁶⁸ Вишенский И. Сочинения / Подг. текста, ст. и комм. И.П.Ерёмина. – Москва; Ленинград, 1955. – С.150.

Навіть у найглибших, фундаментальних працях радянських істориків-марксистів, зокрема в працях К.Гуслистого, О.Апанович, В.Голобуцького, Й.Рознера, місце Запорізької Січі у світовій історії не визначене. Проте слід сказати, що праці цих учених значною мірою підготували ґрунт для такого визначення. Запорізька Січ увібрала досвід народних мас багатьох країн і багатьох століть. Вона становить вищий етап в процесі розвитку народної думки і боротьби за «золотий вік». Як у світовій симфонії діянь людства відчувається неповторний голос кожного народу, так і в історії боротьби пригноблених світу за рівність та братерство звучить голос українського народу, засновника Запорізької Січі. Серед інших аналогічних в основі організацій, задуманих як устрій народовладдя, Січ відрізнялася масштабністю, вільнодумством, організованістю.

Пізніше народний соціалістичний утопізм уже ніколи не спалахував з такою силою. Селянські антифеодальні рухи не припинялися і в ХІХ ст., але нічого подібного до Січі після її ліквідації вже не створювалося. Далеким, слабким відгомном її була в середині ХІХ ст. Київська козаччина. Окремі епізоди своєрідного народного утопізму можна помітити ще в деяких місцях країни у діях народних, героїв-одинаків, таких як Устим Кармалюк чи Омелян Пугачов. Та це вже було щось інше, інші умови життя, інші історичні обставини.

В ХІХ ст. переконливим доказом життєздатності комуністичного ідеалу Ф.Енгельс вважав «острівці кооперованої праці» та «комуни», створювані в різних країнах освіченими представниками утопічного соціалізму. Січ була зразком організації для всіх бунтарів, які «намагалися творити свої республіки». Організаційними принципами засновників «козацької республіки», що існувала на початку ХVІІІ ст. на Камчатці, або аналогічної організації у війську Пугачова, як відомо, цікавився О.Пушкін⁶⁹. Недарма він назвав Пугачова «великим громадянином».

Саме народний характер козацької організації, її демократизм і вірність ідеалу вільного життя серед рівних завжди викликали симпатію і відгуки прогресивно настроєних людей. Л.Толстой був добре обізнаний з історією козацтва в Росії. В його нотатках навіть є такий запис: «Вся історія Росії зроблена козаками... народ прагне бути козаками»⁷⁰. Якийсь час Толстой навіть суспільну організацію Росії в майбутньому уявляв собі за прикладом Козачого круга: «...свобода, рівність і обов'язково військова служба кожного»⁷¹. «Російський народ, – писав він, – здатний до республіканського життя...»⁷².

З великим піететом О.Герцен писав про «дивне явище плебеїв-витязів, організованих у козацьку республіку, в основі якої лежали демократичні і

⁶⁹ Пушкін А.С. Полное собрание сочинений: В 16 т. – Т.9: История Пугачёва. – Кн.1. – Москва; Ленинград, 1950. – 488 с.; Кн.2. – Москва; Ленинград, 1940. – 462 с.

⁷⁰ Толстой Л.Н. Записная книжка №4, 1865–1872 гг. // *Его же*. Полное собрание сочинений: В 90 т. – Серия вторая: Дневники. – Т.48. – Москва, 1952. – С.123.

⁷¹ Толстой Л.Н. Записные книжки 1854–1857 гг. // Там же. – Т.47. – Москва, 1937. – С.204.

⁷² Там же. – С.212.

соціалістичні начала»⁷³. У М. Драгоманова ми зустрічаємо термін «козацьке товариство» саме в розумінні комуни (праця «Историческая Польша и великорусская демократия») ⁷⁴, Г. Плеханов відзначав, що вимоги, написані на прапорах усіх наступних селянських війн аж до кінця XVIII ст. на Україні, в Росії, Білорусії, вперше були сформульовані запорожцями.

Видатний російський художник І. Рєпін писав: «Ніхто на всьому світі не відчував так глибоко волі, рівності і братерства, як запорізьке козацтво»⁷⁵. Треба сказати, що перебільшення тут тільки в словах «ніхто в світі», бо в світі, як ми мали можливість переконатися, з правіків точилася боротьба саме за рівність і братерство.

Запорізька Січ цілком природно мала велику популярність у прогресивних, демократичних колах Західної Європи і особливо після Великої Французької революції. П'єр-Жан Беранже, захоплений ідеями утопічного соціалізму, не проминув факту існування Запорізької Січі, як прогресивної демократичної сили. Темпераментно і рішуче висловив своє ставлення до неї Проспер Меріме: «Щодо мене, то я козак!». Лише в контексті світової історії та народної мрії про справедливий суспільний лад розкривається вся глибина змісту зауваження [П'єра]-Жана Беранже про «коней віщих козацьких», котрі, як він сподівався, «ще питимуть воду в Сені». Згадаймо і поляка А. Міцкевича, котрий казав: «Я – козак!», і французенку Жорж Занд, яка «мала плебейське серце» (В. Белінський) і цікавилася питаннями утопічного соціалізму, зокрема в зв'язку з історією козацької організації. Перелік захоплених відгуків про козацтво і Запорізьку Січ можна було б значно продовжити, та особливий інтерес у цьому плані становить думка основоположника наукового комунізму К. Маркса. В його конспекті з історії слов'ян згадується «християнська республіка», «славне Запоріжжя», звідки «дух вольності ширився по Україні». Маркс підкреслив відомості про намір Степана Разіна «знищити бояр, дворян, приказних людей... встановити по всій Русі козацтво і зробити так, щоб всякий всякому був рівний»⁷⁶. Спроби деяких учених поставити під сумнів наявність високої оцінки Марксом історичної ролі козацтва і Запорізької Січі в історії утопічного соціалізму безпідставні і легковажні, не кажучи вже про відтінок безтактності і безвідповідальності стосовно до такого вченого. Увага Маркса до козацької «християнської республіки», як і до інших, згадуваних вище християнських республік в різних країнах світу, не могла бути випадковою або удаваною. Історія козацтва цікавила Маркса в зв'язку з головним напрямком праці всього його життя. Лабораторією і матеріалом для нього була світова історія. Виявити закономірності історичного процесу доцільно було насамперед на прикладі історії економічно розвинутіших країн Західної Європи.

⁷³ Герцен А.И. Россия и Польша: Ответы статьям, напечатанным в «Przeglądzie Rzeczy Polskich» // *Его же. Собрание сочинений*: В 30 т. – Т.14: Статьи из «Колокола» и другие произведения 1859–1860 годов. – Москва, 1958. – С.13.

⁷⁴ Драгоманов М. Историческая Польша и великорусская демократия. – Женева, 1881. – С.470.

⁷⁵ Рєпин И.Е., Стасов В.В. Переписка: В 3 т. – Т.2. – Москва; Ленинград, 1949. – С.56.

⁷⁶ Маркс К. Стенька Разин... – С.122–123.

Серед найменш досліджених наприкінці життя великого вченого залишилися країни Східної Європи та Схід. Праця над їхньою історією давала можливість перекинути чимало мостів з країни в країну, виявити спільне і своєрідне в житті народів та водночас неухильну дію в кожному окремому випадку відкритих ним законів суспільного розвитку.

Колосальна праця по вивченню і конспектуванню історії Східної Європи, і зокрема Росії та України, була необхідна Марксові, який бачив світ у єдності і зв'язках. У процесі цієї праці Запорізька Січ постала перед зором ученого, кажучи його ж словами з іншого приводу, в єдиному «казані чарівниці історії» як закономірний етап на великому шляху людства від перших спроб реалізації мрії «синів божих» про соціальну справедливість до наукового комунізму.

In the studies of O.Kompan lightens up the phenomenon of Zaporizhian Sich in different contexts of European and World History, especially in section of similarity/typical examples of social thought and social structures of Medieval and Early-Modern eras. The author provides and grounded the thesis that historical comparative with "horizontal" (spatial) section produces the broad range of facilities and offers for Zaporizhian Sich researching as an integral part (or "link") of world past in the light of humanistic and national-cultural interpretation of canonized Marks' studies.

Keywords: Kompan, Ukrainian Soviet historiography, humanistic and national-cultural interpretation of Marxism, Zaporizhian Sich, comparative, Ukrainian history, world history.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

КОВАЛЕНКО О.
Полтава XVII–XVIII століть. –
К.: Видавець Олег Філюк, 2015. – 232 с.

Урбаністичні студії дедалі більше набувають популярності у середовищі соціогуманітаристики. На часі стає облаштувати життя в місті так, аби не руйнувати його самобутність, історичну спадщину, перебуваючи при цьому в гармонії з природою. Тож праці, у фокусі яких – розвиток міської території, трансформація просторової структури, еволюція каркасу та тканини міст, не втратять своєї актуальності ще довгий час, а їх масив лише збільшуватиметься. Дослідження міського простору в історичній ретроспективі – рідкісна річ. Тим більше дослідження не його трансформацій, а створення фактично з нуля. Таких студій украй мало.

Схожим на працю Оксани Коваленко є дослідження Віктора Бушина, присвячене формуванню міського середовища Павлограда. Спектр аналізованих питань тут набагато ширший: формування архітектурного ансамблю, економічний розвиток міста, населення, еволюція міської соціокультурної інфраструктури, окрему увагу приділено типології південноукраїнських повітових міст, динаміці їх розвитку¹. Проблемами формування забудови, трансформацій міського простору в історичній ретроспективі займаються ще й архітектори та мистецтвознавці².

Утім досліджень інших аспектів історії міст періоду Гетьманщини ніби не бракує. Ігор Сердюк здебільшого на основі Генерального опису Лівобережної України розглянув специфіку функціонування міських поселень як осередків

¹ Бушин В. Південноукраїнське повітове місто кінця XVIII – початку XX ст.: формування міського середовища Павлограда: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2010.

² Рибчинський О. Архітектура периметральної забудови ринкових площ міст та містечок Галичини у кінці XVIII – на початку XX ст.: Дис. ... канд. архітектури. – Л., 2000; Мельник Н.В. Архітектура комплексів громадсько-житлової забудови міст півдня України кінця XVIII – початку XX ст. (на прикладі міст Херсону, Миколаєва, Одеси): Дис. ... канд. іст. наук. – Одеса, 2007.

адміністрації, політичних та економічних центрів. Але увагу він зосереджує на міському населенні – статево-віковій і соціальній структурах, та доводить (як і О.Коваленко), що для еволюції міст у другій половині XVIII ст. головним фактором було виконання ними адміністративних функцій полкового центру. Це – більше історія повсякдення, де місто та міський простір виступають обрамленням, фоном, а не предметом дослідження³. У 2014 р. Ольга Харсун захистила дисертацію «Міста Центральної України під владою Речі Посполитої у XVIII ст.». Авторка розглянула політичне життя, специфіку управління містами, вплив національно-визвольних рухів на їх життя та участь у них міських мешканців. У фокусі уваги перебував також соціально-економічний та духовний розвиток.

Монографія О.Коваленко, яка, судячи з усього, представляє собою відредаговану та скорочену версію її дисертації⁴, вписується у цей тренд. Шлях від дисертаційного дослідження до книги насправду тернистий. Це помітно й за манерою викладу матеріалу. Попри вихід праці у світ 2015 р., від 2009 р. текст зазнав, вочевидь, мінімальних змін. У процесі роботи авторка скоротила назву (порівняно з дисертаційною). На наш погляд, від цього монографія програла, адже кінцева назва передбачає ширший спектр аналізованих проблем, підводить до думки про всеохоплюючий текст з історії міста. Натомість під обкладинкою бачимо аналіз доволі вузької теми – історії забудови й розвитку міської території та простору, а не розгляд поступу міста як цілості у зазначений період. Імовірно, доцільно було б підняти верхню хронологічну межу дослідження до початку XIX ст., надто зважаючи на те, що є спеціальний параграф про зміни у планувальній структурі міста у цей час, а в тексті присутні постійні «вилазки» в XIX ст.

Безперечним позитивом стало використання О.Коваленко матеріалів археологічних розкопок, причому в деяких із них дослідниця сама брала участь (с.14). Це робить джерельну базу справді репрезентативною та багато у чому унікальною, адже автори доволі рідко послуговуються археологічними матеріалами. Утім вони все ж не основні. У книзі використано також документальні, нарративні, картографічні джерела. Згадується й про етнографічні відомості, але авторка не деталізує цього положення. Праця безумовно цінна своїми додатками – таблицями з даними про кількість міського населення та ремісників від XVII до початку XIX ст., структуру домогосподарств, а також копіями карт і планів міста. У тексті представлено ґрунтовну періодизацію розвитку міської території – від часу її заселення в добу раннього заліза до 1917 р. Логічно було б довести її до сучасності, якщо вже починається вона від часу появи перших поселень.

Деякі тези залишилися неповністю розкритими. Так, авторка стверджує, що динаміка зростання міського населення та розширення території міста не були синхронними процесами. Але пояснення цьому немає. Хто ж тоді

³ Сердюк І. Полкові міста Лівобережної України середини XVIII ст.: історико-демографічний вимір (на прикладі Ніжина, Переяслава, Стародуба). – К., 2010.

⁴ Див.: Коваленко О.В. Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2009.

забудовував нові землі? Також немає ясності, чому зменшилася кількість населення в 1760–1780-х рр. О.Коваленко описує мобільність усередині вже існуючої кількості, але ж демографічні втрати стосуються попередніх десятиліть (с.38–40).

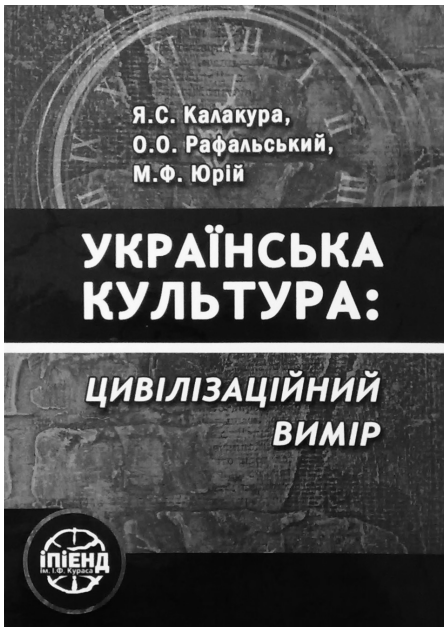
Часом бракує ширшого контексту та порівнянь. Наприклад відзначено, що еволюція міського простору Полтави була типовою для міст Гетьманщини. Вочевидь, шляхи цієї еволюції мали свої спільні та унікальні риси, але їх співвідношення залишилося «за кадром». А, можливо, були спільні риси розвитку з українськими містечками Правобережжя, що сформувались як центри козацтва?

Друга половині XVIII ст. – час формування нового кордону Російської імперії й появи нових міст, у тому числі Одеси, Херсона, Миколаєва. Власне, цей фактор залишився поза полем зору в рецензованій праці. Логічно, що зміна функцій та занепад укріплень старших міст було зумовлено в тому числі й цим, хоча це, очевидно, не єдиний напрям впливів нових міст на розвиток старших. Процеси, подібні до полтавських (домінування адміністративних функцій над військовими, які спершу були визначальними) відбувались і в новозаснованих містах, наприклад у Херсоні.

Так само, описуючи уніфікуючий імперський напрям змін у міській забудові на початку XIX ст., О.Коваленко наголошує, що багато міст зазнавали схожих змін (започаткування нових центрів, забудова передмість) у зв'язку з отриманням нового статусу губернських центрів. Але конкретних прикладів не наводить, хоча й варто було б це зробити для посилення тези. Насправді, 1803 р. став переломним не лише для Полтави. У цей час утворилося багато губерній, тож чимало міст трансформували своє призначення та функціональне навантаження.

Отже обрана тема перебуває у тренді й органічно вписується в існуючий (маємо визнати, невеликий) масив праць. І хоч загалом дослідження міст – доволі популярна тематика, проте бракує порівняльних студій, де простежувалися б спільні та відмінні риси розвитку історичних і новоутворених міст. У рецензованій праці розглянуто низку факторів, які впливали на розвиток міста, але ж Полтава не була самотньою зі своїми проблемами ремонтів і руйнувань фортеці, розвитку форштадтів тощо. Загальне враження від праці О.Коваленко – забагато деталізації, але замало аналітики та порівнянь, і це не на користь книзі. Власне, укотре унаочнюється складність урбаністичних студій, при підготовці яких слід використовувати найширший спектр джерел (археологічних, наративних, писемних, навіть етнографічних) і методів (не лише історичних, а й мистецтвознавчих, теорії та історії архітектури).

Т.С.Водотика (Київ)

**КАЛАКУРА Я.С.,
РАФАЛЬСЬКИЙ О.О., ЮРІЙ М.Ф.**
УКРАЇНЬКА КУЛЬТУРА: ЦИВІЛІЗАЦІЙНИЙ ВИМІР. –
К.: ІПІЕНД ім. І.Ф.КУРАСА НАН УКРАЇНИ,
2015. – 496 с.

Однією з давніх традицій української історіографії, яка утвердилась із часів М.Максимовича, М.Костомарова, В.Антонюка, М.Грушевського, І.Крип'якевича та ін., є підвищена зацікавленість історією національної культури, її окремішністю та органічною близькістю і спорідненістю з європейською культурою. Ця традиція була частково перервана в радянську добу, коли під ідеологічним табу опинилося саме поняття «українська національна культура», а з її поля штучно видалялося все, що

пов'язане із самобутньою духовністю і християнськими цінностями. І тільки з відновленням державної незалежності України, в умовах принципово нової історіографічної ситуації почався якісно новий етап культурологічних досліджень, побачили світ п'ятитомна «Історія української культури», ґрунтовні праці В.Андрущенка, С.Безклубенка, І.Беґа, Ю.Богуцького, М.Жулинського, В.Кременя, М.Поповича, В.Шейка та ін., численні навчальні посібники. Ураховуючи ці напрацювання й нові або маловідомі джерельні свідчення, спираючись на цивілізаційне осмислення історії, автори рецензованої монографії – Я.С.Калакура (знаний історіограф і дослідник інтелектуальної історії), О.О.Рафальський (відомий фахівець у галузі етнонаціональних процесів і цивілізаційного трактування українського державотворення) та М.Ф.Юрій (авторитетний етнолог, автор глибоких досліджень із соціокультурної історії України) – поставили перед собою доволі амбітну мету: на основі цивілізаційного підходу дослідити провідні тенденції й закономірності зародження, становлення та розвитку української культури з найдавніших часів до сьогодні, подати теоретичне осмислення її цілісності, взаємодії зі світовими соціокультурними процесами. У ході реалізації цієї мети вони віддали пріоритет з'ясуванню історіософського розуміння взаємодії культури й цивілізації, виклали сучасне трактування національної культури як компонента української регіональної цивілізації на порубіжжі Схід – Захід.

Монографію створено на методологічному підґрунті цивілізаційного осмислення української культури як індикатора суспільного прогресу, вона базується на широкій та різноманітній джерельній базі, яка включає дві великих групи джерел: історіографічні й конкретно-історичні. Це дозволило заглибитись у витоки української культури, простежити зародження та найважливіші етапи розвитку, переконливо довести, що її контури, які склалися в межах етнічного простору українців, історично сформували унікальну спільноту – українську

територію, мову спілкування, звичаї, націю й політичну організацію – незалежну державу.

Відразу зазначимо, що праця має міждисциплінарний характер і побудована за проблемно-хронологічним принципом, що й дозволило досягнути механізм взаємодії та взаємовпливів цивілізації й культури, визначити магістральні напрями соціокультурного розвитку українського суспільства, його очищення від комплексів росоцентризму, малоросійства, совковості та шляхи досягнення цивілізаційного прогресу. Можна погодитися з думкою про те, що цивілізаційний підхід не тільки не виключає, а навпаки – передбачає комплексність і системність у застосуванні методів, способів, засобів дослідження, узятих з арсеналу як історичної науки, так і філософії, культурології, антропології, етнології, соціології, політології, психології, інших галузей знань, їх синтезу на міждисциплінарному рівні.

Архітектоніка книги (10 розділів, 45 підрозділів) підпорядкована досягненню української культури як цілості в історичному розвитку та просторово-часовому вимірі, а сама вона має теоретико-методологічну спрямованість із виокремленням відповідного підрозділу, безпосередньо присвяченого методології цивілізаційного пізнання (1.1). Автори виходять із того, що сьогодні потрібна нова методологія, а саме – цивілізаційна, спрямована на системний аналіз найбільшої цінності – людини як пріоритетного об'єкта і суб'єкта розвитку культури та цивілізаційного прогресу. Цю методологію вони виводять із концептуальних культурологічних підходів М.Вебера, Ф.Гізю, Г.Ріккєрта, Е.Кассієра, Е.Гуссерля, К.Юнга, А.Камю, із теоретичних надбань цивілізаційної теорії А.Тойнбі, О.Шпенглера, Е.Томпсона, П.Февра та ін. У праці запропоновано інтегрально-інституціональну парадигму методології, яка базується на пріоритеті цивілізаційного підходу з урахуванням деяких традиційних елементів, успадкованих із досвіду формаційного та інституційного трактування історичного процесу, але на новому теоретичному розумінні діалектики соціокультурних явищ, їх взаємодії з політикою, економікою та духовністю. В основу цієї парадигми покладено принципи холістичного (цілісного) сприйняття соціокультурного розвитку, циклічну модель динамічного поступу та інтегральної перспективи цивілізації. За нею локальне (українська цивілізація, українська культура) розглядається як органічна частина глобального (європейська і світові цивілізації та культури). Ураховувався й досвід сучасної західної культурології, концептуальні підходи постмодернізму, структуралізму, синергетики тощо. Принципове значення має те, що автори засвідчили розрив із марксистською методологією історичного матеріалізму та економічного детермінізму й неухильне відстоювання пріоритету духовного у відношенні до матеріального як ключового принципу цивілізаційного пізнання, що визнає особистість як домінуючу форму функціонування й еволюційного розвитку цивілізації та культури.

Монографія проникнута авторською концепцією сучасного розуміння самого поняття «українська культура» як складової світової культури і пріоритетного фактора українського цивілізаційного прогресу, обґрунтуванням місця культурного ландшафту України в європейському та світовому

культурному просторі. Культура виступає організованим досвідом усієї попередньої історії, який акумулює втілення людських здібностей і можливостей, результати рефлексії людей, їх творчості, закладає фундамент подальших зусиль. Інтегральний образ культури, її сутність розглядається шляхом аналізу єдності двох взаємозв'язаних полюсів: з одного боку, культура – найцінніше багатство всього людства, невіддільне від нього як суб'єкта творення, збереження, відтворення та збагачення культурних надбань, а з іншого – вона завжди національна й особистісна. Культура – найбільший скарб кожної нації, включаючи й українську, інтелектуальний потенціал кожної особистості, який створюється діяльністю людини та суспільства, має соціальне призначення і світоглядний характер.

Належну увагу звернуто на давність витоків і сакральність української культури, на роль міфологічного мислення українців та народність давньоукраїнської культури, розкрито рубіжне значення зародження писемності, християнізації Русі-України як культурно-цивілізаційного повороту, книгодрукування, вплив духовних цінностей епохи Ренесансу і Просвітництва на формування духовного світу України як чинника становлення української нації, роль творчості Т.Шевченка у кристалізації національної ідеї, в утвердженні ідентичності та соборності українства, розкрито значення Української революції і державотворчих процесів 1917–1921 рр. у культурно-цивілізаційному виборі українського народу, розвінчано нелюдську політику тоталітаризму у сфері культури. У монографії проаналізовано психологічні травми та руйнівні наслідки антигуманної природи імперської політики тоталітарних режимів, сталінських репресій, голодоморів і воєнничого атеїзму для української культури, показано спротив радянському тоталітаризму з боку культурного шістдесятництва та дисидентства.

Цілком виправдано те, що левове місце у книзі відведено розвитку культури в умовах незалежності України, пострадянським трансформаційним та євроінтеграційним процесам, окреслено культурологічний вимір Майдану й Революції гідності, показано форми спротиву російській культурній, медійній і духовній експансії, парадигмі «російського світу». Автори не оминули того факту, що українська культура опинилася в епіцентрі неоголошеної війни Росії проти України. На тлі окупації й анексії Криму, інспірування, спонсування терористично-сепаратистського руху на тимчасово неконтрольованій частині Донецької та Луганської областей ще зрозумілішим стає, що йдеться не тільки про ігнорування Москвою основоположних принципів міжнародного права, брутальне втручання у внутрішні справи суверенної держави, але й про зіткнення двох цивілізаційних виборів, двох культур, світоглядів і ціннісних орієнтирів, добра та зла. Дослідники наголошують, що на фоні цього зіткнення необхідний захист культурних цінностей України від російської неоекспансії та агресії, збереження і примноження самобутності української культури в контексті цивілізаційного вибору українства, його підтримки з боку європейської та світової співдружності.

У дослідженні наведено численні факти динамічних змін у різних сферах культурного життя, зростання ролі культури як духовного фундаменту

державної політики, основи моральних норм і цінностей у демократизації та модернізації українського суспільства. Показано процес адаптації культури до інформаційно-комунікаційних викликів, формування принципово нового культурного середовища, а це означає, що дедалі пріоритетнішим завданням держави стає збереження культурної самобутності українського народу, його культурно-духовних надбань, створення сприятливих умов для доступу до них.

Наскрізна ідея монографії – обґрунтування неухильного підвищення ролі антропологічного, тобто людського фактора суспільного прогресу, місії людини як творця культури і її найголовнішого продукту, дедалі повнішого розкриття інтелектуальної індивідуальності та неповторності кожної особистості, її гармонійності й цілісності. Автори наголошують, що світ людини, її духовності – це, насамперед, світ культури, який акумулює у собі систему цінностей, норм та інститутів освіти, науки, мистецтва, а через цінності відбувається регуляція людської діяльності в усіх сферах суспільного життя. Людина – ключова ланка у взаємодії культури й цивілізації. Остання віддзеркалює поступ людства у царині культури у широкому розумінні цього слова, виступає як певна стадія організації та змісту культурного, соціального, економічного, політичного й духовного життя.

У розлогіх висновках наголошується, що українська культура – це сукупність духовних і матеріальних цінностей, створених різними поколіннями українського народу впродовж безперервної його історії – від найдавніших часів до сучасності, форма організації життя й діяльності людей. Вона органічно символізує та ніби продовжує рідкісну красу української природи, створює разом із нею унікальне середовище й неповторний космос, а природа, своєю чергою, активно впливає на формування ментальності, національного характеру, психології українців. Основу їх національної культури становить тісно зв'язана з етнічною територією і природою народна культура, повсякдення, усна народна творчість, на базі яких сформувалася професійна наука, освіта, література, високе мистецтво, архітектура тощо. Українська культура символізує самобутній образ української нації, її унікальне мовомислення, неповторне світовідчуття, світогляд, ментальність, духовність, моральні, етичні, естетичні, мистецькі, релігійні та інші цінності. Попри регіональну розмаїтість української культури, її локалізацію як на матірній землі, так і в діаспорі, вона виступає як цілісність, утілює соборність українського народу й держави, отримує міжнародне визнання як складова української та світової цивілізацій. Культура, її духовний сегмент тісно пов'язані з релігією, із високими християнськими цінностями й заповідями. Християнство, його світоглядні орієнтири справляють смислороджувальний вплив на культуру та на поведінку людей.

Проведене дослідження засвідчило, що цивілізаційний підхід до пізнання історії української культури дозволяє повніше й органічніше вбудувати її в інтер'єр європейського і світового культурного процесу та на цій основі виводити не тільки закономірності, провідні тенденції її розвитку, але й виносити повчальні уроки, насамперед щодо шанобливого, дбайливого ставлення до надбань національної культури, критичного засвоєння здобутків інших народів.

Належно оцінюючи рецензовану працю, яка, безумовно, має інноваційний, системний і підсумовуючий характер, вважаємо за доцільне висловити деякі зауваження й звернути увагу на низку вузьких місць, дискусійних положень та прогалин. Цілком правильно трактуючи українську культуру не лише як культурно-духовні надбання української нації, але й інших етнічних груп, котрі проживають на теренах нашої країни, автори, на жаль, недостатньо залучили конкретно-історичні матеріали про внесок представників польської, російської, єврейської, грецької, інших меншин, а також кримськотатарського народу у скарбницю української культури. Фрагментарно представлено культурну самобутність етнографічних груп українства (слобожанців, волинян, подолан, гуцулів, бойків, русинів та ін.). У ряді місць соціокультурні процеси розглядаються на межі з проблемами української ментальності, однак цей аспект із погляду цивілізаційного розуміння культури заслуговує ґрунтовнішого висвітлення. Більшої конкретизації варте з'ясування сутності сучасних західних цивілізаційних стандартів у сфері культури і шляхів їх досягнення, а не лише адаптації до них (с.478–480). Трапляються й друкарські огріхи, як, наприклад, радянсько-український «пролетаріат» замість «пролеткульт» (с.346).

Підсумовуючи, усе ж маємо підстави стверджувати, що українська історіографія, культурологія та етнологія збагатилися цінним дослідженням української культури системного характеру, в якому з урахуванням найновіших надбань історіографії, методології цивілізаційного пізнання й на основі оприлюднених і маловідомих джерел, їх нового прочитання та інтерпретації досліджено провідні тенденції, закономірності зародження, становлення, розвитку української культури з найдавніших часів до сьогодення, частково заповнено наявні прогалини й недостатньо вивчені аспекти, сформульовано пропозиції стосовно подальших студій. Немає сумніву в тому, що книгу з інтересом сприймуть як дослідники та викладачі історії, філософії, культурології, політології, етнології, учителі, аспіранти, студенти, так і всі, хто цікавиться історією української культури, методологією її цивілізаційного пізнання.

В.І.Наулко (Київ)

ХРОНІКА

О.В.Булгакова (Київ), І.В.Безлюдна (Київ)

КРУГЛИЙ СТІЛ «“АТОМНА РЕВОЛЮЦІЯ”: ЕКОЛОГІЯ ПОЛІТИКИ, ДИФУЗІЯ НАСТРОЇВ, САНАЦІЯ СВІДОМОСТІ (до 30-річчя аварії на Чорнобильській АЕС)»

Науковий захід, який відбувся 28 квітня 2016 р. в Інституті історії України НАНУ, було організовано відділом історії України другої половини ХХ ст. Згадана проблема зацікавила представників різних наукових та освітніх установ: Національного педагогічного університету ім. М.Драгоманова, Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Київського університету ім. Б.Грінченка, Ніжинського державного університету ім. М.Гоголя, Житомирського державного університету ім. І.Франка, Прикарпатського національного університету ім. В.Стефаніка, Канзаського університету (США). Матеріали круглого столу включали широкий спектр підходів та інтерпретацій аварії на ЧАЕС в українській археографії, історіографії, усній традиції.

Зі вступним словом до учасників заходу звернувся директор Інституту історії України НАНУ академік НАН України *В.А.Смолій*, який підкреслив значущість роботи науковців у ліквідації аварії на Чорнобильській АЕС і подоланні її наслідків. Він зосередив увагу на значному доробку співробітників Інституту історії України в дослідженні низки проблем із чорнобильської проблематики. В.А.Смолій повідомив про підготовку збірника документів і матеріалів, котрі ще не публікувалися, з історії техногенної катастрофи. Він побажав присутнім натхнення в роботі та закликав студентську молодь до подальших пошуків у різних галузях знань, адже у силах саме молодого покоління не допустити повторення трагічних помилок минулого. Усі присутні вшанували пам'ять загиблих хвилиною мовчання.

У своєму виступі «Соціально-політичні причини Чорнобильської катастрофи» д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАН України *В.Даниленко* (Інститут історії України НАНУ) наголосив, що тема аварії на ЧАЕС в інституті розроблялася з самого початку. Сьогодні вивченням даної проблеми, екологічної безпеки загалом займається канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *Л.Ковпак*, багато писав про це і д-р іст. наук, проф. *С.Кульчицький*. «Чорнобилі» – це проблема всього людства, яке розвивається від природного до надприродного стану. Відбувається тотальне знищення лісів – легенів Землі. Під впливом індустріалізації, науково-технічної революції та урбанізації йде процес становлення техносфери і руйнування біосфери. Актуалізуються й загострюються соціальні проблеми. Чорнобиль був вододілом, що призвів до розпаду СРСР. Тож Чорнобиль, з одного боку, – закономірність людської діяльності, а з іншого – певна межа, знак, що людина має повернутися обличчям до природи. Сьогодні перед людством стоять величезні виклики, і саме історики повинні шукати причини, робити висновки й виносити уроки.

Із доповіддю «Вклад України у подолання наслідків Чорнобильської катастрофи» виступила д-р іст. наук *Н.Барановська*, яка зазначила, що хоча й займалася цією темою 23 роки, проте з огляду на масштабність трагедії значну кількість питань ще не охоплено. Доповідачка висловила сподівання, що молодь продовжить пошуки, а також запропонувала історикам написати праці «Україна – Чорнобилю» та «Київ – Чорнобилю», щоб підважити усталену тезу, нібито ліквідація аварії на Чорнобильській АЕС відбувалася винятково силами Москви, котра побутує в російському науковому середовищі. Що ж до внеску України, то це, насамперед, людські зусилля, а крім того – матеріально-технічні, інтелектуальні, фінансові ресурси.

Д-р іст. наук, проф. *С.Кульчицький* (Інститут історії України НАНУ) виступив із доповіддю «Вклад Інституту історії України в дослідження проблеми Чорнобиля». Він наголосив на тому, яку величезну працю провели співробітники академічної установи для висвітлення всіх аспектів трагедії, зокрема відзначив збірники документів і численні праці *Н.Барановської*. Крім того, було згадано д-ра іст. наук, провід. наук. співроб. Інституту історії України *В.Волковинського*, котрий допомагав рятувати фонди місцевих районних архівів, за що й поплатився здоров'ям. Наприкінці своєї доповіді *С.Кульчицький* наголосив, що хоча 45 держав світу допомагали й допомагають нам долати наслідки жахливої аварії, однак саме українська влада повинна у пріоритети своєї діяльності поставити екологію.

Незалежний експерт із комплексного подолання радіаційних інцидентів, ліквідатор, засновник та радник із науки «Чорнобиль-Тур» (Національний провайдер екскурсій у Чорнобильську зону) *С.Мирний* у своїй доповіді «Чорнобиль як перемога: загальна модель сучасної (радіаційної) надзвичайної події та практично важливі висновки з неї» торкнувся значення історичної науки у виважених дослідженнях чорнобильської тематики як перемоги інтелекту, а не поразки. У подальшій дискусії взяли участь *С.Мирний*, *Н.Барановська* та д-р іст. наук, гол. наук. співроб. *В.Марочко* (Інститут історії України НАНУ). Виступ останнього мав назву «Полісся: соціально-екологічні наслідки Чорнобильської катастрофи», був надзвичайно цікавим і змістовним, адже тема висвітлювалася на прикладах місцевих історій.

Докторант Канзаського університету *Н.Пікет* виступив із доповіддю на тему «Соціальні опади: складання політичних географій у тіні Чорнобиля». Крім того, ознайомив присутніх із головними аспектами свого наукового доробку. Співробітники Інституту історії України НАНУ у своїх виступах торкнулися різноманітних аспектів чорнобильської проблематики. Так, канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *Л.Ковпак* присвятила доповідь «Труднощі переселення мешканців із забруднених територій після Чорнобильської аварії: житлове та медичне забезпечення (за архівними документами)» ліквідаторам наслідків аварії та переселенцям. Культуру регіону було висвітлено у виступі канд. іст. наук, ст. наук. співроб. *Г.Денисенко* «Чорнобильська катастрофа: гуманітарний аспект проблеми». Проблема вшанування пам'яті ліквідаторів, а також усні свідчення стали темами доповідей кандидатів історичних наук, старших наукових співробітників *Т.Катаргіної* («Пам'ятки на честь ліквідаторів наслідків Чорнобильської катастрофи за кордоном»), *М.Смольницької* («Чорнобиль в усній історії українців»), *С.Юсова* («Гострі» питання в листах киян до партійних інстанцій: перший місяць після аварії на ЧАЕС»). Природні й техногенні катастрофи у вітчизняній історії висвітлив канд. іст. наук, наук. співроб. *В.Скальський* у доповіді «Історія та історіописання техногенних катастроф в Україні (кінець ХІХ – перша третина ХХ ст.)».

Підсумовуючи роботу круглого столу модератор заходу д-р іст. наук, проф., чл.-кор. НАНУ *В.Даниленко* підкреслив, що в нашій країні й сьогодні, 30 років потому, є маса проблем, які слід вирішувати. Саме екологія має бути пріоритетним напрямом у роботі керівництва держави. Аварія на ЧАЕС показала, наскільки крихкий світ, а також те, що людина просто зобов'язана «повернутися обличчям» до природи.

Круглий стіл пройшов у конструктивному руслі. Усі виступи, які містили чимало малодосліджених питань, викликали зацікавлене обговорення учасників заходу, спонукали до фахової дискусії щодо наслідків екологічної катастрофи планетарного масштабу – для України як держави, і для її громадян. Проявилися прагнення дослідників віднайти нові грані у висвітленні проблеми та готовність до поглиблених наукових пошуків. Особливо акцентувалося на гострій потребі підготовки «Енциклопедії Чорнобиля», нових збірників документів, спогадів, на активізації пам'яткоохоронної діяльності. Водночас учасники круглого столу звернули увагу на необхідність постійних зусиль влади, політичних сил, засобів масової інформації щодо актуалізації проблеми подолання наслідків Чорнобильської катастрофи не лише під час відзначення її чергових річниць. Проблеми, що виникли після аварії (екологічні, політичні, економічні, соціальні, культурні, науково-технічні тощо) вимагають комплексного розв'язання, а також і їх вивчення. Матеріали заходу будуть опубліковані.

ЮВІЛЕЇ

О.М.Любовець (Київ)

ДО 70-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА, ЧЛЕНА-КОРЕСПОНДЕНТА НАН УКРАЇНИ В.Ф.СОЛДАТЕНКА

13 квітня 2016 р. виповнилося 70 років відомому українському вченому-історичу, доктору історичних наук, професору, члену-кореспонденту НАН України Валерію Федоровичу Солдатенку. Народився він у місті Селідове Донецької області у сім'ї службовців. Закінчив із золотою медаллю середню школу у Дружківці, у 1970 р. – з дипломом із відзнакою історичний факультет Київського державного університету ім. Т.Г.Шевченка. Потім вступив до аспірантури КДУ й одночасно був зарахований викладачем на кафедру історії КПРС. У 1973 р. захистив кандидатську дисертацію. Упродовж 1976–1984 рр. працював старшим науковим співробітником Інституту історії партії при ЦК Компартії України. У 1981 р. став доктором історичних наук.

У 1984–1988 рр. очолював кафедру історичного досвіду КПРС Київської вищої партійної школи. Упродовж 1988–1991 рр. завідував відділом історико-політичних досліджень Інституту політичних досліджень ЦК Компартії України. У 1992–2010 рр. – завідувач відділу етноісторичних досліджень, відділу соціально-політичної історії Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. У 2010–2014 рр. очолював Український інститут національної пам'яті. Із 2014 р. – головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. У 2006 р. обраний членом-кореспондентом НАН України.

В.Ф.Солдатенко – знаний історик, відомий своїми працями в Україні та за її межами. Загалом він автор близько 700 публікацій, з яких 30 – індивідуальні і 70 – колективні монографії. Праці написано переважно українською, окремі – російською, деякі перекладено англійською, німецькою, польською, китайською мовами. Наукова діяльність ученого розпочалася майже 50 років тому. Будучи ще аспірантом, Валерій Федорович предметом дослідження обрав один із найскладніших, найсуперечливіших етапів вітчизняної історії – революційну добу 1917–1920 рр., що й стало пріоритетним напрямом його подальших студій.

У 1970–1980-х рр. В.Ф.Солдатенко займався дослідженням революційного руху в Україні на початку ХХ ст. та в 1917–1920 рр., історії преси цього періоду. Видав декілька індивідуальних монографій, став співавтором низки фундаментальних

колективних праць (історичні хроніки, збірники документів, довідники, узагальнюючі студії). З огляду на значний фактологічний матеріал, ці праці й досі не втратили свого історіографічного значення та широко використовуються сучасними дослідниками.

Нового якісного рівня праці В.Ф.Солдатенка набувають у 1990-х рр. Він став одним із перших вітчизняних істориків, які повернули до наукового обігу термін «Українська революція», що виник у процесі революційної боротьби, був запроваджений ідеологами національно-визвольного руху й широко використовувався діаспорною історичною наукою. Спираючись на широке коло джерел, учений довів, що сучасники вкладали у це поняття своє бачення та розуміння суспільних процесів, які відбувалися в Україні, вважаючи їх відмінними від загальноросійського революційного поступу, підкреслюючи в меті руху два начала – національно-визвольне та соціально-визвольне. Так само розуміє сутність революційних процесів і сам історик, обґрунтовуючи це у своїх численних працях.

Значну роль у процесі поширення терміна «Українська революція» у вітчизняній історичній науці відіграли ґрунтовні індивідуальні монографії з аналогічними назвами: «Українська революція: концепція та історіографія» (1997 р.), «Українська революція: концепція та історіографія (1918–1920 рр.)» (1999 р.). Обидві книги пов'язані єдиною ідеєю – розкрити концепцію та відтворити основні події Української революції крізь призму творчого спадку її керівників, а згодом й історіографів – М.Грушевського, В.Винниченка, П.Христюка, Д.Дорошенка, М.Шаповала.

Значний резонанс у науковому середовищі мав вихід наступної фундаментальної праці: «Українська революція: Історичний нарис» (1999 р.). На момент її появи це була фактично єдина комплексна студія, в якій найповніше відтворено панорамну картину історії Української революції 1917–1920 рр., запропоновано критерії її періодизації, з'ясовано причини, характер і мету боротьби, показано еволюцію розвитку концепції, розкрито історичне значення та уроки.

Запропоновані підходи до вивчення феномену Української революції набули подальшого розвитку в індивідуальних і колективних працях. Зокрема у другому томі («Революції в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920)») шеститомного видання «Політична історія України ХХ століття», де В.Ф.Солдатенко став одним із двох авторів, а також у розділах схожого видання: «Україна: політична історія ХХ – початку ХХІ ст.» (2007 р.).

У працях ученого предметом ретельного вивчення й аналізу стали різні аспекти та складові революційних процесів 1917–1920 рр. Насамперед, це проблема державотворення. Практично в кожній студії присутній аналіз різних форм державності, які виникали на українських теренах упродовж революційної доби – республікансько-демократичної, радянської, авторитарно-монархічної, регіонально-консервативної. Характеризуючи різні моделі національно-державного будівництва, В.Ф.Солдатенко висвітлює позиції та ідеологічні доктрини політичних сил, які сприяли їх становленню, виокремлює чинники, що впливали на ставлення різних верств населення щодо відповідних владних органів і структур. При розгляді питань державотворення особлива увага приділяється проблемі соборності українських земель, котра розглядається як один із найголовніших пріоритетів державної політики тогочасних національних урядів.

При висвітленні перебігу революційних подій В.Ф.Солдатенко використовує принцип альтернативності, обґрунтовуючи наявність у суспільстві об'єктивної можливості реалізації різних варіантів-альтернатив подальшого розвитку. Ще на межі 1980–1990-х рр. учений активно включається в дискусію щодо альтернатив 1917 р., наголошуючи, що тогочасна політична ситуація містила різні, змінювані час від часу можливості політичного розвитку. Докладно аналіз реальних і гіпотетичних альтернатив

суспільно-політичного розвитку України здійснено в монографії «Революційні альтернативи 1917 року й Україна» (2010 р.; у співавторстві з О.М.Любовець). Предметом особливої уваги у книзі стали національні моделі соціально-політичного розвитку як альтернативи варіантам, запропонованим спочатку Тимчасовим урядом, а згодом більшовицьким Раднаркомом.

Ще одним пріоритетним напрямом досліджень історика є проблема захисту надбань національної державності, історії збройних сил України. Достатньо скрупульозно це виписано в узагальнюючих монографіях та у працях, присвячених безпосередньо мілітарній історії. Зокрема «Військовий чинник у боротьбі за політичну владу в Україні в 1917–1918 рр.» (2002 р.; у співавторстві з Л.Хало) та «Галицька армія у Великій Україні» (2004 р.; у співавторстві з Б.Савчуком).

Валерій Федорович є одним із провідних фахівців у вивченні такого суперечливого феномену, як український націонал-комунізм. У своїх працях він простежує процес організаційного оформлення відповідних груп і течій, розглядає еволюцію самої ідеї та аналізує спроби втілення її у життя. Цьому присвячено окрему монографію: «У пошуках соціальної й національної гармонії (Ескізи до історії українського комунізму)» (2006 р.).

Історик немало працює над розробкою питань досвіду вітчизняної дипломатії, зовнішньополітичної діяльності національних урядів революційної доби. Статті відповідної тематики регулярно з'являються у щорічнику «Україна дипломатична».

Слід зазначити, що впродовж усієї наукової кар'єри В.Ф.Солдатенко захоплювався історичною персоналістикою, ефективно досліджуючи внесок у політичне життя, суспільну думку таких видатних постатей, як М.Драгоманов, М.Грушевський, В.Винниченко, Д.Дорошенко, С.Петлюра, П.Христюк, М.Порш та ін. Їх політичні біографії висвітлено у статтях, розділах монографій, окремих книжках. Можна констатувати, що в історика є «улюблений герой» – Володимир Винниченко, якому присвячено п'ять монографій.

Значний резонанс у науковому середовищі мали книги, присвячені таким непересічним і суперечливим постатям, як М.Скрипник та Г.Пятаков. Однією з останніх розвідок у жанрі біографістики є книга «Проект “Україна”: 1917–1920 рр.: Постаті» (2011 р.), в якій уміщено короткі нариси про 37 найголовніших діячів революційної доби, що репрезентують весь, практично повний, тогочасний політичний спектр сил, котрі впливали на долю народу, нації. Окремою цариною в науковому доробку вченого стали історіографічні сюжети – практично в кожній праці міститься розширений і ґрунтовний аналіз наявної літератури з досліджуваної проблематики.

Упродовж останніх років вийшла з друку низка праць В.Ф.Солдатенка, які фактично узагальнюють його напрацювання та знання про революційну добу 1917–1920 рр. Це чотиритомне дослідження «Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки» (кожен том присвячено одному з років революції) та «Революційна доба в Україні: 1917–1920 роки: Логіка пізнання, історичні постаті, ключові епізоди», двічі (в 2011 і 2012 рр.) видана у форматі збірника статей. Головну увагу у цих виданнях зосереджено на таких ключових проблемах: співвідношення соціальних і національних детермінант як складових суспільно-революційних процесів, напрями ідейно-політичної та партійної боротьби, аналіз різних форм національно-державного будівництва.

В.Ф.Солдатенко є автором численних статей у фундаментальних енциклопедичних виданнях. Зокрема «Великий Жовтень і громадянська війна на Україні» (1987 р.), «Политические партии России: Конец XIX – первая треть XX века» (1996 р.), «Енциклопедія історії України», «Юридична енциклопедія», «Українська дипломатична енциклопедія», «Політологічний енциклопедичний словник» (2004 р.), «Політична енциклопедія» (2012 р.) та ін.

Як відомого й авторитетного історика В.Ф.Солдатенка запрошують до авторських колективів підручників для вищої школи. Так, він узяв участь у підготовці навчальних посібників «Історія України: Нове бачення» (витримав три перевидання – 1997, 2000, 2002 рр.), «Дипломатична історія України (XIX – перша чверть XX ст.») (2011 р.), низки методологічних розробок.

Праці Валерія Федоровича відзначаються високим теоретичним і фаховим рівнем, оригінальністю постановки завдань, глибоким, предметним аналізом досліджуваних процесів, ґрунтовністю висновків та узагальнень. Досягнення вченого відзначалися нагородами. За двотомну монографію «Українська революція: концепція та історіографія» Президія НАН України у 2000 р. присудила йому премію імені М.Костомарова, а за книгу «Володимир Винниченко: на перехресті соціальних і національних прагнень» (2005 р.) він удостоєний Міжнародної премії імені В.Винниченка.

Звичайно, не всі погляди та позиції історика зустрічають схвальні відгуки й беззастережну підтримку з боку наукового загалу. Часто поява нових праць супроводжується полемікою та викликає дискусію. Однак треба віддати належне – Валерій Федорович завжди коректно, зважено веде дискусію, оперуючи науковими доводами та доказами. В.Ф.Солдатенко – не тільки скрупульозний і ґрунтовний учений, а й ефективний організатор наукової справи. Керовані ним наукові колективи завжди займалися розробкою актуальної, суспільно значимої проблематики. Упродовж вісімнадцяти років він очолював відділ в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАНУ, був керівником розробки низки комплексних наукових проблем. На початку 1990-х рр. співробітники відділу зайнялися вивченням проблеми, яка до того навіть не порушувалася вітчизняною наукою – аналізом української ідеї як суспільного феномена. За результатами досліджень було видруковано серію книг, в яких детально простежувався розвиток української ідеї від першовитоків, формування зародкових елементів до перетворення на наукові концепції й теорії.

Новизною підходів відзначається й колективна монографія «Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку» (2007 р.). Фактично, на момент виходу вона стала першою спробою у вітчизняній історіографії комплексного порівняльного аналізу різних політичних систем, за яких упродовж ХХ ст. довелося існувати українству. Результатом комплексної наукової теми стала й колективна монографія «Суспільно-політичні трансформації в Україні: від задумів до реалій» (2009 р.), де висвітлено суспільно-політичні трансформації, які відбувалися в українському соціумі та політикумі у другій половині ХІХ – на початку ХХІ ст.

Притаманне Валерієві Федоровичу новаторство виявилось і в ідеї створення енциклопедичного довідника та збірника документів сучасних політичних партій. Саме він ініціював і розробив концепцію відповідного проекту, який було реалізовано відділом уже після переходу В.Ф.Солдатенка на іншу посаду.

Упродовж трьох із половиною років В.Ф.Солдатенко очолював Український інститут національної пам'яті. За його керівництва він набув статусу науково-дослідної установи, зосередивши свої зусилля на науковому та аналітичному забезпеченні формування політики національної пам'яті в Україні. Пріоритетним у роботі співробітників УІНП було дослідження теоретичних і прикладних аспектів студій пам'яті. Поступово заклад перетворився на своєрідний центр, що акумулював здобутки вітчизняних та зарубіжних дослідників. Колектив інституту підготував перший у вітчизняній і світовій практиці словник-довідник «Національна та історична пам'ять» (2013 р.), який запропонував системні, узагальнюючі знання і глумачення пам'яттєвого дискурсу в Україні

та за її межами. Іншою узагальнюючою роботою співробітників УІНП стала підготовка предметного бібліографічного довідника вітчизняних і зарубіжних видань стосовно феноменів національної пам'яті й політики національної пам'яті: «Студії пам'яті в Україні: (Історіографічний дискурс. Бібліографічний покажчик)» (2013 р.).

Розуміючи національну пам'ять як сукупність знань, уявлень та ціннісних оцінок подій минулого, які акумулюються у свідомості нації, колектив інституту намагався дослідити всі сегменти цього суспільного феномену, розкрити особливості кожного з них. Значна увага приділялася вивченню особливостей відображення у суспільній свідомості національних трагедій. Зокрема голодів 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр. в Україні, масових незаконних репресій, Голокосту, примусових депортацій. Було здійснено значну роботу щодо увічнення пам'яті Корюківської трагедії – найбільш масової за одночасною кількістю жертв розправи гітлерівських окупантів над мирним населенням на теренах Європи.

Досліджуючи різні аспекти національної пам'яті, колектив інституту усвідомлював, наскільки важливо чітко й об'єктивно фіксувати поточні історичні події, щоб пізніше вони адекватно віддзеркалювалися у свідомості та національній пам'яті наступних поколінь. Саме тому з ініціативи першого заступника голови УІНП – В.В.Кривошеї було започатковано широкомасштабний проект «Майдан: Усна історія». Як дослідник революційної доби, В.Ф.Солдатенко підтримав цю ідею. Упродовж лютого – березня 2014 р. співробітники інституту записали 152 свідчення безпосередніх учасників Євромайдану. Актуальність і потреба цього проекту підтверджується – нині УІНП продовжує цю копітку роботу зі збору й обробки спогадів учасників протистояння листопада 2013 – лютого 2014 рр.

Невід'ємною складовою наукової діяльності інституту була популяризація історичних знань, адаптація на загальнодоступний рівень наукових досягнень. У цьому напрямі пророблено колосальну роботу – за короткий час вийшло 33 монографії, 12 посібників, 812 статей. Частина видань інституту зараз уже стала бібліографічною рідкістю. Зокрема «Каталог зруйнованих храмів і монастирів України» (2013 р.), «Зруйновані храми і монастирі України: Анотований покажчик обласного і районного рівнів» (2013 р.), двотомний бібліографічний покажчик «Шевченко-художник» (2013, 2014 рр.), «Київ у національній пам'яті» (2013 р.) та ін.

Валерій Федорович – багатолітній член редколегій низки фахових періодичних видань з історії України. Серед них загальновідомі й популярні видання «Український історичний журнал», «Історичний журнал», «Історія України», «Діалог», «Пам'ять століть», «Національна та історична пам'ять», «Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАНУ», «Гілея» та ін. Упродовж багатьох років учений входить до складу спеціалізованих учених рад із захисту докторських і кандидатських дисертацій. Як визнаного фахівця його часто запрошують офіційним опонентом. В.Ф.Солдатенко одночасно з науково-дослідною роботою займається викладацькою діяльністю. Він розробив низку нормативних і спеціальних історичних дисциплін, які викладалися в Київському національному університеті ім. Т.Шевченка та інших вишах. Під його керівництвом підготовлено й захищено 11 кандидатських, 5 докторських дисертацій.

Валерій Федорович відзначається й своїми людськими рисами. Це – інтелігентна, доброзичлива, високопорядна людина. Наукова громадськість, колеги та друзі щиро вітають ювіляра з 70-річчям і бажають міцного здоров'я, творчого натхнення, щастя й добробуту!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

Верменич Я.

Південна Україна: взаємовпливи держав та культур на цивілізаційному пограниччі: Аналітична записка / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 81 с.

Верменич Я.

Південна Україна на цивілізаційному пограниччі / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 482 с.

Ветров І.Г., Лисенко О.Є., Шелейко Т.В.

Донбас 1943–1950 років: відновлення промислової і транспортної інфраструктури. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 325 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Генега Р.

Львів: нові міщани, студенти та режим 1944–1953 рр. – Л.: ЛНУ ім. І.Франка, 2015. – 320 с.

Горбуров Е.Г., Горбуров К.Е.

Николаевский «Нюрнберг»: Судебный процесс по делу о немецко-фашистских зверствах в г. Николаеве и Николаевской области 10–17 января 1946 года. – Николаев: Илион, 2016. – 136 с.

Дзюба І.

Літературні портрети: Продовження: Есеїстичні розвідки. – К.: Український письменник, 2016. – 866 с.

Дюллен С.

Сталин и его дипломаты: Советский Союз и Европа 1930–1939 гг. / Пер. с фр. Э.М.Кустовой. – Москва: РОССПЭН, 2009. – 319 с. (серія «История сталинизма»)

Єременко М., Лиман І.

Військове духовенство на півдні України (1734–1853 рр.). – Мелітополь, 2014. – 436 с.

Єрмоленко А.

Соціальна етика та екологія: Гідність людини – шанування природи. – К.: Лібра, 2010. – 416 с.

Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (2008–2013) / Відп. ред. А.Ю.Мартинів; авт. кол.: С.В.Віднянський, О.М.Горенко, В.В.Піскіжова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 378 с.

Історико-географічні дослідження в Україні: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк; упор.: В.В.Томазов, С.Б.Хведченя. – Ч.13. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 294 с.

Каныгин Ю.М., Кушерец В.И.

Кто мы в истории? (системная историография). – К.: Знання, 2015. – 279 с.

Кінолітопис: Анований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіно- і телесюжетів (1976–1985) / Упор.: І.М.Закринична, Т.О.Смельянова, Л.Г.Касян та ін. – К.: Луцьк, 2015. – 1240 с. (серія «Архівні зібрання України»)

Ковальчук Г.І.

Український науковий інститут книгознавства (1922–1936). – К.: Академперіодика, 2015. – 688 с.

Колесник В.Ф.

Коренізація національних меншин УСРР у 1920–1930-ті рр. – К.: АртЕк, 2015. – 172 с.

Котляр М.Ф.

Історія суспільного життя Русі: Нариси. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 288 с.

Мицик Ю.А.

Чигирин – гетьманська столиця. – 2-ге вид. – К.: Кліо, 2016. – 392 с.

Наїма М.

Гюсейнові городи у витягу історій із заходу та сходу: (Повідомлення про Україну) / Пер. з османсько-турецької О.Галенка, О.Кульчинського. – К.: Вид-во Жупанського, 2016. – 288 с.

Наукові записки НаУКМА / Гол. редкол. М.В.Крисенко. – Т.169: Історичні науки. – К.: НаУКМА, 2015. – 104 с.

Пасіцька О.

Львівська «Зоря» – товариство українських ремісників, промисловців і торговців (1884–1939): Історичний нарис. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2013. – 88 с.

Півтораєк Г.

Історико-лінгвістична славістика: Вибрані праці: До 80-річчя від дня народження та 50-річчя наукової діяльності / Відп. ред. В.Г.Скляренко. – К.: Наукова думка, 2015. – 512 с.

Перша світова війна: історичні долі держав і народів: Зб. наук. пр. (до 100-річчя від початку Першої світової війни) / За заг. ред. А.І.Кудряченка. – К.: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. – 532 с.

Політичні технології регулювання міжетнічної та міжконфесійної взаємодії у новітніх українських реаліях: Аналітична доповідь / За ред. С.Ю.Римаренка. – К.: ППІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 188 с.

Полтавська міська книга (1668–1740) / Упор. В.Ринсевич. – К.: О.Філок, 2015. – 664 с. (серія «Матеріали до українського дипломатарию»)

Робота бібліотек науково-дослідних установ Національної академії наук України в 2014 році: Інформ.-аналіт. огляд / Відп. ред.: Г.І.Солоїденко, Н.В.Стрішенець; авт.: О.В.Полякова, Н.І.Смаглова, О.І.Сокур та ін. – Вип.20. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського 2015. – 248 с.

Роздобудько М.В.

Що розповідають та приховують археологічні пам'ятки. – К.: Академперіодика, 2015. – 303 с.

Смолій В.А., Степанков В.С.

Інститут влади в політичній системі України: середина – друга половина XVII ст. – К.: Наукова думка, 2014. – 244 с.

Сторінки воєнної історії України: 36. наук. ст. / Гол. редкол. В.А.Смолій. – Вип.17. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 246 с.

Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / Відп. ред. С.Кульчицький. – Т.1. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 656 с.

Суспільство і влада в радянській Україні років непу (1921–1928) / Відп. ред. С.Кульчицький. – Т.2. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 599 с.

Україна: Наука і культура. – Вип.36. – К.: Знання, 2015. – 512 с.

Українська літературна критика ХХ століття: Антологія в 2-х т. / Упор.: О.А.Бортко, О.І.Гожик, А.В.Матющенко. – Т.1: Літературні дискусії першої половини ХХ століття. – К.: Наук. думка, 2015. – 719 с.

Цивілізаційні чинники світобудови: джерела походження, потенціал взаємодії та виміри конструктивізму (країни Азії та Африки): 36. наук. пр. / Редкол.: В.О.Швед, О.І.Лукаш, Н.Д.Городня та ін. – К.: Інститут всесвітньої історії НАН України, 2015. – 230 с.

Шумило М.

Правовідносини у сфері пенсійного забезпечення в Україні. – К.: Ніка-Центр, 2016. – 680 с.

Юго-Запад: Одессика: Историко-краеведческий научный альманах / Глав. ред. В.А.Савченко. – Вип.20. – Одесса: Печатный дом, 2016. – 312 с.

Gancarz B.

My, szlachta ukraińska...: Zarus życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914. – Kraków: Arcana, 2006. – 331 s.

Granice kompromisu: Naukowcy wobec aparatu władzy ludowej / Pod red.

P.Franaszka. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. – 343 s.

Informator o polonikach w zbiorach rękopiśmiennych Lwowskiej Narodowej Naukowej Biblioteki Ukrainy im. Wasyła Stefanyka / Opr. K.Rzemieniecki. – Cz.II. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2015. – 381 s.

Krasiwski O.

Stosunki ukraińsko-polskie w latach 1917–1923. – Poznań; Gniezno: Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2010. – Т.1. – 434 s. (seria «Gnieznieńskie studia europejskie – seria monografie»)

Letnia szkoła historii najnowszej

2014: Referaty / Pod red. J.Szumskiego, L.Kamińskiego. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. – 205 s.

Polish-Ukrainian Bulletin. – Warszawa: National Security Bureau, 2012. – 104 p.

Pomniki, płyty i tablice pamiątkowe na terenie powiatu mińskiego: Informator. – Mińsk Mazowiecki: Zarzys, 2008. – Zesz.3: Miasto Mińsk Mazowiecki (Cz.III: Koscioły, cz.I), cmentarz parafialny w Mińsku Mazowieckim. – 147 s.

Sikorski D.A.

Początki Kościoła w Polsce: Wybrane problemy. – Poznań: Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2012. – 343 s.

Szujski Jozef 1835–1883: Materiały z posiedzenia naukowego w dniu 25 listopada 2013 roku. – Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2015. – 146 s.

Wichowska K.

«Łączka»: Poszukiwania i identyfikacja ofiar terroru komunistycznego pochowanych na warszawskich Powązkach. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. – 173 s.

Wojdon J.

Świat elementarzy: Obraz rzeczywistości w podręcznikach do nauki czytania w krajach bloku radzieckiego. – Т.2. – Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2015. – 246 s. (seria «Dydaktyka historii, historia dydaktyki»)

Zajęcki M.

Instrumenty prawne ochrony przeciwpożarowej w miastach Polski przedrozbiorowej. – Poznań: Wyd-wo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, 2014. – 340 s.

Літературу підібрали: завідувача відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

Commemorating to the 150th Anniversary of M.S.Hrushevs'kyi Birth

- TEL'VAK V.V. (Drohobych).** Five Jubilees of Mykhailo Hrushevs'kyi 4
HYRYCH I.B. 50-Volumes Collection of Mykhailo Hrushevs'kyi Works: Conception, Heritage, Prospects 51
SHELUDIAKOVA N.A. M.Hrushevs'kyi as a Collector 69

- BOVHYRIA A.M.** The Hetman's Insult of Honor of in 18th Century 87
RUKKAS A.O. Ukrainian Emigrants in Polish Officers Schools (1926–1939) 97

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- KASIANOV H.V.** Historical Memory and Historical Policy: to the Problem of Terminology and Genealogy of Concepts 118
VERMENYCH YA.V. Historical Regionalism: the New Paradigmatic Guidelines 138

PUBLICATIONS

- The 1986 Technological Disaster in the Documents of Committee for State Security of the USSR (Commemorating to the 30th Anniversary of Chornobyl' Nuclear Plant Emergency) (*introductory article and publication by O.H.Bazhan*) 163

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- KOMPAN O.S.** Boiling in the "History Kettle" (*introductory article by O.V.Yas'*) 198

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- Kovalenko O.** Poltava in the 17th–18th Centuries (*T.S.Vodotyka*) 222
Kalakura Ya.S., Rafal's'kyi O.O., Yurii M.F. Ukrainian Culture: Civilized Dimension (*V.I. Naulko*) 225

CHRONICLES

- BULHAKOVA O.V., BEZLIUDNA I.V.** The Round Table "Nuclear Revolution": the Ecology of Policy, Diffusion of Attitudes, Sanation of Mind (Commemorating to the 30th Anniversary of Chornobyl' Nuclear Plant Emergency) 230

ANNIVERSARIES

- LIUBOVETS' O.M.** Commemorating the 70th Anniversary of Doctor of History, Professor, Correspondent Member of National Academy of Science of Ukraine V.F.Soldatenko 233

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 238